Пам'яті незабутнього Андрія Ткача

20 жовтня 1944 року на полі бою під містом Ейдткунен знайдено тіло снайпера-червоноармійця Андрія Ткача. Він лежав коло річки, схилившися на бруствер неглибокого окопу. В його сумці був роман "Вершники", прострелений, як і сам Ткач, трьома кулями з німецького автомата. На 6-й сторінці книги записано рукою снайпера 27 знищених ним ворогів. Хай буде легка йому земля!

I

Через її подвір'я котилася війна, жінка здригалася разом із землею й відчувала — ще один вибух, ще струс, її пригорне навік у схованці. Так тривало не знати скільки, й коли настала тиша, жінка вилізла з півзасипаного льоху, вся в глині, замість одежі — шмаття, наче це з глибини землі оджив мрець. Засліпило сонце. Кицька, яка з нею рятувалася, вирвалася з рук, перескочила через свіжу вирву на дворищі, видерлася на зацілілу вишню. Жінка заплющила очі й сказала: "Хоч би не злякатися!"

Хата, стара її батьківська хата, була розвалена до призьби. Що могло горіти — погоріло, що не горіло — піч, глиняні стіни, горшки й кочерги — побите, покалічене, зведене на ніщо. Тільки млинове коло, яке довгі роки лежало перед порогом, зосталося ціле. Воно було витерте, вичовгане поколіннями, котрі жили в хаті, та всіма колгоспниками, що переступали поріг господи. Од повітки не зосталося й сліду, тільки розкидані шматки глини, пір'я. Криниця обвалилася, цямрини густо посічені кулями, скалками, наче хтось п'яний нівечив їх сокирою. Садок волав до неба поламаними руками, по ньому пройшли танки, затоптуючи в землю любисток, м'яту, кущ прабабиної калини.

Широкий колгоспний степ лежав навкруги. І скрізь — купи наритої землі. Вирви од бомб, окіпчики, позиції мінометної батареї. На межі край городу ще курів рудий обгорілий танк із фашистським хрестом на боці. Його гармата вивернулась майже сторч, і край її був розщеплений, як дерево. На клуню впав і згорів цілий самольот,— тепер там ворушилася гаряча купа брухту, покручених металевих аркушів, тросів, білого попелу. Під час бою ще йшов дощ, а ось небо стояло вмите, земля парувала. Сонце било в мокру землю, і там, де почепилися краплі дощу — ВОНИ блискали іскрами, немов промені сонця прохромили землю. Це наставав мир.

І зараз же довелося жінці порати подвір'я. Позагортала вирви й ями, зарівняла окопи, вичистила криницю, оглянула город підправила грядки, навіть кущ калини — і той пожаліла, обкопала й підперла патиком. Стала біля обгорілого танка й замислилася. І, наче на її очах, узявся рости горох, і поп'ялася квасоля на танк, з-під колеса виткнувся пасльон, зацвів, налив чорні ягоди. Заклацав над головою чорногуз, який врятувався з пожарища й намостив гніздо на вершечку розщепленої танкової гармати. Він часто стояв у гнізді на одній нозі й, повертаючи набік голову, одним оком співчутливо поглядав на Ганну.

Щоб було де жити, довелося викопати землянку, вкрити бляхою із згорілого самольота нагорнути землі для ваги, а замісто вікна вставити шматок пілотського товстого скла. Можна було б потроху заходжуватися й коло нової хати, стягатися на дерево, цеглу, рами, двері й віконниці,— щоб за три-чотири роки й побудувати. Але було місце, куди йшла вся сила й завзяття, до своєї землянки забігала тільки переночувати, а часом і ночувати не було коли. Кіт зовсім здичавів у порожньому дворі й перебрався на поле, де ловив мишей польових замісто хатніх.

Ганна з першого ж дня зібрала свою бурякову ланку й не знала спочинку ні вдень ні вночі. Треба було відродити колгосп, а голова попався нікчемний, нехазяйновитий, баб'ячий розум треба було складати докупи та з нічого ліпити то плуги, то борони, то сапки, то

культиватори. Треба було самотужки орати, скільки сили ставало, а то й лопатою длубатися в тій безмежній забур'яненій за окупанта землі.

Коли йшов дощ — у полі пололи, корівник обмазували глиною, обгородили подвір'я колгоспне, кузню й майстерно вкрили очеретом, знайшли старого коваля й вивели його до горна. На голому місці почало дихати колективне, стало оджувати, набиратися сили, як і раніш. "Буде колгосп,— казала Ганна,— то й хата в мене зведеться замісто землянки, а не буде колгоспу, то мені й цієї хижі забагато!"

Тут прийшла звістка з польової пошти, що Ганнин чоловік загинув геройською смертю ще минулого, року, коли дружина була під німецькою навалою, а він ішов її визволяти. Скільки зла й смертей заподіяли окупанти на віль-ній землі, попалили, постріляли, повішали мирних людей. А одного разу взимку Ганна бачила, як вороги трусили бджоли,—це було найстрашніше її переживання після смерті єдиного сина. Випали бджоли на сніг цілим роєм, темною живою купкою, гітлерівці реготали, а людям серце зайшлося, бо ніхто зроду-віку не бачив бджоли на снігу. Легенький морозний вітер котив рій, і за ним лишався чорний слід од замерзлих бджіл. Кілька кроків рухався рій і розтав — не лишилося жодної живої бджоли, тільки чорний слід. А Ганна страшно закричала й насилу стримала себе, щоб не кинутися на нелюдів...

Саме косили самотужки сіно, коли до Ганни приїхала її сестра Одарка. Звала себе Дарією Кіндратівною, але на селі була по-старому Дариною. Вона повернулася з евакуації до Білої Церкви, квартира її там згоріла, чоловік— на фронті, і вона вирішила перебути час у Ганни. їй дали косу, яку спеціально одклепав і вимантачив дід Сербиченко, вона довго примірялася, кілька разів шарпнула косою по грудках так, що пил підскочив, і потім запропонувала себе на іншу роботу — носити воду косарям. Воно було б добре, коли б дійсно носила воду, та її й на це не вистачило. Дарина купалась у нікчемній річечці Кам'янці й довго лежала на сонці, аж дрімала, гарненько плела собі з трави віночки й одягала поверх шовкової хустки. А потім перев'язувала пальчика на нозі

стьожкою й несла, шкандибаючи, воду на поле косарям, кривилася од болю щоразу, як зустрівала когось. І вона думала, що ніхто не помічає хитрощів, але всі це бачили, тільки ніхто й слова не сказав.

Важко було косити жінкам, не жіноча це робота, проте косили, не скаржилися, а коли втяглися в роботу, коли вкосилися як слід, тоді й пісня зринала над мірними помахами кіс, і всі потішали себе що саме на сіні й треба з косою породичатися, бо потім на хлібі не потягнеш, стебло там дерзке, цупке, аж коса плаче. Йшла з косою баба підтоптана, про яку думали раніше, що вона тільки веретено покрутить, а вона тепер косою — он як. Йшла молодиця, взявши ручку на всю широчінь могутньої натури, тільки співала коса, підтинаючи траву. Йшла дівчина, чудом зациліла від нацистських людоловів, рум'янці вже почепилися їй на щоки, як троянди, вона тне косою й любо їй косити на вільній од ворога землі, в рідному колгоспному гурті, і ввижається милий на фронті,— "оце докошу ручки,— думає дівчина,— а тоді й згадаю його, може, саме гримить над його головою бій!.."

Дарина приносила воду трохи замулену, наче брала її не з криниці, а просто з річки (та так воно, власне, й було!) — і тільки тоді, коли в глечику знайшовся якось пуголовок, Ганна взяла на себе розмову з водоношею, жартома вилила воду з глечика сестрі за комір, а як Дарина збиралася плаката, одвела її трохи від людей і висповідала як слід. Це була перша їхня сварка. Тут прийшов лист від Даринного полковника Василя з госпіталю,Л той сповіщав, що поранений дуже, диктує листа санітарці й просить не турбуватися.

Дарина зовсім не вийшла другого дня на роботу, лежала в Ганниній землянці й стогнала, аж до дороги чутно було, і так щиро журилася. Вона була до біса красива жінка, їй небезпечно отак упадати в сльози: чого доброго, очі можуть почервоніти й носик запухнути; о, маєте! — це ж нова зморщечка поп'ялася по скроні... Дарина дивилася-видивлялася в люстро, спостерігаючи, як їй до лиця: коли плаче чи, коли посміхається? Вона вирішила, що добре і так і так, бо кому не схочеться поцілувати оце миле-миле, набурмосене і таке гарненьке личко? Цьом,

цьом! Вона засміялася, поцілувавши люстерко, і зараз же згадала, що треба плакати, бо її Василь такий необережний на війні і тепер — у госпіталі. Двічі був поранений, але обидва рази не важко, а це — на тобі, навіть сам писати не здужає. Дарина негайно ж уявила собі, що вона вдова, ходить у чорній хустині. Вийшла з землянки й рушила десь до гурту, бо на самоті плакати нудно. На вулиці можна так красиво показати своє горе, що Дарина незчулася, як і дійшла до Ганни на буряки. "Тю, дурна,— пошепки сказала їй сестра,— я б тобі задерла спідничку да вибила б добре, нащо ти смішиш людей?" — "Ти-жорстока, бездушна",— одповіла Дарина й стала дивитися просто на захід, наче ось-ось на крилах звідти мав летіти до неї її полковник Василь.

II

Квітла Київська земля, це був південь Київщини, де вже лісів мало, але ще й не степ, а так — середина на половину. Степове повітря тут сухе й нагріте, широким плином котиться воно по пшеницях, гречках, житах, вівсах, буряках і соняшниках; обрії повиті в голубу млу; щира чорноземля, казкова земля світових урожаїв; полини по балках і ярах, непропорційно високе небо,— наче воно посідає в тутешньому житті якесь особливе місце. Лісове зосталося в плануванні сіл, вулиці покручені, коло хат неодмінно гайки за садками, і трава не вигорає так гірко, як на степу. А коли придивитися до людей, то вони середнього зросту, русяві, очі сірі й сині, дуже роботящі й розуміють землю, а вона розуміє їх. Бува коли зайде до них з півдня степовик — високий, кощавий, жилавий, попечений сонцем і вим'ятий негодою, прийде й осяде край села, поглядаючи тужливо на той степу ЗВІДКИ ВІН прибився. ТО, диви, й виклюнеться на світ божий черідка степовичат — викапаний батько, ще й табунець маминих подобнів, яснооких лісовичат. І живуть край села, на межі лісу й степу.

Полковник Василь удався в батька степовика, його родина жила в цьому селі чимало років, але досі незмінно звалася по-вуличному Зайдами, хоч були звичайні Коваленки. Батька зарубали ще махновці, малі діти померли з тифу, парубчак Василь пішов до Червоної Армії — та

й досі. Уже статечним командиром він приїздив поховати матір, набачив Дарину, пройшовся з нею раз до клубу, вдруге — до Ганни як до старшої сестри, що заступала Дарині маму, а потім поїхав, і всі думали, що на цьому й край. Аж вийшло — ні. Капітан Василь викликав Дарину до міста, де стояла його частина, пішов з нею до загсу, а вона потім приїхала додому за сяким-таким віном, яке настарала їй мати-небіжчиця. І всі дивувалися, що така молода зуміла причарувати освічену людину, командира — як не кажи, аж усі їй заздрили!

Але тільки чоловіки могли б зрозуміти, чим Дарина приворожила Василя, бо її краса очі вбирала, і не хотілося думати — дурна вона чи розумна, добра чи скажена. їй виповнилося тоді вісімнадцять років. Багато прикрих хвилин завдавав Василеві Даринин характер, але скільки разів починав з нею розмову, стільки ж разів і був переможений своєю наче м'якенькою, але по суті діла вольовою дружиною,— і такою красивою, що її можна було лише носити по квартирі й забувати все-все на світі в її обіймах.

Ганна не раз помічала, як Дарина розмовляла з дівчатами її ланки, як вона уривала мову перед сестрою. Та Дарина не врахувала, що й у Ганни тече та сама кров і характеру Ганниного ще ніхто не взнав до краю. Якось надворі йшов обложний дощ, Ганна до того ж трохи нездужала, Дарина коло крихітного столика без кінця ляпала картами, ворожачи на себе й на Василя. "Кинь карти,— сказала Ганна,— та глянь мені в вічі!" Дарина подивилась сестрі в вічі, мобілізувавши лагідність, принадність, безмежну свою наївність, але знову не врахувала того, що перед нею була жінка, на яку її чари не діяли. "Не витріщуй на мене баньки,— суворо мовила Ганна,— дивись по-людському, бо я тебе все одно бачу наскрізь". Дарина зрозуміла, що треба шукати іншої форми захисту, й раптом заплакала: "Так і знала, що ти мене ненавидиш, шматком хліба попрікатимеш, умерти спокійно не даси..." Та Ганна знала свою сестричку добре й знову сказала: "Не роби з себе ягничку, бо коли у тебе й є хвіст, то не овечий".— "А який же?" —"Відьмачий!" Дарина спалахнула, як од пороху, й заверещала на дурний голос, забувши всі плани захисту: "Як ти смієш ображати дружину

фронтовика?!" Ганна, яка була, до речі, теж дружиною фронтовика, дала Дарині перекричатися, випила мовчки води й запитала впритул: "А що ти говорила дівчатам?" Дарина пхикнула і ні з сього ні з того почала тасувати карти, про які вона була й забула: "Ну, що я говорила? Казала, що жінці треба красиво одягатися, жити в красивому домі, уміти танцювати, а більш нічого..." Ганна оглянула сестру з голови до ніг, наче вперше побачивши: і маленькі ніжки в гарних черевичках, і шовкову сукенку на принадних плечах, і зачіску, як кущик сіна, й червоненькі губки, й довгі вії — "а більш нічого не говорила?" Дарина кокетливо зиркнула на сестру, намагаючись угадати, що та вже знає, а до чого ще не докопалася, і вкусила біленькими зубками червоного короля,— "Гаинусенько-серденько, у мене й так душа з тіла вилітає за Василиком, а ти на мене бозна-що думаєш, ось давай я тобі краще поміряю хустину!" Дарина вхопила з трямка свою найдорожчу хустку й миттю запнула нею Ганну, яка зовсім не пручалася, але й не посміхнулася ні разу. І, запнувши сестру, Дарина глянула на неї критичним оком. Чи ба, як багато важить одним однісінька хустка. Обличчя Ганни, попечене сонцем, вигладжене вітром, було кольору старовинної бронзи, суворі згорьовані очі немов заблищали, й вирізнився синій їхній колір на тлі квітчастої хустки.

"Сестро,— сказала Ганна,— ти говорила моїм дівчатам, що вони скажені отак гірко працювати? Г навіщо день і ніч кожну бурячинку пальцями перебираємо, вкриваємо тілом од холоду, дихаємо на неї й мало не молимось?" Але в цей час прочинилися двері в їхню землянку, і на порозі з'явився не хто інший, як сам полковник Василь.

III

Він наче й пах війною, яка стільки років стояла поруч, заглядала в вічі, дмухала пилом і пороховим димом. Проте очі його, хоч стомлені й вимучені, випромінювали такі іскри, що Ганна мимоволі примружилась. У нього були русяві вуса, бліде обличчя, високе чоло, яке чимось нагадувало Чапаєва. Полковник важко ступив кілька кроків, спираючись на палицю, за ним зайшов хлопець років дванадцяти — у військовій

одежі з сержантськими погонами. "Упасе,— звернувся гість,— забери чемодана й відпровадь підводу".

Хлопець сказав, "єсть", вийшов. Василь важко сів на лаву. Аж тоді його пізнала Дарина. .....

Вона кинулась до чоловіка мовчки, а потім залементувала, затужила, вдарилася об його залізні коліна й зрозуміла, що безногий, її обняла тільки ліва рука,— отже, він був ще й безрукий. "Боже мій,— заплакала Дарина,— казала ж тобі берегтися на тій проклятій війні!" Ганна мовчала, не наважуючись озватися до швагра, потім вийшла з землянки й стала під дощ, щоб не заздрити сестриному щастю й щоб поплакати за своїм чоловіком, який ніколи не вернеться до неї, хіба, може, вві сні. Як би вона раділа хазяїнові в хаті, на коліна б стала перед його ранами, а з землянки линула сестрина мова, і Ганна далі й далі відступала на дощ, щоб не чути, й повернулась до нитки мокра, тремтячи від холоду чи від чого іншого, її морозило. "Здіймайте вашого плаща, Василю Йвановичу, будемо обідати з дороги і... драстуйте".

Василь потиснув їй руку, вона несподівано для самої себе поцілувала його в голову, й гірка заздрість ще раз затрусила душу,— а як Василь дивився в вічі Дарині, яке щастя сяяло з його очей, як посміхався він до неї, єдиної в світі, до його Дарини!

Важкий серцем їхав сюди. З армією, на яку віддав більше двадцяти років життя, все скінчено, а там пройшла молодість, там зосталося найдорожче. Стати цивільною людиною,— і це. тоді, коли перед вікнами ходитимуть його однополчани, буятиме їхнє життя, наповнене енергією, рухом, змаганням. Друзі порадили їхати до рідного села, де менше спогадів, де може пригадатися дитинство, як цілющий бальзам на вимучену душу, де до всього — жила Дарина. Він приїхав і ось стоїть на межі мирного життя, ще ніколи не доводилося йому так страшно напружувати волю, щоб утримати рівновагу. І яка мила кохана Дарина! Радісно дивитися в її знайомі очі, а як сумно було на фронті од думки,

що можна їх загубити. Який мир западає в душу од цієї маленької руки. Невже він справді заробив безмежне щастя?

Тим часом з'явився з чемоданом Улас, полковник зняв плаща, Ганна одягла в кутку суху одежу, на стіл поставила їжу, над землянкою шумів ще прикріший дощ. Зайшов Кар-по Цар, голова колгоспу, й раптом з'ясувалося, що його запросив прибути до полковника Улас. "Хіба я тобі доручав?" — запитав Василь Іванович хлопця. "Я думав, що ви захочете взнати оперативну обстановку!" — схопився з місця Улас і хвацько пристукнув підборами.

Всі засміялися, а голові колгоспу піднесли чарочку закордонної водички. Він випив, скривився й, не гаючи часу, витяг з бічної кишені пляшку горілки власного заводу, яка чортом пахла й на бісі була настояна. Прийшов ще бригадир Бойко, забігли дівчата з Ганниної ланки — Параска й Люба, завітав учитель Феофіл Гаврилович, який колись і самого Василя вчив,— у землянці не було чим дихати, довелося вийняти скло з глухого вікна.

Василь Іванович сидів, придивляючись до світу, в якому випадало жити, йому раптом здалося, що це він сидить у землянці на передовій, і подібність ще посилилася, коли запалено було каганець із снарядної гільзи. Так, це були люди передової, в їхній очах горіла пристрасть, а серця стукотіли в одному ритмі. Дарина чомусь не посміхалася, вона розглядала чоловіка стороннім поглядом, нічого не пила. "Ну, будьмо,— сказав Карпо Цар,— раз ми земляки, значить — пиймо!"

Несподівано й Дарина схопила склянку преміцного самогону, випила одним духом, не закусуючи нічим.

Вчитель спитав, чи гадає товариш полковник довго в них пробути, чи тільки до осені, коли обкосимось да обмолотимось, обсіємось? А Ганна подивлялася на присутніх? відчувають вони свою людину чи він їм чужа-чужаниця? Дарина — їй у голову вдарила горілка — взяла слово й

почала лаяти Гітлера, що він покалічив людей, поруйнував гарне життя, і тепер всі такі нещасні, як вона. "Що ж,— сказав бригадир Бойко,— поїдете в область або й у центр столичний, життя налагодиться ще краще, ніж було..." — "А я раяв би Василя Йвановича до нашого райцентру,'— сказав підпилий Карпо,— це ж вам такий голова райвику знаходиться, що сусідні райони позаздрять!" — "Хотіли б ви,— закричала чомусь Дарина,— знову в гною бабратись!!! Не на те він полковник!" — "Ти п'яна, Дарино,— тихо мовив Василь Іванович,— а ляж, будь ласка, полеж..."

Але Дарину вкусив ґедзь. З нею сталася істерика. Ганна вивела її надвір і довго водила по садку, заспокоюючи. "Як вони сміють,— хлипала Дарина,— а він ще сидить з ними, обіймається!" Тим часом Василь Іванович статечно бесідував з людьми, зі здивуванням чув у своєму голосі інтонації дитинства, і серце розтавало од щастя, що можливе таке в житті. Ось уже нові порції горілки викотилися на стіл, ось уже співали й переспівали, ось малий Улас і заснув, прихилившися до полковникового плеча, коли це у когось зірвалося з язика: "Оце б нам такого голову в колгосп!"

І сам Карпо Цар, дарма що був,амбітний і гонористий, раптом став благати Василя Івановича, прилюдно каючись, що мозок має нікчемний, і сівозміни в голові не держить, і віднині не хоче головувати, бо це гріх великий, щоб Василь Іванович одмовились...

Полковник важко підвівся на протезах, зараз же прокинувся Улас і став збоку,— "ну, спасибі, люди добрі, за довір'я,— а що ж ви думаєте, хіба святі горшки ліплять, коли б усі слухали команду, чи не вивів би колгосп на достойне місце!" Вся землянка вибухла такою овацією, що Ганна прибігда знадвору перелякана, а Дарина, почувши, до чого тут договорилися, вийшла надвір знову й подалася невідомо куди, не боячись темряви.

IV

І тут наче хто торкнув за плече Василя Йвановича, він замислився, зіпершися на руку, перечікуючи навальний стукіт серця. Гості промовляли, цокалися й пили до нього, а він якусь хвилину сидів відсутній серед веселого бенкету. Хіба ж не казав йому оце саме й Павлов? Він стрів Павлова на станції, де обидва злізли з поїзда, і з'ясувалося, що Павлов їхав у сусідньому вагоні, вже демобілізувався за викликом ЦК й знову перебуває на старому місці — секретарем райкому партії. Вони поїхали разом до райцентру, Василь Іванович збуджено цікавився всім, і Павлов йому про все оповідав. Зрештою секретар уважно глянув на полковника й сказав, щоб не чули Улас і шофер: "Я на тебе надіюсь, Василь,— як добре, що ти приїхав! Покажеш себе на мирній роботі..."

На квартирі в секретаря їх стріла дружина Павлова, яка, нашвидку привітавшися з полковником, обпала мокрим рядном свого чоловіка за його нехтування приписами лікарів. Василю Йвановичу здалося, що Павлова страшенно посивіла, але став запевняти її, що ніколи краще не виглядала, просто комсомолка Мотрона Іванівна! "Ні, ти тільки поглянь, полковник, на оцього Геркулеса ,— можна подумати, що це не в нього хворе серце, а в мене! Що підвищене кров'яне тиснення не в нього, а в іншому районі!" — "Муся,— зауважив Павлов,— наш гість умирає з голоду..." Це був вірний маневр, бо Мотрона Іванівна одразу побігла клопотатися сніданком.

"Я мав місяць полежати в клініці,— мовив Павлов.— а витримав тільки десять днів, лікарі нізащо не пускали, довелося просто втекти. Тут у мене справ назбиралося стільки, що однаково тільки тіло лежало в клініці, а душа й нерви — безвиїзно перебували в районі. І вимагають, щоб я не хвилювався..." — "Правильно вимагають,— несподівано з'явилася дружина,— я б тебе ще й до партколегії потягла, доганочку тобі в особисту справу!"

Василь Іванович помирив Мотроиу Іванівну з чоловіком, хоч і заробив на цьому ділі декілька рикошетів. "Я думав, що ми її не застанемо вдома,

— конфіденційно зауважив Павлов,— в ці години вона звичайно перебуває в своєму здороввідділі..."

Гаразд-таки підтоптався цей друзяка Павлов! Правду кажучи, старість вдало ховав, голячи голову, але часом лисина по-зрадницькому блищала навіть на голеному тім'ї, і срібні штурпачки волосся так поспішали вилізти зараз же після бритви. Та йому байдуже було до того. Коли траплялося потанцювати — не марнував часу й міг легко пройтися навприсядки, як і кожний українець. Коли доводилось оббігти поле в якому колгоспі або провести самому трактора, як по шнуру,— забував про серце, і коли б воно вночі не завмирало й не пухло,— так би все й миналося.

Мотрона Іванівна, сама з фаху лікар, боялася прикласти трубку до його грудей. їй зарані вчувалося бозна-що на місці чоловікового серця. Проте нехай би їй хто запропонував спокійне життя без турбот і мороки, подалі від людей і живого діла,— ого, мав би той сміливець нам'яті вуха! "Ми з тобою, Павлов,— говорила часом Мотрона Іванівна,—

ми з тобою партійна маса, що виконує план великих робіт соціалізму. Довічно мобілізовані на побудову прекрасної ери землі. Маємо горіти на кожній роботі!.." — "Я згодний горіти,— жартома одказував їй муж, нюхаючи повітря,— але чи не здається тобі, що котлета, яку ти взялась мені сьогодні розігріти, вже горить?.."

Василь Іванович пам'ятав, як Павлов з дружиною з'явився в районі. Він прибув за партійною мобілізацією з Донбасу, де працював на металургійному заводі і вважався кращим модельником. Йому важко прийшлося од незвички, незнання сільського господарства, нерозуміння залишків дрібновласницької свідомості навіть у деяких колгоспників. Мотрона Іванівна тоді цілий тиждень плакала, ремствуючи на тишу, в якій не чути й поганенького гудка, не видко ні одного терикона, і небо вночі не займається рожевою фарбою од висипаного доменного шлаку.

Подружжя сумлінно поставилося до партійного доручення. Мотрона Іванівна організувала курси медсестер у. районі, потім сама витримала іспити на лікпома, кінчила заочно інститут, відбула практику й стала лікарем-організатором. Павлов, заохотивши дружину до науки, й сам не пас задніх,-— теж заочно здобув сільськогосподарську вищу освіту, мріяв про вищу партійну: в районі його називали вічним студентом за пристрасть до книжок. Це було подружжя ідеальної чистоти й товариської відданості, і Василь Іванович завжди згадував їх, коли думав про щастя в подружньому житті. На жаль, Павлови були бездітні, хоч відсутність дітей не почерствила їхніх душ.

Павлов запропонував полковнику й Уласу переночувати в нього, а на ранок він сам одвезе їх, але Василь Іванович легко довів господарю, що, по-перше, він не може ждати, а по-друге, хоче їхати додому без Павлова. Хазяїн погодився й подзвонив телефоном про підводу. "Я думав,— сказав він далі,— що ти мені довіриш твої плани на майбутнє..." — "В інвалідний будинок, ваше степенство!" — відповів полковник, намагаючись жартувати. "Інтелігентне місце,— посміхнувся Павлов,— підемо вдвох, інваліди ми однакові!" І він без усяких передмов повідомив Василя Івановича, що той може брати роботу, яку сам забажає. "Можеш наказати, я дисциплінований",— зауважив полковник. "Е, ні,— Павлов аж розсердився,— я знаю, кому наказувати, а од тебе хочу вогника!" Василь Іванович попросився тиждень обмислити, Павлов мовчки хитнув головою,— "думай, думай, там тебе одразу в штос візьмуть!". Він розповів про Веселу Кам'янку, про тамошніх людей, про Карпа Царя, який не відповідає вимогам, про дружину, яка перекапустила Карпові ціле життя. Похоже було, що Павлов багато чого недоговорював, навмисне залишаючи Василю Йвановичу резерв для самостійного вивчення. Під'їхала викликана підвода, Улас, що встиг уже подружитися з Мотроною Іванівною, потяг чемодани, вони доїхали вдвох додому.

V

Пізно вночі, коли всі порозходилися, Василь Іванович наказав постелити йому під голим небом надворі, хоч там було й вогко од недавнього дощу.

Але ніч зайшла тиха, запашна й зоряна, а сіна насмикав Улас такого сухого й м'якого, що гріх було лізти до землянки, а ще й Дарина мала десь повернутися до двору, треба було її стріти, щоб порозумітися.

Полковник пролежав без сну до ранку, над ним помітно рухалася вся карта неба, падали зорі, зійшов пізній щерблений місяць, співали півники по селі дитячими ще голосами, віяв вітерець західний, а потім південний, заясніло на сході, упала важка роса й загорілася од першого променя нежаркого ще сонця,— та Дарини не було.

І зовсім забулися вчорашні гарячі обіцянки,— ну який з нього голова колгоспу, прости господи! Треба послати Уласа вибачитися перед товаришами, полковник був напідпитку, йому дуже приємно стрітися з земляками, а що зайвого наговорили вчора язики,— хай не сердяться. Але Уласа близько не було, десь уже повіявся по своїх хлоп'ячих справах, хоч Василь Іванович чув, як Улас спав поблизу, од нього й часто вночі зітхав. Хороший хлопчина! Його батько, капітан Шевчик, знайшов Уласа в гітлерівському концтаборі, куди його пригнали з мамою, сестричкою й дідом. Сестричка вмерла од голоду, маму й діда гестапівці спалили в печі, а Уласик витримав і дочекався тата. Що робилося з капітаном Шевчиком у тому таборі — страшно згадати. Уласик перший пізнав батька й сказав йому: "Пан офіцер, я ваш синок Улас!.." Капітан Шевчик схопив на руки оте висхле тільце, що стояло перед ним і говорило голосом його сина, носив цілий день, не спускаючи на землю, нікому не кажучи й слова. Насилу сестри з санбату одняли хлопця, вибанили, одягли в чисте й сухе, голову поголили, стали годувати з ложечки бульйоном, і все перед капітановими очима, в яких був такий страшний блиск. З того часу хлопець зостався з батьком і пройшов з частиною по Німеччині, брав участь у боях, заробив дві медалі: за Кенігсберг2, за бойові заслуги. На його руках і помер батько, важко поранений на штурмі форту. Василь Іванович заїхав за хлопцем, і Улас

Шевчик став відтоді сином полковника Коваленка. І через те, що полковник був командиром його батька, Улас майже цілком переніс свої почуття на Василя Івановича.

"Уласе! — гукнув Василь Іванович.— Уже сонце на небі. Давай умиємось!"

"Єсть умитися!" — почувся голос хлопця, й сам Улас підскочив до сіна, на якому лежав полковник. "Місцевість розвідано? Водяні ресурси знайдено? Що снилося? Який настрій?" — Василь Іванович стрів Уласа жартівливими запитаннями, але помітив, що хлопець чимось стурбований. Улас допоміг одягти протези, важко було названого батька підвести з землі, та з поміччю молоденької вишні, під якою ночував полковник, все одбулося гаразд. Сидячи на колоді, Василь Іванович умився однією рукою. Улас потихеньку зливав, щоб не забризкати штанів. Потримав люстерко, доки полковник голився й причісувався, а потім, коли все було в повному чині, несподівано запитав: "Тепер можна їх вускати?"

"Кого?" — вирвалося у Василя Івановича. "Так,— недбало махнув рукою Улас,— одну групу бійців..." І за його

Знаком з вулиці увійшло шестеро колишніх солдатів. Вони йшли так жваво, так чітко й весело, що у Василя Івановича в серці щось наче одірвалося: армія нагадувала про себе. Збоку з усієї сили ляпав кирзовими чоботами по мокрій землі сержант з вусами, з гвардійським знаком, з цілою драбинкою поранень, з трьома медалями. Всі так гарно відійшли до полковника, так раптово й красиво перед ним стали, такими відданими очима глянули, аж йому шарпнулося серце й замлоїли очі.

І він зрозумів першої ж хвилини, що повороту назад немає. Сержант з вусами, назвавшись Вовкотрубом, доповів коротко й вичерпливо диспозицію в колгоспі на сьогоднішній день і стояв струнко, поїдаючи очима начальство. В його постаті була зібраність і військова хвацькість,

тисячі кілометрів походів зостались за його плечима, сотні річок форсував од Сталінграда до Німеччини, переступав через танки, підбиті його рушницею, товк у численних "казанах" гітлерівську чуму, вогонь його не допік, вода не залила, куля не спинила, смерть не зігнула.

Що було робити? Сказати, що вчора пожартував, захопився спогадами юнацтва, наобіцяв, а виконати не може? Улас дозволив собі порушити мовчанку й зауважив, що сюди збиралися йти всі цілим колгоспом, та він одрадив і привів військових представників. Батьківська земля міцно вхопилася за полковникову долю, повороту не було.

Він поговорив із бійцями. Один навіть служив у його дивізії. Ганна винесла в садок ряденце, постелила на траві, поставила сніданок: гарячу картоплю й ряжанку. "Василю Івановичу,— сказала вона, привітавши з добрим ранком,— не слухайте ви їх, дайте собі хоч маленький спочинок..."

Улас сидів поруч полковника, статечно вмочаючи картоплину в сільницю, делікатно підважуючи дерев'яною ложкою шматки ряжанки. Бійці притулилися рядочком на колоді, гарячими очима подивляючись на полковника. Ганна подумала, скільки мороки завдавали оці фронтовики-інва-ліди, ніяка робота для них не була достойною, вони доводили до відчаю дружин, а тепер сиділи, як діти, рядком і мовчали.

Немов вирваний з темряви спалахом блискавки, вирізьбився перед полковниковою уявою один епізод: фронт, передова гримить і гуркоче не далі, як за десять кілометрів; солдати, машини, танки, далекосяжні гармати; спалене полтавське село; гола піч стоїть на порожньому розваленому подвір'ї, з печі йде дим, ні даху, ні стін; сива дівчина вибирає попіл:

"Це все збираємо на буряки, наша ланка буде, як ї ра" ніше, передова. Ланкову Дусю окупанти повісили, мене — на каторгу. Беруся тепер замісто покійної Дусі, дамо буряку, скільки треба". .....

VI

В цей час Дарина сиділа в тітчиній хаті й гірко плавала, перебираючи в пам'яті всі кривди, яких зазнала за одруження. А любов? Чи тривожила її душу любов? Це, мабуть, якісь хвилювання, турботи, нерви, а Даринина душа була навдивовижу спокійна.

"Ат,— вирішила вона, перестаючи рюмсати,— брешуть усі про любов! Щоб ото казитися, переживати, втрачати притомність і навіть не спати, — яка дурниця! Все вигадали мужчини, щоб зводити з розуму жіночу стать..."

Дарина прожила в тітки Векли якийсь час, а ніхто по неї не прийшов. Тітка чомусь не турбувала, і Дарина не думала, що це було розпорядження нового голови колгоспу, який вважав своє каліцтво таким трагічним для її вразливого почуття, що хотів надати Дарині спокій і самотність. Вдень Дарина вилежувалась, розуміючи, що незручно було б показатися комусь на очі, бо всі люди так важко працювали — від дітей до дідів. Не без того, щоб і на вгороді там щось зробити, бо тітка город зовсім занехаяла, днювала й ночувала на буряках, змагаючися з Ганниною ланкою. Дарина тільки пізнього вечора могла вийти до дівчат у шовковій сукні, гарненьких черевичках, напахчена, наплоєна, жвава й голосиста. Потроху Дарина сама збагнула, що їй не слід вирізнятися з-між землячок, і тому, випросивши в тітки її ще дівоче вбрання, й сама зробилася дівкою, яку колись так уподобав командир Василь. А вишивана сорочка та коралі так їй, капосній Дарині, личили, що не було в селі парубка, ба навіть жонатого чоловіка, якому вона б хоч раз не приснилася.

Уласик з'являвся до Дарини завжди несподівано. Він статечно сідав на лаву на самий краєчок, щоб ноги його в чобітках з острогами упиралися в долівку, а не повисали б, як у малого. Солідно помовчавши, Улас діставав із польової сумки гостинця: жменьку досить-таки пожмаканих суничок або зо два ранніх яблука, букет білих лілей з річки чи маленьке перепеленя, заледве живе од жаху й спраги. Ах, яка вона була красива, ця його мама! І він цілком розумів полковника, котрий так тяжко зітхав часом — коли думав, що ніхто його не чує. Іноді ця мама цілувала, коли була в гарному гуморі, і хлопець почував, що душа його переселяється тоді просто в рай. Здебільшого ж Дарина починала з нього кипіти й краяла серце тим, що ні разу не хотіла запитати про Василя Йвановича,— тоді Уласові аж свічки в очах світилися од образи, він сопів і мовчав.

VII

Ганна ходила по землі так, наче несла перед себе повне орнятко води й боялася розхлюпати. Вона була и зроду статечна, а переживши фашистську навалу, втративши сина й мужа, зоставшись без хати,— стала ще суворішою й зробилася просто-таки лютою на роботу. В колгоспі цим не здивуєш, але Ганна мов пливла в роботі й стільки її перероблювала, що люди таки дивувалися, аж доки одна древня баба не сказала мудрого слова: "В громаді й горе тане..."

Проте не всю працю й видко було. Ще там на буряках, які вона доглядала своєю ланкою, помітно було її вдень чи вночі. І коли б не прийшла друга ланкова — тітка Ганнина й Даринина,— на ділянці робота кипіла. Тітка Векла обходила повагом Ганнині буряки — такі виплекані, охайні, цупкенькі й наче аж веселі, приміряла оком, як густо, рядки, невинним голосом запитувала, чи не пора їх підгодовувати, й поверталася до своїх. А там уже робила годинну доповідь про відмінний стан Ганниних буряків. Знову носили з копанок воду, возили в бочці, кожний листок руками вигладжували,— невже не випередимо Ганнину роботу? Ганнина ж ланка,— тільки ото відходила тітка Векла,—

починала реготати та різне прикладати ще й прославляти тітку-ланкову в жартівливих піснях.

Сама Ганна тоді бігла до цегельні, яку налагоджував парубок, навчений працювати коло цього діла. Мала піч, щоб отож і топлива багато не пішло, примітивний формувальний станок і тістувата глина, з якої хоч горщики ліпи. Ось-ось уже почнуть випалювання цегли. Ганна брала лопату й копала годину чи дві, доки наспівав час бігти до телят. Багато надії покладав Василь Іванович на ферму,— отже, хоч двічі на день, а була Ганна й там. Польові бригади косили пізній овес. Ганна не пропускала нагоди вдосвіта побігти на поле, пройти добрий шмат косою, накрутити перевесел, похопити все в снопи. Коло школи охочі баби, які за старістю в степ не йшли, спрягшися з учительками, чепурили школу,— Василь Іванович особливо опікувався наукою. Ганна часто стрівала коло школи й Уласа, який знав, що йому доведеться тут потерпати взимку, й заздалегідь шукав стежок до вчительських сердець: носив глину, тягав воду.

Коли бігла до двору, стріла молоду з дружкою — із своєї жбанки. "Тата немає, мами немає,-г сказала молода, тричі вклоняючись,— сама я прошу вас, тітко Ганно, на весілля, завтра!" — "Гей,— озвалася Ганна,-— чи ти не тю, Параско, завтра роботи скільки?!" Але молода, пішла собі далі, несучи посеред зруйнованого села виплекане щастя. Ганна глянула вслід і не пізнала її ходи: це йшла цариця, ні, куди там цариці так ходити! Це йшла наречена, яка дочекалася парубка з війни. Багато односельців полягло там, а цей повернувся. Щастя йшло босими ногами по сплюндрованій але вільній землі, і не треба йому палаців, розкошів,— хто знає, яке щастя дорожче?

Ганна подумала, що й вона б отак могла йти по вулиці, вона б ще й співала і наче росла б із, води,— та ба: ніхто її вдома не жде. "Василю Йвановичу,— сказала вголос,— що ж воно буде?" Серце закалатало на відповідь, схопилася за нього руками.

Стріла за містком Сашка Вовкотруба — того сержанта, який попервах приводив до полковника п'ятьох бійців. Він стояв, широко розставивши ноги, й поволі плював у річечку, слідкуючи за тим, як на його слину підскакує риба. "Дядьку Сашко,— загукала Ганна,— як же свинарник? Поросят з району привезуть, діти буде нікуди!" — "Нічого,— озвався сержант і ще раз плюнув у воду,— я вже вийшов із бою!" Ганна сплеснула руками, сльози образи заслали їй очі, вона зрозуміла, що сержант не в собі. "Ганно Кіндратівно,— тихо мовив Сашко і раптом несміло заплакав,— Ганно Кіндратівно, пойми ти моє горе..." — "Яке горе, Сашко?" — спитала Ганна. "Я — герой, Ганно Кіндратівно?" — "Авжеж, герой".— "Я держави брав! Германську імперію на коліна ставив!" — "Ставили, Сашко, спасибі вам".— "А він мене на свинюшник?!" — "Ну, знаєте що,— одрубала сердито Ганна й рушила йти,— коли вже ви хочете командувати полковниками, то треба було хоч у генерали вийти!" Якусь хвилину сержант стояв мовчки, а потім гукнув: "Ану, повторіть, повторіть!" Ганна не схотіла нічого повторювати, прискорила ходу й трохи не потрапила під машину, яка вискочила з бічної вулиці. "Гей, тітко! — загукав шофер.— Де тут квартирує полковник?" Ганна пізнала шофера — це був тракторист Середа з їхньої МТС, і жив він до війни в селі по сусідству. Шофер в свою чергу пізнав Ганну й несподівано густо почервонів усім засмаглим обличчям...

Підбіг дядько Сашко, побачивши військову машину. З шофером сидів незнайомий старшина,— як потім виявилося,— демобілізований теж. І обоє їхали просто з дивізії, якою командував свого часу Василь Іванович. Там прочули про полковникову діяльність і прислали подарунки. З дивізії написали Василю Йвановичу колективного листа, просили пам'ятати старих товаришів, писати їм, передавати кількість привітів за повним кадровим складом дивізії. Дядько Сашко одразу став до шофера на приступку й став показувати дорогу. Він тільки затуляв долонею рота, щоб, бува, не дихнути на шофера, але той одразу пізнав запах і сказав напарникові: "Ну, старшина, тут ще стихія! Точно!"

Подарунки були такі, що порушився робочий ритм господарства: всі позбігались дивитись. І коли з району наспів Сам Василь Іванович,— посеред дворища стояли подарунки, а навколо ворушився цілий колгосп. Сержант дядько Сашко, який серед подарунків знайшов машину — поїти поросят, був у такому збудженні, що його тримали двоє. Тракторист Середа й незнайомий старшина на прізвище Гейбо підійшли до полковникових бігунків, запряжених малосилою конячкою, і доповіли своєму колишньому командирові як слід, по уставу. Полковник обняв кожного з них, поцілував.

Старшина Гейбо був з іншої області, але дістав з дому листа, що його рідня вся загинула. Він вирішив їхати до колгоспу, де урядував його командир дивізії,— особливо, коли Середа запевнив його, що таких дівчат, як у них, немає ніде в світі, і до них спеціально їздять свататися знавці жіночої краси...

Дивізія подарувала своєму колишньому командирові вантажну машину, двигун-вітряк з динамкою, відповідною кількістю дроту, акумуляторами і всім начинням,— щоб хоч трохи електрифікувати колгосп. Для ферми були сепаратори й кілька білих халатів. Дівчатам дивізія передала шовкових строкатих хусток, молодицям прислали вовняних хусток скромніших тонів.

Старим бабам були очіпки, дуже схожі на реквізит із театру.

Дідам — люльки порцелянові з довгими цибухами та по гарному ножикові для садових робіт. Зняли з машини ящик новеньких кіс Дружині полковника прислано повну кухню — цілий мішок білих каструль, чайників, ложок, мисок, друшляків і іншого добра. Сам Василь Іванович несподівано одержав бібліотеку, яку він зібрав і возив із собою в поході,— він зрадів, бо думав, що книжки загинули. Було багато ще добра, яке, мов нахідка, ставало на господарстві: трохи скла, ящик цвяхів і другий —вухналів, шлеї, підкови, віжки, лампи-ліхтарі, вірьовки, голки й веретена і, на загальний регіт колгоспників,— старшина видобув з глибини машини й подав полковникові великого живого півня

з жовтогарячим хвостом, зеленою шиєю. "Цар-півень, та й годі,— сказав полковник, пускаючи кукурікала на землю,— бо пас я не будити, ми можемо й урожай готовий проспати!"

Люди ще раз весело загомоніли, бо кому-кому, а Василю Йвановичу півень той без діла: невідомо було, коли він сам у біса спить.

VII

На другий день справді відбувалося весілля дівчини Параски з парубком Грицьком, учасником боїв на МіусфратіЗ, героєм звільнення Києва, здобуття Дрездена, визволецня Праги. Гуляли на весіллі по черзі — одна бригада бенкетувала, а решта робила за себе й за неї. Потім ті, що гуляли, ставали до праці, а їхнє місце займали робочі, попереду змивши з себе пил, одягнувши чисті сорочки й чоботи,-— нову енергію, запал і вогонь приносячи на весілля. Навіть музика весільна була не одна й та сама, бо кожна бригада приходила з своїм гармоністом, і тільки дід Корнійко цигикав та й цигикав на облізлій скрипочці, не знаючи впину, не чуючи втоми: "Еге, дітки,— казав дід, поцілувавши чарку в денце й витерши двома пальцями губи,— тепер так довго не гуляють, як колись, тепер час подорожчав, трясця його матері!" — "Точно,— підтвердив тракторист Середа, запихаючи дідові в рота пирога,— закусуйте, товаришу музика, то тільки в Європі так робиться, що не закусують!"

Під'їздив Василь Іванович на бігунках, йому виносили належну чарку просто до воріт, щоб не водити самого через двір, виходили молодий з молодою, і полковник гукав їм "гірко", примушуючи як стій цілуватися. Потім Василь Іванович торкав вожжиною коняку й рушав до сусіднього колгоспу розпитатися про перспективи погоди, порадитися з майстром, котрий умів робити ставки. Здавна пам'ятали люди,— їхня річечка не хотіла йти в ставок, скільки її не загачували: було, набіжить води в зливу або од снігу, а через тиждень — вся й пішла під землю. У річечці риби не заведеш, треба став копати чи заводити озерце. Чоловік, що вмів робити ставки, колись копав їх під Одесою, правив од полковника

три вози солі. Ніхто не знав, нащо йому сіль, а Василь Іванович написав до одного академіка в Харків, той швидко відповів, і одразу з'ясувалося, що треба робити ропу й такою ропою посолонцювати дно ставка й береги, щоб вода трималася, як у купелі. Полковник під'їхав до ставкового майстра й здивував його, розповівши, як саме треба солонцювата місце під ставок, і призначив день, коли можна братися до цього діла. "Хіба ви на фронті й ставки робили?" — запитав майстер. "А що?" — озвався полковник. "Та, Василю Йвановичу, тут на цілу область ніхто не знав досі про сіль!"

На весіллі трапилася пригода — приїхало аж із Києва дві машини з американцями чи англійцями. Власне, іноземців було двоє — чоловік та жінка, а біля них перекладачка, якийсь дядько в окулярах і в капелюсі. Ще приїхав начальник культурної установи, яка приймає закордонних гостей. Начальник спочатку спинив машини коло правління колгоспу, а потім, почувши музику, звелів прямувати туди. Переїхали геть усе село, приїжджий містер, який, до речі, був письменником, наче вперше побачив, як жахливо німецькі фашисти пошматували людську працю, попалили й понівечили хати,— і ось стоять досі серед дороги розбиті німецькі танки й бронетранспортери, по ровах, на городі, а діти граються під ними у крем'яхи та в куцої баби. Містер Сміт (назвемо його умовно) уявив на часину, що це в Англії він їде і такі руйнації волають до неба й до людської совісті. "Ну, здорово це вийшло",— посміхнувся містер Сміт, завваживши височенне опудало на городі, одягнуте в мундир есесівця з орденами, в німецькій пілотці, з піднятими руками, з білою ганчіркою, прив'язаною до руки. Він показав цю деталь дружині, потім зупинив машину, попросив, вернути трохи назад, виліз і побрів до опудала, щоб сфотографувати. "Моя дорога,— сказав він дружині,— це готова обкладинка до моєї книги!" " Сьогодні письменникові випав урожайний день. Він, бачивши пейзажі по цілому світі, раптом відчув, що йому подобається цей побитий війною край. Пригадав твори Гоголя (йому сказали, що це земля запорозьких козаків, Гоголя й колгоспів), спостеріг м'якість ліній місцевості і звернув увагу на колір високого осяйного неба. Потім містер Сміт звелів зупинити автомобіль, виліз на дорогу, зайшов у жито й прислухався: "Джен, яка тиша!"

Правда, це тільки містянам могла почутися тиша,—насправді ж ціла симфонія пливла до них у вуха, падала з неба, котилася по землі: ніжно дзвеніли колоски, далеким геліконом, загубленим серед зела, мукнула корова, тоненько заіржало лоша, протрубив гобоєм степовий джміль близько й завмер удалині, раптом так дзвінко на тлі цих ледве чутних тонів ударив перепел.

Місце було високе, на десять-п'ятнадцять кілометрів навкруги бігли жита, мріли садки, безліч зелених, жовтавих, сивих, бузкових, синіх, рожевих відтінків гармонійно поєднувались і стелилися до яскравої лінії обрію, і ось людський голос долинув із цього ніжного океану. Пісня йшла так здалеку, що містер Сміт, бажаючи краще дочути її, підніс високо голову: йому здалося — пісня летіла до нього яростю з феєричної блакиті.

Взявши дружину під руку, він рушив з нею просто через жито. Перекладачка пішла позаду, думала, як би сказати гостеві, щоб не толочив хліба, і машинально рвала волошки, сокирки, свиріпку, буркун і ромашку, які траплялися в житі. Передчуття письменника не зрадило містера Сміта: він наблизився до такого місця, яке варте було спеціальної екскурсії.

Посеред поля відкрилася широка галявина, заросла бур'яном,— це була чи не найвища точка місцевості. На галявині стояв розбитий радянський танк Т-34, угрузнувши в землю. На башті — номер і червона зоря. Містер Сміт попростував до танка й мимоволі зняв капелюха, підійшовши. Танк, пробитий кількома снарядами, згорів, у ньому, певно, рвалися боєприпаси, це був труп героя, що, мов лев, стояв і бився до загину. Що ж робилося навкруги! Заросли густим полином ями од авіабомб,— на танк налітали німецькі пікірувальники. Самохідна німецька гармата досі лежала розтрощена не далі як за сотню метрів. Кілька фашистських транспортерів завмерли з другого боку — іржаві, горілі, діставши в морди снаряди героїчного танка. Германська "пантера" сконала трохи віддалік,— видко, поспішала на виручку й не постереглася: лежить із розбитими гусеницями, башта відлетіла на

десяток метрів, мотор цілком вирвано. "Що тут написано, прошу?"— запитала місіс Джен. Перекладачка нахилилася до Т-34, на борту масляною фарбою стояла дата бою, слова: "Скажи, перехожий, людям, що ми тут лягли, честь Вітчизни боронячи",— і переклала, як умь ла, англійцям. Містер Сміт промовчав. Перекладачка раптом хутко обійшла танк, і подружжя Смітів побачило, як вона низько схилилася й поклала букетик на могилку поруч танка. Містер Сміт підійшов теж і запитав, як прізвище героя. Але цього ніде не було, і містер Сміт дістав з кишені піджака візитну картку, написав:

"Я схиляю голову перед вашою мужністю", підписався й поклав на могилку.

"Це — Спарта",4— сказала чоловікові наївна Джен. Перекладачка подивилася на гостей засмученими очима, і всі1 гуртом повернулися на дорогу до машини.

X

Дарина й собі повагом рушила від тітки Векли в-той бік, звідки часом долинали звуки весільного бубна. Вона зовсім не думала про весілля, але її тягло кудись між люди, сама не знала, що з нею робиться. Згадувала чоловіка, чи не ревнує його до Ганни. А гарно було їй за Василем. Недовго думаючи, пішла за нього. Та й кому б не сподобався тоді Василь. Гарний, веселий, командир. Того року кінчала семирічку в селі,— чим не пара? А може, то була любов? Як вона нудьгувала, коли їм випало розлучитися! Цілий тиждень після відправки Василя на фронт думала, що вмре з одчаю, розпачу. Але ж вона не винна, що довго не здатна сумувати,— у неї легка вдача: тут тобі плаче, тут і сміється. "Як з тобою легко жити",— часто казав Василь. Та вона не була легковажна в серйозних справах. Глибоко в душі, в цілій істоті носила незаперечні переконання про родинне життя, тривалість шлюбу. Аякже! Хіба вона зраджувала чоловіка? Чому ж Василь тепер ні разу до неї не прийшов і, за чутками, днює й ночує коло Ганни? Проте чого люди не наговорять,—

встигай лише вірити. Жовтий метелик пролетів перед нею наче приручений...

Красива бісова Дарина! йде вулицею в тітчиному Веклипому вбранні, боса ніжка легко ступає на стежку, їй-право, ніхто не повірить, що на ногах не має золотих черевиків. І сумна, аж трагічна. Хіба не подумає кожен, зустрівши її: які високі й прикрі думки снуються в її гарненькій голові, яка глибина в її задумі. А вона, керована своїм характером, вже докорінно змінила стрій мислі. Потроху сум зник з Дариниих очей, вони заблищали, мов діаманти, чарівна посмішка торкнулася уст. Назустріч їй вийшла з двору людина у військовому, і вже вона пізнала Мусія, якого не стрічала від дня свого одруження. "Драстуй, Дарино,— без посмішки сказав Мусій,— а ти й досі така ж весела?"

"Драстуй,— одказала Дарина,— а я тебе, Мусію, нізащо не пізнала б, коли б не голос".— "Спасибі й на тому". Вони пішли поруч. "Де ж ти був, Мусію, може, в тюрмі сидів?" — "Пішли наші вгору, годі мені в гною бруднитись,— повернув на робочу лінію!" — "Мабуть, глину місиш на цегельні?" — "Бери вище, — працюю в шахті". — "А шахта хоч глибока?" — "Я туди не лазив, хай інші лізуть..."— "Шкода, я б на твоєму місці полізла..." — "А що, може, якась чутка пішла?" — не втримався Мусій. "Ніякої чутки,— просто мені приємно було б, коли б ти вбився!" — "І не шкода?" — "Як торішнього снігу!"

XI

Подружжя Смітів сиділо під крислатим горіховим деревом, де поставлено ослоичика й постелено яскравого килимка. Сам Сміт встиг уже в хаті перехилити дві чарки самогону, яким його почастувала молода. "Чому ніхто нб танцює?" — хотілося запитати у перекладачки, але лінькн було ворушити язиком. Місіс Джен малювала фарбами весілля. На перший план вона поставила сусідську дівчинку Прісю й #ласа з медалями,— Пріся соромилась, ставши на людях поруч парубка. На другому плані простягся весільний стіл, який винесли з хати й примостили під рясною яблунею, і яблука, пролізши з вітами між

головами гостей, звисали над самісіньким столом. Хата була напівспалена й ще не відбудована, їжу варили у дворі на кабиці. Чужоземцям забажалося скуштувати національних страв, вони чули про "борщ" та "вар'єник" і просили саме цього добра. Ганна взялася варити, бо вважалася доброю господинею. Містер Джон, попросивши його не зачіпати, доки не прибуде керівник колективного господарства — "коллгоза",— поринув у думки й зрідка бурчав про себе, попихкуючи люлькою.

Письменник придивлявся до людей, у нього був великий на це досвід. Сміт відмітив для себе бідність гостей на весіллі, окупанти обібрали всіх. Чимало сиділо босих, а дівчата — майже всі. Чоловіки доношували здебільшого військовий одяг, на плечах — невилинялі плями від погонів, на грудях— від орденів. Бідність одежі жінок особливо вражала, але все було в них чисте, охайне, в руках — стільки м'яти, любистку, квітів. На думки Сміта нагодилася красуня Дарина в старосвітському тітчиному вбранні, збереженому од німців у скрині під землею. Це було захоплююче видовище, хоч бери та став усю під скло.

"Хто, хто ця степова принцеса?" — голосно запитав містер Сміт і пішов навстріч Дарині з простягнутою рукою. Його дружина одірвалася від малювання, замилувалася й собі. Дарина стала, спекла рака й знітилась, не розуміючи, чого од неї хочуть. "Скажіть їй, що вона чудова!" — промовив Сміт, тиснучи Дарині руку. Перекладачка сказала, що гість її вітає. Дарина уважно оглянула Сміта, одказала: "Ну, й нехай..." — "Як, як вона відповіла?" — поцікавився Сміт. "Вона сказала вам спасибі..." Дарина, недбало кивнувши головою, пішла до Ганни. "Хто ця гарненька леді?" — запитала місіс Джен. "Дружина голови колгоспу, місіс..."

І от нарешті приїхав полковник. Улас підскочив до коня й схопив за недоуздок. Василь Іванович обережно перекинув праву ногу із штучною ступнею, бо сидів звичайно на бігунках верхи, взяв помалу палицю, яка при потребі розкладалася на стільчик, і потихеньку рушив у двір. Коли б не знати, що у нього замість ніг протези,— можна б тільки завважити

надто повільну ходу. Дійсно, протези робив майстер. Вони були легкі й еластичні, не муляли, згиналися в,коліні і в ступні, не рипіла й служили безвідмовно. Дари-; на — на загальне здивування — вибігла чоловікові назустріч і, мов ніде нічого, схопила його під ліву, не протези руку, йшла з ним отак до весільного столу. "Це — письменник Сміт із Англії",— сказала перекладачка. "Я читав його книжку",— тиснучи руку Смітові, проговорив полковник, "іуіоя дружина",— представив місіс Джен її чоловік. "Рекомендую мою",— відповів полковник. "Вона вже встигла задарувати наші серця й навіки прив'язати до своєї особи",— зареготав Сміт. Перекладачка переповіла, що "містер Сміт вже знайомий з дружиною пана голови колгоспу".

XII

Пріся, сусідська дівчинка, й Улас, скориставшись з того, що увага місіс Джен скерувалася на Дарину, ганебно втекли. В садку було чимало кутків, де можна спокійно сидіти, спостерігати весілля й не наражатися на те, щоб тебе змушували стовбичити перед якоюсь закордонною панею. Пріся зітхнула, бо все ж любила стояти в центрі подій. Улас на хвилину одвихнувся і ось приніс великого лопуха, постелив його в затишному місці під калиновим кущем, поклав на цю зелену скатерку добрих півкурки, три пиріжки, поставив кухоль сирівцю, ще пробіг по садку — і перед Прісею на другому лопусі вродили зеленкуваті груші, яблука, порічки, аґрус, десяток сливок і дрібка чорних, як смола, вишень, зацілілих досі від людського ока.

Весілля з появою Василя РІвановича трохи затихло, ліг на призьбу бубон, поклалася на коліна скрипка. Всі чекали, що полковник говоритиме. Проте Василь Іванович сидів мовчки поруч гостей, Дарина притулилася до живої його руки, Улас і Пріся здалеку не зводили з Дарини очей. "Ось бачиш, яка хитра",— сказала Пріся з ледве прихованою ревністю в голосі. "Ти б на її місці як зробила?" — тихенько запитав Улас. "А ти б на його місці як зробив?" Раптом як закалатав бубон, аж Пріся підскочила, а полковник, видко було,— подав бубну знак гупати тихше. Улесливо, підкрадливо, жалібно почала скрипка од столу,

— наче не до танцю грала, а до сну, наче й не вона зараз верескне, як опечена, залементує джинджористо, піддасть жару, шарпне танечників за одну ногу, за другу,— до танцю, люди, гуляй, душа, .без кунтуша, вдар лихом об,землю, гей та й гей!

Пріся розохотилася танцювати в своєму закутку, а Улас сидів, не зводячи з неї погляду захоплення. Вони певні були, що існує світ та існують вони самі, а все інше — умовне. "Пріся!" — загукали раптом од хата. "Пріся!" — почувся голо Василя Йвановича. Діти не знали, що їм робити. Зрештою Улас, що трохи більше знався йа дисципліні, лагідно підштовхнув Прісю в напрямку до хати, а сам миттю перелетів два перелази, паркан, купу кропиви й повільним кроком увійшов до двору з іншого боку — Прісі навстріч. "Пріся,— сказав полковник,— піди, голубонько, принеси.твій зошит, що ти писала до Дня Перемоги", —"Гаразд, я привнесу";— мовила Пріся, статечно вийшла за ворота і лише там, де її не бачили гості, припустила щодуху.

"Ви питали про наші стріхи",— тим часом продовжував розмову полковник. Містер Сміт захоплено висловився відносно архітектурних пропорцій хати, бо йому в Києві вже казали, що ці хати не користуються любов'ю колгоспників, особливо солом'яні покрівлі. "Мені подобається солом'яний дах",— сказав солідно Сміт.

"У вас тепер великі проблеми, коли кожне четверте житло спалили гітлерівські варвари",— лагідно сказала місіс Джен, малюючи непорушну постать Дарини.

Пріся прийшла з маленьким зшитком, який мовчки й передала Василю Йвановичу. Щоки її були червоні од хвилювання й бігу, вона ладна була втекти безвісти, доки читатимуть її твір. "Диви, як ти пишеш, — сказала Дарина, заглядаючи до зошита,— чисто тобі дрібнесеньким маком посилано!" — "Читай, дочко,— звелів Василь Іванович,— читай голосно, поволі, щоб оцьому дядькові встигли перекладати йа англійську мову, зрозуміла?" — "Ну, певно",— одповіла Пріся, яка й з ранніх літ уміла старувати, підперла щоку рукою і враз зробилася

старенькою жіночкою. Всі засміялись, це був перший Прісин виступ для широкого кола слухачів. Тим часом гостям поставили ще столика, вони ввімкнулися одразу до весільного гурту, насипали всім борщу й подали сметани до нього, стручкуватого червоного перцю, житнього пахучого хліба.

"Мушу вас попередити, містер Сміт, це школярі записали про перший мирний день, як вони святкували День Перемоги,— давай, Прісю, ми слухаємо..."

"Як ми дізналися про День Перемоги,— прочитала тихенько, ковтаючи склади, дівчинка,— письмова робота Вовченко Прісі, учениці 4-го класу. День був весняний, 8 травня 1945 року. Ми прийшли до школи. Ми вчимося в землянці, бо варвари-фашисти спалили шкільний будинок, де діти вчилися до війни. Я сама бачила, як вони підпалювали, У школі сиділи заарештовані партизани, які боролися з окупантами, і звичайні мирні люди — заложники. Мій тато згоріли теж. Моя мама сказала,— доживи, Пріся, хоч ти до перемоги. Я думала, яка буде перемога. Коли приходить Директор школи й каже — діти, завтра День Перемоги, Германія капітулювала. Ми всі повибігали на вулицю. Скрізь уже не було війни, а був мир. Я побачила, як люди покидали роботу, бігли з поля додому. Дід Трохим упали на землю і плакали за своїм сином. Вони казали — синочку мій, синочку, чого ти не дожив до цього дня? Потім усі побігли до майдану й зробили мітинг. Потім у корови Мурки народився биок, якого ми назвали Капут. Обіду в той день ніякого не варили, а так їли що прийшлося. Співали вночі. До схід сонця стала демонстрація, й хотіли йти в район. Потім приїхав міліціонер з району, зробив з гвинтівки мирний салют. Ми всі почали чекати, коли наші повернуться з війни. Того дня ніхто не встиг вернутися. Мабуть, не раніше як за тиждень. Хай живе наша Вітчизна! Вовченко Пріся, учениця 4-го класу..."

XIII

Ганна, поставивши борщу на стіл і не чекаючи, доки його куштуватимуть гості, пішла з двору. Вона не відчувала ні кольок під

ногою, ні сонця, яке пекло в голову. Бубон потроху глухнув, по цьому зрозуміла, що віддаляється від весілля. Ганна уявила гарненьке обличчя Дарини, її-вбрання, переможну ходу. "Чому ж ти одразу не прийшла?" — вголос промовила Ганна, аж злякавши двох міських людей, які приїхали з подружжям Смітів.

"До кого це ви, тітко, говорите?" — запитав один. Його супутник почав питати Ганну, чи немає в них чого на знак гостинності подарувати дружині Сміта. "Що ж,— сказала Ганна,— хай приїздять через два-три роки,— тоді й подарунків надбаємо, а сьогодні — всі наші плахти й сорочки лежать у Німеччині по фашистівських скринях. Нехай бачать закордони, що ми бідні не з ледарства, а з війни, яку ми виграли за себе й за них..." Вона сердито пішла, не слухаючи, що гукали їй услід приїжджі з "Інтуриста".

Де ж пак, вигадали! Думають, як селянка, то й звичаїв не знає. Наша правда болюча, нехай таку й бачать. Коли ото з другим фронтом клялися пани союзники — ми не сиділи, згорнувши руки. Ми німецького фашиста ламали, доки й хребет у нього не хруснув. А ви хочете, щоб у нас на подарунки що зосталося, коли ми з ями ледве голі вилізли. Приїдьте на кінець п'ятирічки, тоді не буде вам очей їсти, що ми босі. Коли б не ми босі, то вас би вже й кури загребли!.

"Кого б це кури загребли? — запитав Ганну хтось із садка.— Здрастуйте, кумо, дай боже здоров'я..." Ганна підійшла ближче й побачила незнайоме обличчя, воно посміхалося, наче знайоме, але знайомість була моторошна, ніби з нею стрічалася десь на порозі іншого світу. "Постривайте, постривайте";— сказала Ганна. "Останні роки бачили мене з бородою, на фронті ніколи було її кохати,— ну, пізнали тепер?" — "Осьдечки,— промовила раптом Ганна, почуваючи, що губи в неї одразу задерев'яніли,— осьдечки довелося стрітися, пане старосто Мусій Гандзя!"

Мусій подивився допитливо на Ганну й нічого не відповідав. Він не вперше отак стрічав людей, бачених востаннє за німців. Всі вони спершу

лякалися самі, потім хотіли лякати його. До кожного потрібний був підхід: кому — жарт, тому — довідку. Він помалу розстебнув куртку-спецівку, дістав документа з кишені гімнастерки, навмисне не кваплячись, щоб Ганна встигла побачити медалі на грудях. "Прошу,— сказав Мусій суворо,— щоб довго не говорити". Ганна рішуче взяла до рук папірець, але не одразу могла прочитати. Перед очима на документі наче мела завія, ні однієї літери не збагнути. Поступово очі стали бачити, це було демобілізаційне посвідчення на ім'я Мусія Гандзі. "Все?" — запитав Ганну Мусій.

Жінка заломила руки й застигла в мовчанці. Мусій уже думав, чи не зомліла часом,— таким кам'яним зробилося обличчя. "Як же так? — прошепотіла Ганна.— Люди добрі, куди ж іти?" Вона застогнала. "А ті невільники, яких ти оддав до Німеччини? А колгоспники, яких спалено в школі? А жінка, яку повішено серед села? А червоноармійці, яких виказав гестапо?" — "А твій хлопець,— перебив Мусій,— якого окупант убив? А чоловікова смерть на фронті? А моя сестра, яку взято до солдатського будинку? А наша земля, стоптана фашистом? Усе став мені на карб. Давай, згадуй далі..." Ганна раптом заплакала. Це трапилось цілком проти її бажання, поза свідомістю. Отак річка, непомітно вливаючися в ставок, поступово виповнить його й тоді прорве греблю.

Це правда, що Ганна сама не була в партизанах, але знала ж їх усіх, годувала, лікувала. До кого приходили з лісу? До Ганни. Хто ходив для них аж у місто на вивідку? Ганна. Хто ховав їхні папери, як не Ганна? Хто попередив партизанів про каральний загін? Ганна послала свого хлопця. Ні, партизанкою вона не була, це правда,— партизани жили в лісі, а вона вдома. Це й люди скажуть. Але вона ніде не чула, що й пан староста теж був із ними!

Чого ж прокрадалася під його вікно — послухати німецьких офіцерів? Коли староста допитував її в канцелярії,— . нащо він вивідував про партизанів, якщо сам був із таких? Наче сталося тільки вчора,— ось стоїть стіл, ослін, портрет скаженого Гітлера, бородатий Мусій курить

німецьку сигару, оглядає жінку безсоромними очима; "Я знаю, що ти-партизанка, в моїх руках твоє життя й смерть. Колись ви з Дариною знеславили мене перед людьми, а тепер колесо перекрутилося, тепер я зверху..."

Мусія злякав бурхливий вияв Ганниних почуттів. Він схилився до неї й мовчки погладив по голові. Ганна шарпнулася вбік од його руки,— "не вірю я тобі, Мусію, купив документа, кажи — купив? Що з того, що ти був на фронті, твоя провина не така, щоб змити! В районі реєструвався, кажи?!"

XIV

Містер Сміт збирався вже від'їздити. Борщ підніс його настрій до стану екстазу: місіс Джен записала негайно ж, як треба готувати цю страву. "Пане полковнику,— сказав Сміт,— я шкодую, що ваша дивізія стрічалася на Ельбі6 не з англійцями, а з американцями. Я волів би, щоб то були мої земляки".

Гості вже обізналися з господарськими справами колгоспу, поспівчували, що дощів давно не було. Колгоспний садок, повні дерева фруктів, які безжально гнули віти до .землі, розчулили Сміта й особливо місіс Джен, котра хотіла покуштувати хоч по одній штуці з дерева. Це виявилось нездійсненним, і пані Смітиха, як її назвала Дарина, почала складати зірвані для проби фрукти просто до парасолі.

На весіллі догулювали гості з останньої бригади, що, попоївши, танцювали до сьомого поту на шпориші серед двору. Не раз і не два сам Сміт, бувши під джмелем, устрягав поміж танцюристів, але черевце заважало, він не в стані був витримати належний ритм. "Вам легко працювати,— сказала місіс Джен полковнику,— у вас однакові люди, немає наших протиріч..." Смітиха трохи кохалася на соціології й хотіла, щоб усі про це знали. "Я б не сказав,— посміхнувся Василь Іванович,— у нас немає однакових людей, є спільна мета".

Сміт попросив дати йому звичайного колгоспника, щоб перевірити деякі свої припущення. "А що саме вас цікавить?" — питала перекладачка. "Мене цікавить почуття особистої власності".— "Давайте, — сказав Василь Іванович,— вам відповість кожний, на кого скинете погляд..." Сміт не посміхнувся, а тільки зробив спробу сховати очі. "Я цікавлюсь,— сказав англієць,— чи пам'ятають колгоспники власну землю, передану до спілки, чи вже забули?" — "А як він думає,— встряв дід Корнійко, розмовці саме спинилися коло музик,— свою землю всі знають!" Сміт повернувся до діда й попросив перекласти йому відповідь. "Так, так,— покивав він головою,— я вас розумію. Ви вночі, коли ніхто не бачить, виходите на степ, відшукуєте колишню власну землю, падаєте коло неї на коліна й цілуєте її цілунком власника?" Бригада, яка гуляла на весіллі, щиро зареготала. Проте Сміт не звернув на це уваги, він мав справу з дідом. "Дід Корнійко в розмові з міжнародним копиталом!" — гукнув п'яненький Карпо Цар.

Дід розповів Смітові, що сам він не бідняк, землю там мав, три гектари було землі. До колгоспу вступив свідомо, індусом-індивідуальником не був. Тільки пан гість мусить знати, що наш масив складається в основному з земель поміщика та куркульських, яких ми ліквідували як клас. Значитья мав три гектари, а тепер тисячу гектарів власності, великим паном стою в гурті: коли хочу — граю на скрипочку, а не хочу — косу в бригаді мантачу чи просо полю. "Скажіть, стара людино,— запитав Сміт,— такої думки всі колгоспники, як ви?" — "Е, не питайте, чимало людей наших прийшло до колгоспу зовсім без землі, з голою душею!" —"А право власності на коня, корову чи машину, яку неофіт передав свого часу в загальне користування?"

Дід Корнійко любив поговорити з приїжджими людьми, він тоді зростав у власних очах і задовольняв свою громадську натуру. "Авжеж, містер язикова сверблячко,— сказав дід,— ви питаєте, чи ходить там баба або чоловік до колгоспної стайні та ферми, щоб погладити свою колишню скотину, дати їй шкуринку з сіллю, почухати за вухом? Було, не буду брехати. Перших років до двох таке було. А оце вже років із п'ятнадцять, як нема. Перейшла ласка на курей у своїй садибі, на

підсвинка, крокодила, в кого що є..." Люди знову зареготали. "Ви жартуєте,— сказав Сміт,— але це для мене теж відповідь..." — "А чого ж не пожартувати,— закінчив Василь Іванович,— колгоспна система пережила окупацію і стоїть перед новим розквітом, чи багато такого в вашій старій Англії?"

Коли гості сідали до машини, всі обступили їх із чарка-ми, щоб дорогу прилити, хай не курить. Сміт розчулився — наскільки це дозволяла його натура й історія Великобританії за останні п'ятсот років — і сказав "спіч" до цих добрих людей, які, коли б забути, що вони колгоспники,— так нагадували йому трудівників сільської Англії. Він зичив людям дощів по потребі й години по дощах, побажав швидко відбудуватися після німця, одягтися й озутися, скуштувати комфорту життя й забути про війну. "Хай живе біленька затишна хата,— захоплено говорив Сміт,— вкрита золотим солом'яним дахом, хай живе жінка, одягнена так, як дружина полковника,— і ніколи не носіть іншого вбрання"

Добре, що скрипка з бубном та акордеоном догадалися за?, грати туш, бо так кортіло Василю Івановичу побажати Смі-тові чортів на дорогу. "Наше село зветься Весела Кам'янка,—гукав хтось до гостей просто в машину,— бийте телеграми дрібним почерком! Пошлемо й вам соломи на стріху!" Василь Іванович, наказавши Уласові сісти на бігунки й їхати слідом, проводжав гостей на їхній машині. "Ми читали, щр ваш народ дотепний, мій полковнику,— казав дорогою Сміт,— а сьогодні ви були наче заклопотані, чи вірно я помітив?" Господар посміхнувся, не стверджуючи й не заперечуючи.

Він виліз із машини, розіклав мисливського стільця, з яким ходив, як із палицею, сів чекати Уласа, а Сміти поїхали до грейдера, пообіцявши на той рік прибути з новою візитою. Начальник туристської установи їхав на задній машині, люто чхав од пилу. Передня машина несподівано зупинилася. Шофер виліз і заглянув під капот до мотора. Він хотів непомітно щось вийняти звідти й викинути, але Сміт теж виліз на дорогу, наблизилось заднє авто,— і всі побачили в руках у шофера

невеличкого гарбуза. "Що, гарбуза тобі піднесли?" — гукнув другий шофер. "Як, як він сказав?" — нетерпляче звернувся Сміт до перекладачки. Бідній дівчині незручно було з'ясовувати, що так за народним звичаєм кінчається невдале сватання,— отже, вона щось промимрила невиразне. Місіс Джен зазначила, що вона читала щось подібне у Гоголя, але не пам'ятає символіки. Сміт замислився й записав випадок до записної книжки.

XV

Цю дорогу полковник любив. Улас, знаючи це й помітивши, що названий батько сидить позаду на бігунках прикро замислений, повернув конячину на цей трохи дальший шлях. Полковник довго не помічав, куди вони їдуть, а потім, коли Улас спинив коняку, щоб поправити (нібито!) наритники, Василь Іванович раптом побачив, де він є, зітхнув і прийшов до пам'яті. Часом, замість їхати до волочильників, сівачів чи косарів, полковник опинявся тут, сидів годину чи й дві. На коліна клав агрономічну книжку,— це виглядало цілком природним ділом для новака голови колгоспу, який не знає ще агротехніки. Але думки його стрибали геть від мирних премудростей. Ще військові роки не вийшли з душі, хоч як він вживався в мир. Дивився на гайок по лощині й не міркував про снігозатримання, про пасіку під захистом дерев, про крокви для нових хат із власного дерева. Натомість уявляв, яка гарна засідка, вийшла б там для танків, якою несподіваною була б їхня поява, Високе місце обрав на вісь оборони, навколо якої можна повертати фланги, приковуючи ворога, розв'язуючи собі руки для глибокого обхвату. І тоді в агрономічній книжці, де були плани сівозмін, з'являлися несподівані військові позначки, червоні й сині стріли — з гречаного поля аж на овес, а з чорного пару на буряки... ".

На думку раптом прорвалося саме те, що він досі настирливо одпихав і затовкмачував, що, сприйнявши очима не пускав до серця,— все та ж Дарина. І Дарина заволоділа думками обох: полковника й Уласа. В той час, як хлопець лаяв її, вбачаючи в появі її на весіллі щось легковажне й незрозуміле,— полковник увесь сяяв од хвиль почуття, які

пливли на нього разом із теплим стрічним вітром, пахощами гречки, в'ялої трави, свіжої соломи, зелених конопель. Люба його Дариночка! Ти підійшла довірливо й сердечно, наче й не було довгих-довгих днів чекання, підійшла й узяла під руку, як мужа,— нехай бачать іноземці, бачить весілля, що вони стоять поруч перед світом і людьми. Не мовили між собою й слова. Так було заведено — до вчорашнього не вертатися. Як же він зануриться тепер у роботу! Одна згадка, що вдома чекає Дарина, примусить його співати цілий день. А скільки діла перепустить через свої руки. Що не скажіть, а кохання підносить: гори здатен перевернути, небо дістаєш рукою...

"Давай швидше їхати,— сказав Василь Іванович, хоч і без того конячина не длялася, жваво трюхикаючи, забуваючи зірвати дорогою колоски,— сьогодні нам до біса роботи, коли тільки з нею впораєшся!"

XVI

На жаль, цей день такий уже вдався: в ньому збилося подій на добрий місяць. Настя, ота полонянка, що повернулася недавно з Німеччини з дівчинкою Галею, пішла в садок і там повісилася. Маленька Галя, що гралася серед двору в калачиках, відчула нагальну потребу побачити маму й заплакала. Собака, який качався поруч, випруджуючи на траву уїдливих бліх, підліз до Галі на череві й миттю облизав їй обличчя, почав шарпати за сорочку. Галя зіп'ялася на кривенькі ніжки й подибала в напрямку до саду. Вона часто падала або з розгону голим гузенцем ляпалась об землю й так, навсидячки, просувалась кілька кроків. Потім знову зводилась і, ще дужче плачучи, пробувала йти ногами. Бровко забігав спереду й заважав іти. На стежці лежала гниленька слива, яка одразу потрапила Галі на очі, а потім і до рота. Коротко кажучи,— Галя не встигла домандрувати до мами вчасно, коли її лемент ще міг би затримати Настю на світі.

На вгород до своєї мами прибігла Пріся й стала оповідати, як було на весіллі і як Дарина підійшла до Василя Йвановича. "Ну й гаразд, дочко,— машинально одповіла Оксана, прислухаючись до розпачливого зойку

дитини по сусідству,— ач, як переривається! Біжи, Прісю, забав Галю,— хоч воно й безбатченко, а все жива душа". Пріся пострибала до сусіднього садка, куди знала добре стежку по кислички й грушки, та одразу там почала й собі верещати разом з Галею. Бо Галя таки дочимчикувала до того, що було її мамою, і тепер стояла, вчепившись в холодні босі ноги, звисаючі над землею...

Коли б Галя була старшою, вона без сумніву повязала б материну смерть із одвідинами Мусія Гандзі. Він почукикав на руках її, Галю, показав, як "їде, їде пан, пан на конику сам, сам, а за паном хлоп, хлоп, на конику гоп, гоп", і взагалі сподобався їй. Настя дивилася на це з лагідною посмішкою, але Мусій потроху стирав та й стирав їй ту посмішку з обличчя, аж опинилася жінка в крижаній ополонці, а Мусій усе штовхав і пхав її під лід, оббиваючи кийком руки, якими чіплялася за крижані береги життя. "Як же ти не батько,— волала бідна Настя,— подивись на дівчинку, це ж ти, Мусію!" — "За два роки багато було батьків у Німеччині",— глузував Мусій. "Ти ж мене сам відпровадив на каторгу,— шепотіла нещасна жінка.— А я пройшла її, як по голках та по битому склі, нехай доня тобі скаже, дитя невинне!" Мусій дивився глузливим поглядом і грав на Насти-ній душі, як хотів. Власне, йому не треба було й відбирати у неї надію на любов і одруження,— Настя й без цього була готова до смерті. її вразлива істота, загубивши опору в житті — батька її дитини, йшла, як навіяна, до неминучої загибелі. Страшна фашистська чужина перем'яла, переламала душу, висмоктала кров, потрощила віру в людину,— Насті досить було невеличкого поштовху, щоб скочити в безодню, і Мусій штовхав її й тоді, коли вона вже летіла нежива....

Ганна підхопила малу Галю, захриплу від плачу, налякану світом, який одразу став чужий, замурзану й забрьохану, ще й пожалену кропивою, куди її хтось одштовхнув од нещасної мами,— підхопила, помчала до свого двору, і їй здалося, що знайшла себе саму серед дороги, самотню, безпомічну, охлялу. Окріп стояв у печі, кинула в нього сухої материнки, підіклала трісок, напарила добре, налила в ночви, поклала Галю. Купаючи, плакала — який це раз за сьогодні шарувала,

терла бідну Галину, здавалося, що миє душу свою й напахчує материнкою, горе вишаровує, нещастя гоїть цілющим літеплом.!, витерши, понесла голеньку Галю по комірчині в новому недобудованому домі, обкрутилася з нею, підкинула вище себе, ще й заспівала,— так, заспівала голосом, який не одразу й сама пізнала: "Ой, ти, Гадю, Галю, а коли б ти знала, ти б мене довіку мамою назвала!" Але Галя вже спала, і сонячний зайчик почепився до її вудька,— "а киш! — сказала Ганна до сонця,—це, моя доня спить!"

XVII

Чорногуз Халимон, як його прозвали діти, стояв у гнізді на вершечку розчепленої танкової гармати, що загрузла на Ганиній садибі. Намостивши гніздо на гарматі поблизу хати, згорілої з його старим гніздом, чорногуз розпачливо махав крилами, завмирав, стоячи на одній нозі. Вряди-годи він літав на низинку під лісом, нашвидку ковтав там кільвд жабок, приносив у дзьобі гадюку про запас,— і далі стояв у гнізді, клацаючи дзьобом, наче розмовляючи сам із собою Діти, які все мусять помітити, збиралися до нього співчутливою зграйкою, сідали попід танком та вмовляли .лелеку не журитися. "Халимоне,— казали діти,— хіба ж так можна? Ось ми тобі жабок наловили,— їж, дурний!" Чорногуз розплющував одне око, повертав набік голову й дивився на дітей.

Потім він почав більше цікавитися навколишнім життям, зо два рази літав на житнище на бесіду з своїм лелечиним родом. Чиєсь дурне лелеченя, яке тільки-тільки починало вчитися літати, зопалу залетіло далі, ніж йому належал.о, впало на стіжок сіна й товклося там до вечора, не наважуючись іще раз повірити своїм крилам. Вже перед самою темрявою чорногузеня пустилося берега, щоб не ночувати поза гніздом, але вітрець, ударивши під крила, змінив напрям льоту, і пташеня ледве не виштовхнуло самого Халимона, потрапивши на його гніздо. Халимон допровадив лелеченя до мами, летючи поруч і трохи нижче, щоб малому не було страшно. "Халимоне,— гукали, біжучи за ним, діти,— скуби його, шейминого сина, за потилицю, бо так він у тебе зроду не долетить!"

З господаркою подвір'я Ганною у Халимона були добрі взаємини. І люди, й чорногузи знають, що їм здавна опре-ділено жити друзями, тож ніколи ніякому хлопчакові не спаде на думку розорити гніздо на хаті чи шпурнути грудкок? на чорногуза: твердо встановлено — птах той принесе у дзьобі жарину й підпалить хату. Часом Халимон, сидячи на своїй гарматі, починав клацати дзьобом і підстрибувати на рідалі,— Гайна такі знала, що до неї в горох підкрадаються дітлахи, мовчки хапала лозину й бігла на вгород. Бувало, Чорногуз злітав на землю й ходив по подвір'ю, з цікавістю придивляючися, як Ганна тіпає торішні коноплі на бительниці, варить у казані кропиву поросяті або шиє в холодку. Халимон ходив по подвір'ї, заглядаючи у всі закутки, і люди сміялися з Ганни, що взяла собі в прийми такого'цибатого. Коли з'явилася до двору будівельна бригада, привезли лісу, викопали яму й почали місити глину, притягли очерету на дах, тесляр заходився коло вікон і дверей,— чорногуз виявив велику зацікавленість. Часто вдосвіта, коли бригади це не було, Ганна виходила з землянки на подвір'я — до підмурка, де росуш вже стовпи й перекривалися сволоками, і вивершувалися кроквами, і вшивалися очеретом— виходила та й голосно казала: "Хоч би мені хто мовив, де б я 6 світі на хату стяглася без колгоспу? Чи, може, сниться, що хата моя росте, як поливана, а насправді, як у Халимона хата,— на тічку?" Чорногуз чув господиню й подавав голос: клац-клац-клац! "Дивись же мені, Халимоне, на той рік прилітай просто на нову хату, та й не сам, мій друже, а з Халимонихою!"

Бо й справді, заходжувалося на такі хороми, що часом просто не вірилось. Що з того, що часом голим пупом світять,— це діло наживне, а хату треба робити не сяк-так, аби голову вкрила,— мовляв, нехай потім, як розбагатіємо,— ні, справа державним чином підносилася до всенародного руху будуйте, люди, не на день і не на рік, подивіться, яка сила в ваших руках! Колгоспна будівельна бригада поставить хату, як лялечку, за планом київських архітекторів, а ті архітектори знають, що людям треба. Господарю хати записуються трудодні, які він мусить одробити за ту нову хату, бо й будівельникам платиться по зароблених ними трудоднях. І беручкі та щирі люди підрахували вже, що середня

селянська родина може вільно одробити вартість нової хати за один-однісіиький рік,— подумати тільки, яка сила колгоспний гурт!

Ганна не раз стояла серед двору з планом у руках, вона сама вибирала проекта хати й одержала його у власність,— ловка буде й затишна оселя, і хай як хочуть судять її люди, коли вона запросить на входини до себе й архітектора, який так гарно зрозумів її душу. Тимчасово хату вшили очеретом — довговічний матеріал, кажуть старі, — а Ганна замірилася згодом, коли нароблять черепиці, неодмінно перекрити черепицею, щоб було так, як тут, на плані гляньте, як весело сміється червоний дашок із-за рясних дерев! А віконниці сама обмалює, і стіни хай будуть білі, як і батьківські, а причілок обмалює жовтогарячий, і напільне вікна де хай роблять од печі, як годиться по всіх усюдах, щоб стара людина нездужа на світ виглядала; і повернути хату, як і стару, проти сонця, і в вікна щоб подвір'я бачити, і кущ калини хай росте, як і ріс.

Скільки дбання та любові покладено на хату! І вже в новій оселі є комірчина, де сама живе, не дочекавшися кінцй будування,— так хочеться відчути над головою людський дах, щоб швидше хата пахла людиною. А колись же, пам'ятає, як у сусіди згоріла хата,— чого він натерпівся. Хоч люди й толокою допомагали йому, гуртом виливали, разом зводили крокви й ушивали околотом,— мав бідний чоловік що видихати впродовж кількох років. Довго стояла хата без вікон і дверей, очеретом затуляли дірки, і ось спромоглися на вікно з чотирма шибками, а кожне скельце завбільшки, як півскибки хліба...

Ганна вийшла з комірчини, де солодко заснула сирітка Галя, сіла на приступках, поставила ноги на млинове коло од старої хати й відчула мир глибоко в своїй душі, солодке відчуття радості, яка росла в серці й просилася на пісню. Перші зорі виткнулися на ясному й теплому ще небі. Ось блакить потемніла, небо спустилося нижче, похололо, одна перед одної стали виринати зорі, встигай лише очима ловити, і ось непомітна зайшла ніч, купчаки гостро запахли на грядці. Над зруйнованим до голої

землі селом попливла пісня: символ невмиручості, віра, кохання, вогонь миру і Життя.

XVIII

Зібравшись із людьми погомоніти, Василь Іванович найменше думав, що вийдуть збори правління колгоспу, ба й просто загальні збори. Спочатку посідали за коморою під копицю сіна, а потім перейшли до клуні, яка з недавніх пір правила за кіно й театр. Коли раз на три місяці приїздила пересувка, її ставили перед дверима надворі, і промінь пускали досередини — на екран з мокрого рядна, почеплений до бантини. Запрягали коняку до привода кінної молотарки, коняка ходила по колу, тягла вирло, крутила динамку, яка давала струм для картини. А чекаючи кіно, молодь заходжувалася сама себе розважати, і — дивна річ — заводієм і далі лишалася Федора Найденко, дівчина неповних дев'ятнадцяти років, яка недавно повернулася з німецько-фашистської каторги.

Федора, або як її звали з дитинства — Дорка, була сирота. Спочатку її доглядала баба, яка записалася сироті в далекі родички й геть проциндрила все її добро. Потім дівaднка стала, непотрібна, баба взяла її за руку й одвела до правління щойно народженого колгоспу, який звався ще созом. Дорці було п'ять років, і вона добре запам'ятала розгублене обличчя новоспеченого голови товариства, який сам мав повну хату голопузих дітлахів, а до того ж почував себе як на фронті, бо куркулі заповзялися розбити їхній гурт. Проте свій свого швидко розуміє, і голова созу прийняв Дорку до свого хатнього шарварку. Часом він підкликав дівчинку, яка чорненьким жучком сновигала між його білявих, яснооких нащадків, і гладив її по голові дерев'яною од ковальського ремесла долонею. "Е, жінко,— казав він до дружини, яка часом і скубне, було, Дорку під гарячу руку,— сиріт, мабуть, бог той любить, бач, яке воно ловкеньке росте. Скільки ми з її батьком про комуну мріяли, а не довелось разом дійти. Гляди, — хоч донька дійде, дійдеш, Дорко?" — "Дійду, дядьку Йване",— веселим голоском одповідав чорненький жучок.

Голова созу порадився з правлінням, і вони вирішили заснувати притулок для дітей-сиріт у Дорчиній батьківській хаті, яка стояла пусткою. Определили туди одну бездітну вдову, гуртом причепурили хату, навезли дров, трохи борошна, картоплі, передали дійну козу на молоко,— і аж шестеро посиротілих дітей почало жити. Це стало чи не найдужчою агітацією на користь нового колективу, з якого виріс потім колгосп. І коли куркулі вбили голову — дядька Йвана,— за його труною йшли не тільки товариші по боротьбі, а й вихованці дитячого будинку,— співали разом з дорослими революційних пісень на честь дядька Йвана, і не одна баба витирала сльози,— де ж пак,— ідуть янголятка невинні за труною, є кому пом'янути доброго чоловіка, нехай царствує! Вночі після похорону невідомо й хто понаносив гостинців сиротам: на ранок хату було обкладено сиром і крашанками, полотном і зерном, сухими грушками, прядивом,— дітьми почало піклуватися все село, і куркулі не могли нічого вдіяти.

Невдовзі цих вовків-багатіїв вивезли на заслання, а соз перетворився на колгосп, пережив важкий тридцять третій рік і потім пішов рости й рости. Дорка потроху ставала Фе-дорою, ходила до школи і до початку війни саме скінчила семирічку, їй набігло шістнадцять років. Вона записалася в комсомольці й уже років три як виходила на роботу до гурту: пасла гусей, телят, допомагала на фермі. Але не цим була відома на селі,— чимало дівчаток уміють працювати, ходити чисто, знають звичаї. Дорка виросла душею села. Вже ніхто так не заспіває, як вона, не знає стільки пісень, ніхто не складе нової, щоб одразу припала до самого серця.

Ніхто не протанцює, як Дорка, не змалює, як вона, не розкаже ніхто так, як цечорненьке-пречорненьке дівча, да маленька чарівниця, навкруги якої стовбичитимуть літні чоловіки, жінки й вуха розвісять, слухаючи її мову.

Дорка їздила на шкільні олімпіади до столиці, де незмінно діставала премії й пропозиції поступити до музичної школи ? до училища обдарованих дітей та ще до багатьох цікавих інституцій. Але Дорка на

це не йшла. Найбільше, на що вона згоджувалася,— були екскурсії. Власне, через екскурсії. Вона й брала участь у змаганнях. Зате й було що слухати людям, коли Дорка повертала з екскурсій додому. Вчитель Феофіл Гаврилович навіть записав був її розповідь на папір, але хіба в силі його рука поспіти за Дорчиним словом, коли вона оповідає, мов по бистрій воді пливе, і слухачі переживають разом з нею...

Так, Доркою пишалися, шанували. Коли стала війна,— їй запропонували евакуюватися разом з правлінням, державним актом на землю й прапорами колгоспу. На диво всіх— мала Федорка сумно посміхнулася й категорично одмовилася їхати. "А не боїшся німців?" — запитав її Карпо Цар без усякої злоби, бо й найчорнішим людям не спало б на думку, що Дорка може зрадити або забути радянський лад. "Чого ж,— одповіла мала,— мої тато й мама тут лежать, а хіба по радіо не звеліли відстоювати кожен крок нашої землі?" — "Армія відступає, а тут Дорка хоче фашиста подужати?!" — "Армія вернеться, а й ми не сидітимемо",— відповідала дівчина, і в неї ставали такі очі, начеб хто сипнув туди по жмені жару.

Опинившись під окупантами, Дорка зовсім чомусь занехаяла себе: не вмивалася, ходила нечупарою, нечесаною, на ногах виразки, одежа пошматована,— старченя, та й годі. І все дивилася в землю, бо єдине, чого не могла змінити або хоч притушити,— були очі. Ніхто не пізнавав колишньої улюбленици цілого села, аж дурненькою ніби зробилася, І все швендяє, нишпорить, ходить всюди, наче ніяк не знайде собі місця. Хто б міг подумати, що має перед собою розвідницю молодого ще партизанського загону, який готувався в майбутньому вийти на широкі партизанські дороги.

Коли Дорку привели до поліції, гестапівець розгнівався,— як сміли турбувати його такою нікчемою? Що їм — партизанів мало чи далеко ходити бояться? Дорка майстерно плакала, розмазуючи сльози по брудних і без того щоках, і виглядала такою зляканою. Ніяких не було доказів, що вона має хоч якесь відношення до своєї власної особи, за

якою півроку полювали поліцаї марно, але гестапівець вирішив її не відпускати.

І поїхала Дорка до германського рейху на каторгу. Як і всіх, одпровадили її пішки до Києва. Три дні йшла, й за цей час Дорка підмовила дівчат, втекла з-під Василькова 8. Довго ховалася, але зрештою мусила-таки потрапити на очі німецьких посіпак,— на цей раз її одвезли до станції, штовхнули до теплушки, повної вщерть невільниць, і завезли до Києва. О рідний Київ, скільки він бачив тих нещасних бранців! Дорка йшла в гурті, оточенім посиленою сторожею, і жадібно дивилася на знайомі куточки. Ось тут, де переходили бульвар Шевченка, її колись стрічали, як приїздила на олімпіаду. Глянула на широку вулицю, посередині росли дві лави тополь, бігли вгору до Володимирської, зеленою алеєю спускалися до Хрещатика. Ліворуч тополі мріли до Галицького базару9 й далі-далі,— який сизий зовучий обрій! Коли б і людині так побігти за тополями на волю. Київ — порожній, принишклий, він теж був невільником і стрів Дорку тихим пошептом каштанів, гомоном вітру по завмерлих вулицях: "Живи, дівчинко, борись, маленька,— попереду воля, Дорко!"

Вдруге Федора тікала із самого етапного невільницького пункту на Львівській, 24. Допомогло їй щастя, бо хто потрапляв сюди мав забути про втечу, хіба що був калікою або епілептиком, якого лікарі давали наказа викинути геть. Дорка пройшла комісію, котра визнала її здоровою, і замість того, щоб відчути себе пригніченою, як це траплялося з тисячами інших невільників, раптом побачила шанс на волю. В дійсності не могла його побачити, бо такого не було, але спалахнули всепереможна віра й певність, що врятується, наче хто її загіпнотизував на віддалі, і вона лише мусить виконувати.

Серед білого дня з воріт етапного пункту на Львівській вийшло помалу дівча, схоплене нападом чорної немочі, епілепсії. Очі закотилися під повіки, на губах піна, обличчя бліде, тіло конвульсивно здригається, — от-от упаде на тротуар і почне битися головою об каміння. Вартовий не затримував, бачачи приступ хвороби, яка красномовиіша од усяких

перепусток. Натомість він узявся вираховувати, скільки ще кроків зробить оте старченя перед тим, як упасти? Наче падає? Ні, ще кілька кроків пройшла. Ну, оце вже їй край. Дарма,— ще йде. Ось повертає до якогось подвір'я,— шкода, не побачиш спектаклю... Це була Дорка.

Прощай, невільницька конторо на Львівській, звідки фашистські варвари везли до себе в Німеччину сотні тисяч рабів. В цій конторі страждали вільні людські душі, лилися сльози занепалих духом, лунали пісні гордих і нескорених, "Шануйся, Гітлер,— написано там цвяхом на стіні,— ніколи ми не будемо рабами! Смерть загарбникам! Наші прийдуть!" І Дорка, кинувши удавати епілепсію, рушила вулицями Києва, вдячна, що він надихнув її втечу, зворушена, розчулена й щаслива, — дарма, що навкруги сновигали вороги.

Це був Київ. Вона йшла по місту вільна,— яке це надзвичайне почуття — йти вільною, повертати, куди хочеш, ставати, де забажається, дивитися, милуватися, кити. Мов почесна гостя, зайшла Дорка до подвір'я собору Софії, а німецький поліцай, якому вона видалася підозрілою, і який хотів її наздогнати,— дістав кущ пилу в обличчя й од злості1 забув, куди хотів іти. Це зробив раптом протяг, війнув з воріт пилом на поліцая, але так подумала б людина без фантазії, насправді ж — це сам Київ захищав чорнявеньку дівчинку! На Софійськім подвір'ї за собором лежало купою каміння й росла висока трава, й дівчинка потихеньку пройшла, сіла на землю, притулилася спиною до теплого каменя й заснула безтями. Прокинувшись, узріла під каменем у траві засохлу шкуринку й з подякою притулила її до уст. "Спасибі тобі, мій Києве,— сказала голосно,— я все зроблю, щоб звільнити й тебе!"

Втретє Дорка тікала з Німеччини, з міста, якого й назви не знала, од бауера, який купив її, мов скотину, на невільницькому ринку. Бауер посадовив її поперед себе на велосипеда й повіз до двору в дорф. По дорозі, коли хазяїн став качати помпою колесо, Дорка пройшла помаленьку до близького ліска й не повернулася, скільки її бауер не гукав. Як бездомне собаченя, тікала вона безвісти од холодної руки,

котра хотіла покласти на неї ярмо рабства. Але далеко не втечеш в цій залюдненій країні, де ні мови як слід не знаєш, не спитаєш дороги. Дорка йшла з тиждень. їла сиру картоплю, жувала зерно, вим'яте з колосків. Раз напала на хлопця, який ніс щось у вузлику,— там був сякий-такий сніданок. На день причаювалась у ямці на полі чи під листям у лісі,— не наштовхнувшися, не можна було знайти. Йшла на схід ночами, коли німці спали, не могла ніяк виплутатися з густо заселеного району, де одне селище доходило до сусіднього, а сусіднє до дальшого без перерви. Коли Дорку врешті спіймали — її не били, тільки одягли на руки нікельовані кайдани й відпровадили на підземний завод.

Аж ось коли треба було забути про втечу. Завод стояв на околиці маленького міста на межі Саксонії й Тюрінгії10, в тій мальовничій місцевості, з якої так милуються туристи. На дні глибокої й петлястої долини між стрімкими, зарослими лісом, горами текла річка з однієї запруди до іншої, над річкою лисніла чорна асфальтова дорога, а на річку й дорогу понанизувались маленькі міста, тихі й незаймані. В центрі міста стояла ратуша, над містом стримів кам'яний бург, чорний од часу. Вузенькі вулички, закоснілі в середньовіччі,— мешканці їхні видавалися ідеалом охайної та ввічливої людської породи: тихі, сентиментальні. А край міста, осторонь од дороги, під самою горою, п'явся високий дерев'яний паркан, камуфльований під навколишню місцевість. За тим парканом стояли на голій притоптаній землі густі лави фанерних бараків і йшли рейки до середини гори. Там провадилася експлуатація людини, в порівнянні з якою праця на галерах, на каторзі видавалася забавкою. Наглядачі з гумовими бичами в руках гнали вільних людей, зааркaнених новітньою ордою на цивілізованих землях Європи, по дорозі смерті, через тортури голоду й рабської праці. А увечері, помившись під табірним душем, наглядач їхав на велосипеді до тихого родинного притулку в місті, обіймав тістувату фрау, цілував цибатого нащадка й говорив розчулено: "Просто жах, як мруть оті дикуни!"

Дорку привезено вночі,— отже, ні міста, ні природи не бачила. Бараки, паркан, колючий дріт, замаскована дірка до гори, де вагонетки розвозили рабів по цехах підземного заводу. Наглядачка з палицею.

Канцелярія табору, де дівчинці одімкнули й зняли з рук кайдани. Лікарська кімната, де нататуювали на руку номер. Триярусні ліжка, на кожному в дерев'яному ящику з гнилою соломою лежала невільниця, Дорка сіла на ліжко. Перше, що подумала,— як звідси буде тікати. Перед нею яскравим видивом пролинула її країна, Київ, Весела Кам'янка. Не втрачати надії, ні за яких обставин не втрачати надії! Раб — не той, кого схоплено в неволю, а той, хто втратив надію, не бореться. Так її вчили в підпіллі, це стало життьовим законом. Гаразд, вона все почне спочатку. Шкода, що з мовою буде важко. Вона діятиме од імені підпільного комітету табору, назвім його скорочено "В. К". Для всіх це будуть таємничі літери, а вона знатиме, що це не що інше, як "Весела Кам'янка", її село. "Обережно, Дорко,— сказала сама до себе,— роби все з толком, а головне — не помилися в людях!" І, вмостившися калачиком, заснула, — їй здалося, рівно на хвилину, доки в досвітній млі не вигнали всіх на ранкову повірку.

Ого, це був чималий завод! Колони жінок, лави чоловіків за дротяною огорожею, озброєні наглядачки й наглядачі, вівчарки купкою в одному кутку — скавучать, підгавкують. Партизанська практика допомогла Дорці підрахувати: невільників було тисяч до п'яти. Із якого завдання треба виходити? Що передати людям од таємничої "В. К."?

Для початку Дорка взяла під нагляд жінок свого барака. Серед цих було багато молодих, а чимало й літніх, на всіх однаково лежало клеймо праці й голоду, виснаження й відсутності сонця. Вони поглядали на Дорку й думали: яке нещасне дівча вкинуто до їхнього пекла, їй же на вигляд не більше п'ятнадцяти. Хіба вони одразу збагнули, з ким мають справу? Дорка спинила увагу на сивій літній жінці років на сорок (хоч тій не було й тридцяти!), на ім'я Мілена, з Югославії родом. Вночі в бараці Дорка знайшла народу з нею поговорити,— тим більше, що й мову одна однрї вони розуміли. Мілена почула од дівчинки, що по німецьких таборах .існують підпільні організації, ними керує "В. К.", а вона, Дорка, надіслана для зв'язку, щоб усім діяти разом. "Хто ж тебе послав, дитино моя? — запитала Мілена, яка жахалася од припущення, що отаке маля прибуло до них за провокатора.— Немає в нас нікого, дурно тебе

послано!" — "Що ж, тітко Мілена,— сказала Дорка,— ми почнемо роботу хоч би й з нічого..."

Небезпека полягала в тому, що табірна змова справді існувала, і Мілена, югославська партизанка, посідала в ній не останнє місце. Вже двічі до них підсилали німкень з Ельзасу, але обидва рази провокаторки, які показували себе француженками, не змогли гру довести до кінця,— їх розшифровували, вони непомітно зникали. На цей раз справа була складніша, — невже ця мала слов'янка пішла на службу до катів? Мілена порадилася з Марі, яка працювала в лабораторії медицинського барака й була глибоко законспірованою натхненницею цілої змови. "Перевір її,— сказала Марі,— і коли зостанеться хоч маленька крихта підозри, треба діяти рішуче!" — "У неї чиста душа,— одповіла Мілена, вже закохана в Дорку,— я думаю, це — дитяча романтика".— "Яка може багатьом коштувати голови!" — суворо перебила її Марі.

Дорка з честю вийшла з перевірки й щиро призналася потім, що організації "В. К." не існує, а то вона сама хотіла заснувати підпілля в таборі і назвала себе посланцем, бо інакше б її не послухали. Нещасливий збіг обставин кинув Дорку в пазури табірної адміністрації, яка щось відбувала, хоч і не мала певних даних. Дорку було взято на допит, і Мілена з Марі та інші підпільники стали чекати арештів. Але ні вони, ні адміністрація й гадки не мали, з якого роду-племені походила дівчинка, яка незламна мужність закладена була в її істоті,—Дорка не вимовила зайвого слова.

Коли її принесли після допиту до барака й кинули на койку, вона помітила Мілєну, попросила нахилитися до уст і сказала з притиском: "Все гаразд..." Повстання таки відбулося, але без Дорки, бо лежала нерухома, часом гублячи свідомість. Декому пощастило вибратись на волю, хоч висадити завод не пощастило. Мілена й Марі — обидві — благополучно прибули до своїх домівок і, як дорогоцінний скарб, донесли пам'ять про дівчинку з Радянського Союзу, яку спіткала смерть на славному шляху. Та Дорка не схотіла вмирати в неволі, дочекалася того часу, коли до її барака забіг живий червоноармієць. Вона так

трималася, а тут раптом загубила голос, і дивно, як міг червоноармієць почути її тихе слово: "Братику!"

XIX

Довго ніхто ні про що не починав. Збиралися поволі. Василь Іванович першим чином придивлявся до своєї колгоспної гвардії— до членів партії. На них ляже основне навантаження. Як завжди в своєму житті, починаючи нове діло, плануючи операцію, бій, навчання, полковник зважував, як розставлено членів партії, як вони взаємодіють, як об'єднують і ведуть колектив. І щоб до них тяжіли передові люди, "в перспективі — теж партійці, достойне поповнення більшовицьких лав. "Скільки нас тут?" — запитав себе полковник, придивляючись до зборів.

Ну, перший — він сам, Василь Коваленко, гвардії полковник у відставці, член партії з 20-го року. Двоє людей з колишньої його дивізії — рядовий Іван Середа та старшина Павло Гейбо. Трохи, може, гарячі, з військовою категоричністю, але не біда,— він-бо й сам мусить перебудовуватися на мирний лад. Повезуть, що на них не поклади! Бригадир Семен Бойко — четвертий партієць. Колишній боєць, комісар, а згодом — командир партизанського загону "За Батьківщину". Цей буде його, полковникова, права рука. Такому дивишся в вічі, й тебе охоплює спокій і певність, радість і приязнь. Бойко не відступить, на Семена звіряйся, як на самого себе. Ще хто члени партії? Ага, он Горпина — дружина Семенова. Хороша пара, розумна й роботяща, вона нам жінок організує. А Ганна ж була, здається, кандидатом перед війною? Треба розібратися. й відновити. Удвох з Горпиною вони гори перекинуть... Сержант Вовкотруб — кандидат партії. Василь Іванович послав про нього запит до частини — дядько Сашко не мав на руках квитка. Працюватиме. Трохи підправимо, допоможемо, додамо культури. Здається, не всі. З Павловим ото підраховували — неначе ще хтось був, восьмий. Правильно, буде й восьмий — повертається з армії Семен Тарасович, вчитель. Добрий початок. Мені щастить... ,

Колишній голова колгоспу й тимчасовий голова сільради Карно Цар з'явився трохи напідпитку, коли вже зійшлося повно. Федора Найденко, вона ж Дорка, переступила через перелаз, підійшла до клуні, важко дихаючи, мовчки сіла на землю. За тіткою Веклою послано Уласа з вимогою негайно їй з'явитися. Прийшов глухий коваль — дід Сербиченко Черідка дівчаток протислася в двері клуні,— для сміливості вони ходили разом, гуртом співали, хоч були й по різних ланках. І коли вже зовсім збиралися починати,— ускочила, захекавшись, сьогоднішня молода — Параска, тягнучи за рукав молодого. "Ні, так воно не буде,— кричала Параска,— нехай нас люди розсудять!"

Люди засміялися, бо це вперше на селі траплялося, щоб молода гайнувала ніч. Дівчатка засоромились, але од кор-тіння не могли спокійно встояти на місці,— оце новина! "Що маєте сказати, Параско? — запитав Василь Іванович.— Не соромтеся, коли вже прийшли, давайте". — "Чого б я мала соромитися,— не полізла за словом у калитку молода, — це нехай він перед вами кліпає!" Як не дивно, але справа була цілком не інтимна. Чорт ухопив молодого за язика й підштовхнув сказати, що від завтрашнього дня він забирає Параску з ланки, годі їй працювати, він сам настачить хату трудоднями!

Бачили б люди, як скипіла Параска! її не можна було втримати. Грицько переконався, що за час війни не лише він убився, як то кажуть у колодочки, а й Параска не марнувала часу, змінилася до невпізнання. Грицько наче вперше глянув на свою молоду,— це ти, Парасю, чи, може, це інша мене чекала через цілу війну, інша писала листи, які пекли душу солодким щастям?

Параска пашіла вогнем і непримиренністю і була така гарна, як писана,— щічки рум'яні, очі чортячі, чого тільки тому Грицькові ремствувати,— йшли б собі додому пеські молодята! Так Василь Іванович і порадив: "йдіть додому, та не баріться, бо ночі тепер куці, а на ранок, Параско, наверніть його на свою віру!" ;

Карпо Цар за тверезого стану знав, що йому треба помовкувати перед Василем Івановичем, але, ставши головою сільради, він рідко коли бував тверезий. Часто можна було бачити Карпів "транвай" — біду з дишлем 12, запряжену однією конячиною,— то коло одного двору, то коло іншого. Коняка була навіть не розгнуздана й харчувалася тільки тією травою, що наривали їй жалісливі до скотини дітлахи. Карпо ніколи не ходив пішки, бо вважав це образою свого громадського стану. Іноді, повертаючися з району, він пускав конячину до копи, а сам лягав з другого боку на спочинок. Так уже й знали на селі, що Карпа треба шукати коло його коняки: "Побіжи до Карпа,— он-о його транвай пасеться!"

Отже, Карпо задерикуватим тоном почав вичитувати Ва-силя Йвановича за те, що той .не покликав його до району, де вирішувалася їхня справа, і своєю владою згодився прийняти пересельців із Польщі в кількості трьох родин. До цього Карпо став скаржитися, що йому ніхто нової хати не ставить, а він же голова сільради — представник Радянської влади на селі, стало буть, ніяким колгоспам не підлягає, а голови правлінь мусять ходити перед ким по струні, виконувати вказівки. Чимало ще дечого висловив Карпо Цар, а про одне в нього вистачило глузду промовчати — про Му-сі-я Гандзю, якого стрів у затишному кутку й запив з ним угоду не торкатися Мусієвого минулого, бо одмив його фронтовою кров'ю. Гандзя встиг сипнути йому в душу кілька зернин блекоти, заздрощів, дурної амбіції,— вонирослизараз із Карпового рота, як лопуцьки. Василь Іванович не перебивав Карпа й думав, що це тільки початок,— отже, треба дати висловитись, а потім поговорити з тверезим. Всі мовчали — колишні військові з дисципліни, а інші — з цікавості більше почути. Розрядив напруження Уласик, який бігом заскочив до клуні й гукнув, що дядьків Карпів "транвай" чогось ізлякався й хлопці побігли його ловити. Карпо Цар урвав промову й вибіг, а Василь Іванович зітхнув із полегшенням.

XX

Ну, от нарешті він вдома,— Мусій Гандзя! Попоходжено по світах, заглянуто чортам у вічі, із смертю чарку пито, а зостався живий. Тепер тільки не лізти на рожен і найперше— не мулити нічиїх знайомих очей,— хто зна, як ще повернеться. Документи документами, а розум треба мати, бо хай тільки раз хто зачепить, як не буде вже спокою. Негарно вийшло з Настею, та хто б, же подумав, що дурна баба полізе в зашморг? Хай би хоч вішалась по його від'їзді, а то ще причепиться морока, як камінь на шию. Проте з другого боку й добре, що такий свідок, як Настя, мовчатиме. Така й була його притаєна думка, коли рвав із нею.

Була людина на селі, якої щиро боявся й не міг себе перебороти: Ганна, будь вона тричі проклята, бодай земля поглинула, вогонь спалив! Увесь час окупації почував її очі! на собі, скільки разів вирішував позбутися свідка, знищити.— все одкладав надалі, наче вічно можна було гратися з вогнем, А справа стояла просто — Ганна подібна була на Дарину,— як-не-як сестри, хоч на Ганну глянеш, коли Дарину вітри занесли безвісти. Дурний був, інакше не скажеш. Вже коли німці виїхали, робив спробу пустити в розход Ганну, та, мабуть, дуже п'яний напився, трохи сам не підірвався на гранаті, й досі труситься, як згадає. Але й Ганна тепер, стрівши його ненавистю й плачем, змінила мову. Мусій намагався зрозуміти її, щоб вчасно запобігти лихові — оборонитися чи втекти. Що він сказав такого? Чи повірила, може, документові? Для всіх його демобілізаційна картка мала вагу, тільки не для Ганни.

Він, Мусій Гандзя, був тепер робітником із Донбасу, демобілізованим учасником східнопрусських боїв, щоправда — колишнім старостою у німців, який спокутував гріх,— з цього. виходячи, треба було й триматися відповідно. А то не вивітрилась у нього несталість очей, які рухались більше, ніж їм належало, часом ставали перебільшено запобігливі, іноді колючо неприємні, коли він забував за собою слідкувати. Вже можна було тим очам і змінитися: штрафну роту, яка складалася з таких, як він, командування дивізії кидало у небезпечні місця. Проте він зацілів, сам не знаючи як, бо не було особливого

бажання жити, коли гітлерівська карта виявилась такою некозирною, а його сподіванки — марними.

Душа ж була вовча, нічого не скажеш. Навіть німці часом дивувалися з його холодної жорстокості — розраховаваної, завбачливої, методичної й вигадливої. Коли б не слов'янське походження,— перед ним постелилась би гестапівська кар'єра. Не раз поліційний чиновник "імперського комісаріату України" брав до рук його справу, перечитував, цмокав губами, навіть писав до вищого начальства в Берліні.

Він почав службу в гестапо, з'явившись на заклик прибулих в обозі гітлерівської армії петлюрівців, які замірялися на щось ширше, ніж просто катівське ремесло. Націоналісти удавали з себе діячів і тулили скрізь жовто-блакитні ганчірки, та Мусій швидко збагнув їхнє справжнє місдо Коли вони спробували разом із службою німецькому панові потягти щось до власної кишені,.— Мусій тої ж хвилини доповів про це гітлерівському шефові й заробив його подяку.

Перед війною Мусій Гандзя працював у колгоспі. Не можна сказати, що він пас задніх або ходив у прогульниках,— все, що йому належало, він виконував. Щоправда, охоти ненадовго хватало, він спинявся раптом, глузливо казав сам до себе: "О, вже загорілась колгоспна Параска!"

У нього була психологія наймита, хоч батько й був колись заможний. Зробити стільки, щоб ніхто не сказав, що старається; не бігати без тями й не переживати, коли ото зерно вже посиплеться з колосків на землю, а МТС не прислала ще комбайна; не радіти з дощу й не сумувати через спеку; не цікавитись, який там голова колгоспу заступивша пост — енергійний чи плохенький,— аби до нього був добрий; не шанувати агрономічну науку, лаяти агрономів ледарями, знаючи в душі їхню вагу для господарства; не боліти за те, чи багато людей виходить на поле, чи рано, чи добре роблять.

Відомий був факт, коли його випадком обрали до правління колгоспу, він став тоді неможливий у поводженні з людьми. Почав ображати, погейкувати, виганяти на роботу на годину раніше од нормального часу, став глузувати з невправних чи кволих, а одного разу навіть дозволив собі побити батогом колгоспницю. Звичайно, його одразу вивели з правління й віддали до суду, але всім ясно стало, що він тільки наймит у колгоспі, й високі почуття колективного, творчого, нового — зовсім йому чужі, ба навіть незрозумілі. Як навмисне, одного року він працював у бригаді, котра завоювала перехідний прапор райвиконкому, грошову премію й подарунки. Йому припав патефон з кількома платівками. Довго потім згадували колгоспники, як Мусій ходив з патефоном по селу, зупинявся перед кожною хатою й грав, поставивши патефона на землю. Він був п'яний, мовчазний, кожній хаті вклонявся до землі і не забував додати, що його нічим не купити, а "все гуртове — чортове..."

Люди подивлялися на Мусія, як на хворого, й обережно казали: "Нехай. Це в нього куркульська мазка з душі виходить. Не всім же одразу хоч би й у рай!"

Мусіїв батько куркуль був не питимий І3,— він розбагатів вже після революції. Повернувся з австрійського фронту на добрій тачанці, пара коней, кулемет, гранати. Так звана "банда Гандзі" саме й пішла од цього добра, обросла людьми й прокотилася, мов перекотиполе, по степах. То Ґандзя приставав на часину до батька Махна, діяв з ним у стратегічному порозумінні, пускав попереду себе піратський чорний прапор анархії. То той же Гандзя відокремлювався й потім ставав під петлюрівську ганчірку. Одного разу він потрапив до пастки й мусив був на час пристати до дені-кінської Добрармії, яка в народі зафіксувалася як граб-армія. Скрізь старий Гандзя, якому тоді не було й двадцяти двох років, дуже розумно збирав гроші. Він ні на кого нё звірявся, діяв сам, і коли давав грабувати цілій банді, то левина доля мусила перепасти йому, отаману. Декого, цікавого, доводилося виписувати з ватаги, давши на дорогу коней, зброї, добра.

Іншому, теж цікавому, але необережному, Гандзя давав на дорогу кулю в потилицю й далі складав докупи золото й камінці, матерію, шкіру і всяку всячину.

У Гандзі вистачило глузду вчасно зупинитися, розпу-стити банду й зникнути, а потім прийти додому пішки в рогатій шапці-будьонівці, в червоноармійській шинелі, розшитій всіма барвами веселки, із липовим посвідченням в кишені. Виждавши час, потихеньку, полегеньку, не звіряючись і власній дружині, почав стягати землю. Щоб не привертати до себе людської уваги, гріб потрошку: півдесятини, клинець, клаптик, левадку. У нього б стало коштів захопити й поміщицький шмат, та бас урвався йому несподівано й нагло,— він повісився. Аіусій тоді був підлітком і пам'ятав, як прийшов до батька невідомий чолов'яга, вони замкнулися в коморі й пиячили, а потім хлопець мусив допомагати батькові закопувати вночі того гостя. За деякий час прийшов інший дядько, знову вони замкнулися із старим Гандзею на розмову, пиячили до ночі, а тоді Мусій знайшов батька в леваді ледве живого, заюшеного кров'ю, навкруги все було таке витолочене, наче товклася скажена тічка. Батько Гандзя одужав, але став полохливий, боявся увечері виходити з хати, вночі схоплювався з полу й кричав, наче його хто різав, — загалом, як казали люди, стерявся од великої люті. І здимів, залишивши дружину й підлітка Мусія.

Під час колективізації земля перейшла до созу, мати вмерла, підпарубчак Мусій став до гурту, як і всі.

Сьогодні святковий день: він удома по стількох мандрах. А чого? Чи варте добро, що він за німців настягав, такого ризику? Може б, дати йому ще полежати в землі який рік? Золото не зогниє, камінці не потліють... Дурний, що поквапився! А тут, може, й плететься вже на нього сільце... Вія підповз до клуні, де відбувалися збори, прогріб дірку в соломі, наставив вухо, чи не почує свого прізвища...

XXI

Василь Іванович, вислухавши схвильовану Дорку, устав з місця й почав ходити по клуні. Він важко спирався на палицю, протез, давно мащений, легенько рипів.

Так на фронті ходив живими ногами з кутка в куток по землянці, чекаючи розвідників, ждучи телефонного виклику з армії, всоте передумуючи план бою, шляхи матеріального забезпечення, переживаючи відсутність листів од Дарини. Дорка розповіла зборам про небіжчицю Настю, її взаємини з Мусієм Гандзею, наче цього не знали на селі, але вона говорила для полковника. Про Настину каторгу в Німеччині з малою дитиною, про Мусія за гітлерівських часів. "Треба поставити людей навколо села,— пошепки сказала Дорка,— бо знову втече від народного гніву, товариші!.." — "Не хвилюйтеся, Дорко,— озвався Василь Іванович,— від народу не так легко втекти! Спитаємо й про Настю... Прошу вас, "Ганно, що ви хотіли сказати про Настину сирітку?" — "Судіть, як хочете,— урочисто вийшла Ганна наперед,—-взяла її за доню й любитиму, нікому в світі не віддам, вигодую,— за сина й мужа, забитих фашистами!" — "Точно,— сказав Іван Середа,— на цей випадок я сам шкодую, що переріс трохи, ніхто в прийми не бере!..". Дівчата засміялися, мов золоті горішки розсипали по клуні, а Павло Гей-бо, Іванів друг, додав, що він цілком приєднується до слів попереднього оратора.

Павло Гейбо розповів людям про солдатські мрії на полі бою, як атакували під Керчю, Ейдткуненом, на Ельбі. Як ускочив він до табору невільників за Ельбою, де вмирали люди, замучені гітлерівською державою. На цім місці розповіді Дорка розхвилювалася, а Павло не звернув уваги й продовжував оповідати, як він побачив у таборі дівчину з наших країв, ос:ь записав її прізвище, може, хто знає з людей, ото буде батькам радість... "Братику,— сказала Дорка,— не шукайте записки, то була я!"

Люди радісно загомоніли, наче вперше роздивилися Павла Гейба, й почали плескати в долоні, аж гай загув. Люди хотіли вірити в такий щасливий збіг обставин, народ великий оптиміст, і все збувається по

його слову. Ось так побачилися вдруге Дорка й Павло, котрі знайшли одне одного на кордоні Тюрінгії й Саксонії, загубили, не зрозумівши долі, що їх зіткнула, й знову стрілися. Дорка глянула на Павла, той глянув на дівчину й побачив, що це за нею сходив тисячі кілометрів і ніде не стрів, — бач, яка худенька, маленька, тільки очі на пів-обличчя — карі, гарні, чисті. А Дорці здалося, наче все спала й ось прокинулась,— так повно б'ється серце, стільки пісень попливло в уяві — одна краща од другої...

Карпо Цар зайшов не сам, а з товаришем Полупенком, який за німців прожив більше року у Веселій Камянці, годуючись із ласки добрих людей. Коли німці втекли, Полу-пенко об'явив, що він важливий працівник і одбував тут підпілля, за що йому вийде велика нагорода. Він зайшов за Карпом до клуні — опецькуватий, прибраний, чимось на-пахчений,— недбало поздоровкався до людей, рухом руки одсунув з колоди двох дівчат і мовчки сів сам. "Так от товариші-громадяни,— заговорив Карпо,— всім нам відомий борець за краще життя — товариш Полупенко. В той час, як дехто піддався на німецьку вудочку, він непохитно провадив на селі лінію, закликав людей, організовував партизанський рух. Про це я йому з вашої одноголосної згоди засвідчую довідку, щоб товаришу Полупенкові поновили партійного квитка, хай він і далі зостається окрасою нашого району на посту відповідального працівника!.."

Проте збори не промовчали, як розраховував Карпо,—наче всіх ґедзь укусив. На голову Полупенка посипались такі дотепи, запитання й прості глузи, що він не витримав і замахав на людей кулаком. "Не треба кулаків,— спокійно мовив Василь Іванович,— давайте розберемось потихеньку, що ви робили й чого люди сердяться..." Тут Карпо поліз в амбіцію, вийшов на місце голови й давай лаятись уздовж і впоперек.

Товариш Полупенко засмілів теж і з свого боку став загрожувати карами всім неслухняним, що не знають свого місця, а лізуть, як свині. Люди одразу гомоніли ображено, а потім і замовкли, поглядаючи на Василя Йвановича. Демобілізовані оглядалися на всі боки, наче потрапили під кинджальний вогонь, Василь Іванович нікого не спиняв,

не стукав кулаком по столі й не кричав, як вимагала його душа,— він витяг книжечку й став записувати. На Карпа це подіяло, як холодна вода,— замовк, оглянувся на Полупенка за порадою. Той махнув рукою, — мовляв, не бійся,— але продовжувати їм Василь Іванович не дозволив. Сказав,-ши, що Карпо даватиме пояснення в районі, де йому накажуть зібрати колгоспників і вибачатися перед усіма, полковник знову поцікавився у Полупенка, що той робив на селі, як опинився, з ким був пов'язаний?

Тоді підвівся з місця бригадир Семен Бойко, колишній командир партизанського загону. Бойко доповів ситуацію за німців, щоразу звертався до людей за потвердженням, і збори в один голос підтримували його. Товариша Полупенка було переправлено в підпілля на цю місцевість. Коли траплялися небезпечні дні — каральні групи заходили, т$-тенкопфи и, есеси,— Полупенко вибирався з села на діср в курінь і вимагав носити туди їжу. Коли хто одмрв-лявся — загрожував зголоситися німцям як місцевий партизан, нехай тоді все село палять. Навіть староста нащо вже собака був, а й той боявся. "Я не раз пропонував пристати до нас, але товариш Полупенко відповідав, що він мусить берегти себе для миру, а з нами може загинути..."

"Ну, справа ясна,—сказав Василь Іванович,— нащо було стільки розмов?.." — "Безумовно,— радо, погодився

Полупенко, який відчув у голосі полковника нотки співчуття,— це така проста й зрозуміла річ, я не мав права ризикувати життям, як звичайний партизан, я думав про післявоєнну роботу, це був героїзм — не загинути в ті часи!" — "Ви мене не зрозуміли,— відповів Василь Іванович під загальний регіт аудиторії,— не варто було ховатися, щоб зберегти себе для народу. Якраз навпаки: той, хто не ховався, а боровся з окупантами, має цінність для партії!"

Карпо вискочив із клуні так швидко, наче його "транвай" знову зібрався од нього тікати. Товариш. Полупенко не став сперечатись, прошепотів — "ну, ми з вами в іншому місці поговоримо" — й, важко

дихаючи, червоний і мокрий, кинувся з воріт клуні, як плавець на далеку відстань. їх обох супроводжував голосний сміх, вигуки, й люди зрозуміли, що в них на селі почалися нові часи, тільки треба з усіх сил триматися цього Василя Йваиовича, робити з рання до вечора, бо в нього людське нічого не пропаде, колгоспне ні до чиїх рук не примерзне, і вже голос партії буде не тільки в районі, а й у них — у розваленому, погорілому колгоспі. "Да,— сказав дядько Сашко своїм солдатам,— я-люблю таких людей". Він не встиг роз'яснити, кого саме любить, як повз нього пройшов Василь Іванович, і само собою трапилося, що молодший сержант Сашко Вовкотруб та його товариші проводжали полковника до самісінької комори на колгоспному подвір'ї, де тимчасово він мешкав. Дорогою полковник мовчав, а солдати йшли позаду й час від часу прикро зітхали. .

XXII

На дні її спогадів лежало дитинство. Рано-рано зайшла в густий холодок під соняшники. Високо над головою цвіли жовтогарячі вінки, пахли терпким смолистим духом,— вона, прийшла подивитися, як соняшники повертатимуть голови за сонцем.. Стовбури шершаві, аж колючі, листя спідсподу в жилках і ще шорсткіше од гарбузового. Це десь Ганна шукатиме, бо вона їй за няньку. "Даринко-о,— гукатиме сестра,— йди, я тобі грушок напекла!" Сьогодні встала до сонця. Важко було просипатися, але вона викотилась по Ганнусиній руці, трохи перечекала, відповзла до дверей і виглянула, чи ніхто її не перейме. "Ти така хитрюга,— казав їй тато,— тобі, мабуть, не п'ять років, а цілих п'ятсот!" Сьогодні до того ж і тато приїдуть із колії,— так у них ще називали залізницю. Тато працює на станції й часто приїздить додому. Соняшники зовсім не ворушаться й нікуди не повертають голів. Сонця ще немає, а он там воно має сходити, на тім згористім белебні, під яким пливе по річці пара. Земля ще холодна, вогка від роси. Прогорнула суху ямку, підстелила сорочечку, вмостилася, обхопивши ноги руками, обіпершись підборіддям на коліна, щоб не проґавити сходу сонця й примітити, як до нього повернуть голови соняхи. Тоді знатиме, що довіку прив'яже до себе щастя: де ж пак, бачила таку таємницю!

Вже иґ сонце зійшло, соняшники повернули до тезка голови, вже й на гарбузинні розгорнулися жовті п'ятикутні зорі, вже й кицька знайшла дівчинку, замурчала, вмощуючись коло неї дрімати, а Дариика все спала. їй снилося сонце, що підійшло й гладить гарячою рукою по голівці, соняхи метляють тими головами, мов решетами, й щастя, схоже иа зелену ящірку, виповзло їй на рукав та й каже: "Дівчинко, дівчинко, не прив'язуй мене, я тобі в пригоді стану!" — "Добре,— одповідає Даринка,— я думала — щастя, як квітка, а воно на ящірку скидається, бігай собі, ящірко, й не журись, тільки щоб тебе ніхто не спіймав!" — "Я тобі приречена,— каже щастя,— ах ти ж, погана ти дівко, хіба ,можна так ховатися, до хати, заволоко, ось чекай-но, тато тобі дадуть!" Даринка розплющила очі й побачила над собою Ганну, яка ніяк не могла її добудитися,— "стривай, стривай, заволоко, що тобі тато скажуть!" Але тато тільки сміялися й високо підкидали Даринку, а їй серце заходилося од тої височини.

Так, Даринка була щаслива. Вона належала до тих людей, яким усе збувається. Варто було чого побажати, як уже й падає з неба, тільки простягай руку й лови. Часом ставало нудно, бо щастя не повинно легко йти до рук, як приручене, але тоді Даринка уявляла, що бажає чогось нездійсненного, й рівноважила свої почуття. Може, те щастя деінде по світах не так годило б їй, та на селі коло матінки все робилося по Даринчиному киву. "Щаслива ти, Даринко",— казали дівчатка. "Так, я щаслива, подружки",— обзивалася Дарина. "І в кого ти вдалася?" — жартома запитував тато. "А в одного гарного козака",— одказувала доня, навчена матіркою. "Ну,"будеш хлопцям голови сушити",— зітхав тато. "Буду, батечку",— радо згоджувалась Даринка, якій світ ввижався немов одне велике весілля, де музики весело тнуть, де танці кружелять, де хлопці гарячими очима заглядають у душу.

Спочатку всі думали, що переросте свою красу, з янголятка зробиться цибатою Даркою або неоковирною, веснянкуватою Дашкою. Коли ж ні: як було волоссячко мов льон,— стало як шовк; як було личко біле, стало ще біліше; як були руки маненькі, ніжки зграбні, а хода мила, — зробилось усе з літами ще миліше. Когось іншого вже прозвали б

ледащицею, немною, немоторою за те, що не любила працювати, а Даринці аж личило: роботу кожне впорає, а от глянути так, посміхнутися, очима заграти, гарненько промовчати,— хай хто спробує!

"Дурненька росте в нас доня",— казала часом мама, сидячи коло тата й гладячи йому кучері. "Нехай і дурненька, проте сарненька,— ліниво одказував тато,— вона й без розуму хоч кого з розуму зведе!" Тато несподівано помер, мама так нудьгувала, що й собі не забарилася, а Дарина не забула цих слів, підслуханих під вікном. Ганні не довелося довго дівувати, бо хата вимагала хазяїна, вискочила Ганна за Кравчину без особливої любові, бо ніколи було,— побралися й угадали: були собі до пари. Дарина прожила вже в сестриній родині, як у материній,— пещеною, коханою, неробою,— доки знайшовся Василь у командирському званні, приїхав, покохав, одружився...

Ганна вдосвіта вив'язувала понад дорогою жито, що лишилось недов'язане після лобогрійки, бо боялися через сушу вим'яти зерно, а ніч трохи одволожила, саме вчасно похопити в снопи. Дарина проходила по дорозі на станцію, не помічаючи нічого ні перед собою, ні навкруги. Ганна побачила її постать здалеку, й щось таке невимовно сумне було в її ході, що кинула недов'язаний сніп і побігла по стерні до дороги.

"Сестронько, голубонько,— розпачливо гукнула вона,— куди це ти вибралася зрана?!" Певна була, що стріне усміхнені очі й жартівливий голос пустунки Дарини,— але ж ні, не підводить очей подорожня, пов'язана хусткою, в пісній нестрокатій спідниці, пальто — на руці. Почувається, що в очах тих криниці сліз, ось підійме вії, й рине сльозова ріка. "Дариико, що з тобою?" — "Не знаю",— озвалася Дарина, не підводячи очей. "Ану, глянь на мене",— наказала Ганна Дарина звела на сестру очі — дійсно, повні сліз,— і Ганна жахнулася, який засмучений вираз. Ніколи Дарина не була такою, хіба що в день маминої смерті. "Прогнав?" — скрикнула Ганна. "Ні".— "Куди ж ти тікаєш, доню?" — жалісливо запитала Ганна, підсвідомо називаючи молодшу сестру цим словом.

Дарина стояла на дорозі, не роблячи й найменшого руху, який показав би, що вона хоче пригорнутися, поскаржитись. Ганна ступнула до неї, обняла дужими руками й стала цілувати бліде, безпорадне личко. "Куди ж ти, моє серце,— сказала чомусь на вухо Дарині,— моя ти голівонько бідна, моя ти сиріточко нещасна?" Ганнине серце захлинулось у терпкому жалі до Дарини, їй здалося, що сестра йде безвісти, з головою поринає в далекий світ,

"Сядьмо під полукіпок,— сказала Ганна,— хоч посидимо на дорогу, коли не хочеш говорити — куди..." — "Я й сама не знаю".— "А Василь?" — "Я вийшла, коли він заснув..." Ганна взяла Дарину за плечі й добре потрусила,— "ти чуєш, що я питаю, прокинься на милість!" Дарина вирвалася з сестриних рук і пішла далі по дорозі, а Ганна, переборовши крайнє здивування й жах, побігла за нею слідом, обняла міцно й пішла поруч.

Довго вони йшли мовчки. Такт підказав Ганні ні про що більше не розпитувати. Але ж не можна отак, ні сіло ні! впало! Далеко позаду зосталися Ганнині снопи, пук сонячних стріл випорснув з-за крайнеба, за ним сонце викотило краєчок золотої скелі, шматок її одірвався й поплив угору — нежаркий ще й круглий диск. Дарина сама заговорила, не дивлячись на Ганну, наче озивалася не до живої душі, а до навколишніх піль. Чуючи її мову, Ганна дивувалася, що отак мізинечка раптом відчула себе дорослою, а ніхто б же й не мислив, що здатна. Дарина вперше оглянулась з гори щасливої долі й злякалася, затужила по-справжньому. Вона побачила Василика в повному каліцтві,— а чого ж іншого чекала? Невже думала, що протези приростуть до тілами усе буде, як було? Інші не відійшли б і на крок. І чи можна втекти від самої себе? Побуде без нього, скільки витримає. Бач, як твердо мізинечка йде. Припряжи до неї воза — не помітила б. "Хоч напиши, де будеш",— сказала Ганна. "Добре".— "Бувай здорова".— "Бувай".

Дарина пішла далі дорогою, а Ганна .стояла, доки сестра й зникла зовсім за горою. На станції Дарина збагнула, що сама нікуди не поїде, та тут десь узялися односельчани Любка, Варвара й Григорко. Так, їй

справді хтось казав, що вони їдуть на Донбас. Чи хоче й вона з ними? Байдуже, аби кудись їхати. Григорко побіг до станційної криниці по свіжу воду, Варвара потягла Дарину за руку до товарного вагона, а Любка, обнявши ліхтар, нашвидку плакала: тут вона розлучилася з милим, який не повернувся з війни.

На станції з'ясувалася цікава річ: цього дня до Донбасу їхала група молоді, навербованої для відбудови всесоюзної кочегарки. Четверо веселокам'янчат влилися до групи, яку відправляв район. Група з радістю їх прийняла, самодіяльний оркестр на пероні — дві гармошки, бубон, домра й гітара — весело награвав, розважаючи пасажирів поїзда. Хто нашвидку танцював, хто підспівував музикантам, багато лунало побажань і закликів, бадьорий настрій тих, хто від'їздили, захопив і Любку, у якої й сльози непомітно висохли, й щоки почали пашіти від загального збудження.

Про Варвару й казати нічого. Григорко бігав з вагона до вагона, вибираючи кумпанію до смаку.

І нещасна приголомшена Дарина відчула, що потрапила на воду могутньої ріки, яка підхопила її й понесла, і їй ніяк не страшно, а навпаки — віриш і покладаєшся, й радісно завмирає серце, бо ріка — колектив...

Їй здалося, що поза вагонами промайнула постать Мусія Гандзі.

XXIII

Василь Іванович приїхав на поле до Ганни. Він ще не знав про Дарину й повний був спогадів минулої ночі, жартував до людей, переспівав дорогою силу пісень, ласкаво обіймав Уласа, який був за фурмана, й вимагав везти до моря на курорт. "Отак із бігунками?" — питав Улас. "А що ж такого?" Ганна підбігла на хвилину до бігунків, щоб напитися води з барильця, вмощеного позаду, стала на коліна,

одіткиула чіпок, припала вустами до цівки. Потім одхилилася, повернула назад барильце, заткнула на місце чіп,— не встаючи з колін, витерла губи: "Василь Іванович, Даринка від вас поїхала... Але не турбуйтеся, вона повернеться..." Полковнику запам'яталася краплина води, яка повисла на засмаглій шиї Ганни, наче діамант. Бігунки рушили через стерню, Улас мовчки зіщулився, бо рука полковника так схопила його за плече, що довго потім не сходили синці...

На степу працювали косарі. Вони йшли один за одним довгим ключем, це вже не були самі жінки й дівчата,— до землі вернулися колишні фронтовики. Од незвички піт заливав очі, їм здавалося, що йдуть з автоматами в наступ,— не вийшла ще з душі війна. Степовий джміль гуде над головою, мов куля з крупнокаліберного, а чорногуз летить низько, як У-2. Який радісний, мирний світ! Поруч дівчата, дружини в'яжуть снопи,— ні, це не санітарки порають ранених. Лобогрійка дирчить, як бронетранспортер з підмогою,— давай, хлопці, коси на всі заставки! Жінки нам насіяли, а ми хіба хворі зібрати? Нехитра машина лобогрійка: запряжи в неї троє коней, посадови двох людей — скидати й поганяти,— викосиш за день гарної роботи до п'яти гектарів. Коли ж докладеш розуму, переміряєш години й навіть хвилини,— то поставиш рекорда, як той Хвесько Соцький, що пропечатався в республіканській газеті. Що ж він зробив навдивовижу людям? У них в колгоспі працювало дві лобогрійки — шестеро коней, четверо людей — і викошували клітку в день, тобто десять гектарів. Хвесько й розпланував, що коли взяти тільки одну жатку та до неї не дві коси, а чотири, не троє коней, а шестеро, не двох людей, а трьох,— то можна було б працювати вищим темпом, як на конвейєрі: коні змінні, третя людина одпочиває, коси не тупляться. Глузували з Хвеська, а він як дав, як дав через цілий день, то й накосив не п'ять га, як належить на одній жатці, не десять, як припадає на дві,— ні, він поклав до двадцяти гектарів хліба...

Бригадир Семен Бойко саме ладнав такий обмін досвідом і вже першого ж дня взяв десяток скошених га жита. Згодом п'ятирічка виручить, пливтимуть степами комбайни у великій кількості, годі буде

розраховувати лише на конячинок, але тоді стане свій клопіт, щоб і комбайни запрягти на всю можливу й неможливу потужність. Дух народу — незборима сила, коли не ждуть манни з неба, а товчуть просо, не заглядають комусь до рук, а діють, не виглядають молотарки з електричним двигуном, а тим часом молотять духовою: бич, путо й ціпилно. І гупає вистругани, випалений, улитий водою тік, важке зерно, мов дріб, бризкає з колоса під замашним ударом ціпа. Техніку чекають і знають, що держава настачить, але й техніку запряжуть, як було до війни.

Будівельна бригада й собі не осоромилась, знайшлися добрі люди з головами на плечах, які зміряли свою силу, що походила од колективного духу, коли думають люди однаково, поєднані в спілку новим ладом життя. Бригадир будівельників — тесляр Шевченко, що ходив на дерев'яній нозі, втративши свою в дитинстві, зібрав бригаду й сказав одного разу: "Ет, дурне сало без хліба,— у яку епоху живемо! Доки останні хати збудуємо,— перші од старості заваляться, треба швидше будувати, як каже наука!" Розбив Шевченко бригаду на кілька ланок і велів одночасно будувати не одну, а п'ять хат. Коли до першої завозили матеріали й копали яму під фундамент, то на другій клали стіни, на третій ушивали дах, на четвертій ставили вікна й навішували двері, клали піч, на п'ятій вже мазали й хазяйку до нової хати везли в ночвах. "Ловко зметикував,— казали колгоспники,— от тобі й дурне сало, а в нього макітра розуму!".

Цегельня дала першу продукцію. Василь Іванович взяв до рук цеглину,— ще гарячу, трохи нерівну, шершаву, один ріжок надбитий, тріщинка вздовж,— але вона вже дзвеніла, мов справжня цегла, і, як на першу спробу, була бездоганна. Коли ж глянути в очі парубка, який покладав душу на це діло, в натхненні очі, що горіли вогнем творчості, можна було не турбуватися за завтрашній день цегельні. Парубок-цегляр,— замурзаний у глину, розхристаний, на голові бриль із лопуха,— ковтав слова од хвилювання, бо його формовочна машина діяла безвідмовно. Тепер — тільки вдосконалити її, збільшити швидкість, а потім на черзі черепиця, до неї таку глину знайдено, куди тобі твоя

порцеляна. "Оголошую подяку,— сказав Василь Іванович,— од імені колгоспу..."

Але сьогодні всі були гідні подяки. Середа й Гейбо, підохотивши декількох інвалідів, почали ставити привезеного з Хивізії вітродвигуна, щоб дати в колгосп електрику. Коваль дід Сербиченко, якого за старістю водили скрізь під руки, як архієрея, їй собі придибав до електриків. Колись батько його був майстром на вітряки, й дід схотів тепер допомогти хлопцям коло того вітряка, що гнатиме електрику.

Дід Сербиченко показав фронтовикам відмітне місце, де впродовж року, літо й зиму, ніколи не вщухав вітер, де його ще прадід мірошникував,— золоте місце на всю околицю. Але майстри сказали дідові, що їм байдуже, де ставити, бо на їхню техніку й вітру путящого не треба,— баба подолами махне, а крила вже й крутитимуться. Дід поцмокав язиком і налаяв хлопців, бо все хочуть упхати до колгоспної садиби й не розуміють досвіду дідів

Василь Іванович, проте, став на бік діда Сербиченка і ось чому: дідове місце було високе, поруч нього по схилах планувався сад, а посеред того саду — Будинок культури., Вітродвигун, який призначався головним чином для світла й вряди-годи для кінопересувки, міг стати частиною комбінату культури, близько прилягало шкільне подвір'я. До того ж — одним двигуном не обійдуться, другого доведеться ставити на господарському дворі — качати воду, крутити віялку, просорушку, соломорізку й іншу техніку, на яку розбагатіють. Василь Іванович наказав Середі й Гейбові на ніч змонтувати двигуна, і щоб запалилася найбільша лампа, яка в них є. "Наказано запалити найбільшу лампу,—-виструнчився Гейбо,— щоб пробити морок темряви лампочкою Ілліча!"

Понад річечкою вже ходив майстер ставкової справи., плануючи хатніми засобами свічадо ставка, вживаючи за місто геодезичного приладдя — око, нитку очеретину. На одному місці він рвав траву й куштував її,4 на другому копав кілька штихів лопатою, на березі сідав і, поставивши очеретину перед очима, вираховував, доки розіллється

вода, коли загатити греблю. Ще на іншому березі майстер навіть лягав і аж припадав вухом до землі і, вставши на рівні, високо вгору підносив наслинений палець: куди йде рух повітря. Василь Іванович не заважав'чоловікові,— посміхнувшися, він подумав, що майстер і сам не скаже, скільки в його діях забобонів, а скільки народного досвіду. Треба не забаритися привезти йому солі, щоб посолонцювати дно ставка, й заздалегідь поговорити з жінками, яким вода покриє капустища й заллє левади. По сіль можна послати машину, з бензином тільки біда — чи є в районі?

На вигоні, коло стіжка, гула молотарка, яку крутило четверо коней, а по дворах гуп-гупали ціпи: колгоспники поспішали виконати першого заповіта — хлібопоставки державі. Над молотаркою стіною стояв сірий пил, з якого гуркотів барабан, коли в нього потрапляв злежалий сніп; троє людей, уперши держална вилок у животи, штовхали попереду себе купу соломи до скирти; дві баби, запнувшися з головою од остюків, носили рядна з половою; хлопчак подавав із стіжка снопи на машину дівчині, яка шпурляла їх у руки барабанщикові; до безтарки, застеленої брезентом, наси пали відрами зерно з-під віялки; на мішках сиділа Ганнина приймачка Галя, а сама Ганна вже одгортала од машини полову й збоїни, прибігши з поля на обід, бо там знову сонце пересушило хліб, боязко стало в'язати, щоб не втратити багато зерна.

Молотили ціпами, щоб швидше, — в один, два,три і в чотири ціпи, тільки й видко було, як злітали бичі на ціпилнах, чітко й ритмічно гупотіла земля. Дехто молотив кам'яними котками, тягаючи їх самотужки по розстелених на току снопах. Тут же на воротях, ставши боком до вітру, баби віяли, високо піднісши вгору дерев'яні мірки з зерном і потроху сиплячи на рядно золотий колгоспний набуток. Од кузні рушило на степ двоє плугів, запряжених коровами, з жіночою обслугою,— плугатарі й погоничі були дівчата.

Інша справа, коли б оце джерготів гусеничний трактор, а,за ним ключ плугів, стан бункерів або хмара борін та рай-боронок. Глибоко пішов би в землю леміш,— коровки так не потягнуть,— і на весну

збереглась би волога, не страшно виглядати засуху. Та що ж, коли фашисти все знищили, треба часу на поновлення. А коровки йдуть у ярмах, похитуючи вим'ями, робітниці й годувальниці. Погоничка то шмат хліба подасть на ходу корові, то погладить за вухом. "Соб! — погукує плугатарка.— На себе верни! Хіба не бачиш, що мені й плуга з борозни вивертає!" Рівно полиця кладе скибу, замісто жовтої стерні постає чорна масна рілля, десь і граки впали на борозну клювати хробачню, вітер жене хмари через село — знову не буде дощу — праця на землі веде щорічний цикл: починає плуг...

XXIV

На лузі зібралося чимало чорногузів. Вони ходили, високо підіймаючи ноги, збивалися в купки, в більші гурти, мов людська громада перед зборами.

"Осінь, — казав той, хто бачив їх, — диви, чорногузи в ірій лагодяться!" Проте збори пташині були лише попередні, летіти їм ще рано, ось нехай почнуть копати картоплі,— тодівсаме час буде до теплого краю. Чорногуз Халигмон прилетів теж.

Треба сказати, що був хлопець, який особливо опікувався чорногузом, і хоч цей птах не любить панібратства, навіть живучи на хаті як свійський, Свирида, що повсюди звався Свиридоном, чорногуз добре знав і пізнавав. Свиридов, пастух-підліток, був уроджений біолог, і про його взаємини з різними тваринами ходили по селі анекдоти. Він годинами міг сидіти коло смутного Халимона, терпляче підкидати аж у гніздо жабок, яких чорногуз дзьобом щоразу скидав на землю. Ніхто б інший не знайшов шляху до пташиного серця, а Свиридон приручив чорногуза цілком, і часто можна було бачити, як Халимон розшукував хлопця, літаючи над пасовиськом, попід лісом, над кущами по березі.

Для своєї родини Свиридон був "нечистою силою", "божим наказанієм" і просто нещастям. Він мав честь належати до багатодітної

хати, де дітей було стільки, що сама мати плутала їхні ймення. Мама жила із свекрухою, а тато працював по будівництвах, додому навідувався не часто, під час окупації не був зовсім. Його знали тільки дорослі діти, а малим він видавався просто подорожнім, який просився ночувати. Проте батько був з нього гарний, акуратно посилав гроші і не заводив собі другої родини в іншому місці. Мати працювала в колгоспі, й старші діти теж. Двоє дівчат уже повиходили заміж, один син одружився й переїхав у сусіднє село до жінки. А дітей не зменшувалось у хаті, де народжувалися всі оті Зайченки — чорні, як джмелики, маленькі, жваві заводії в усіх добрих та злих справах. Але серед Зайченків Свиридон вважався особливим. По-перше, він був не чорний, а біляво-рудий, з неймовірною кількістю ластовиння на руках, ногах, обличчі, на вухах і навіть на повіках. Часто до ластовиння додавалися ще зелені плями од ліків, якими добросерда вчителька замазувала його вавки, що виникали внаслідок зіткнення з навколишньою природою. Друге, чим він вирізнявся з-поміж Зайченків, була його флегматичність в колі непосидючих братів і сестер, спокій.

Рано Свиридон навчився завдавати клопоту родині, і щоразу його тягла в світ допитливість, цікавість до нових місць, тварин, явищ природи. Якось він просидів у криниці півдня, киснучи в воді, вчепившися задубілими пальцями в цямрини й не подаючи голосу, тобто не просячи допомоги,— аж його витяг хтось із сусідів, прийшовши по воду. "Чого то лиха година тебе понесла?!" Але й без Свиридо-нової відповіді ясно було, чого він там опинився, коли з-за пазухи в нього почали випурхувати на волю горобці. Хлопцеві дуже набили те місце, яке звичаєм за все відповідає, та малого й бити було неприємно: він затято мовчав, наче по дереву бито, а не по живому тілі. Іншим разом Свиридон приніс до хати повну торбу вужів і випустив на печі, щоб із ними погратися,— діти позабігали з хати, а баба довго ганяла хлопця по городах, ніяк не поцілячи його віником.

Під час німців десятирічний Свиридон налякав самого коменданта, пустивши йому в вікно їжака. Згодом сам трохи не підірвався на гранаті, яку намірявся розібрати, щоб подивитися, що є всередині.

Свиридон пірнав у бочку з водою, з'їжджаючи на штанцях із скирти вниз. Взимку він майстрував різні механізми й зробив дерев'яного Гітлера, який на вітрі, коли крутився млинок, швидко-швидко махав рукою, наче хрестився....

Карпів другий будинок був болячкою на селі. Колись він належав куркульській родині, потім перейшов до колгоспу й став хатою-лабораторією. За окупації знову став куркульський: в ньому оселився родич старого куркуля — німецький посіпака. Коли фашистів вигнали, ця хата обернулася на пустку, її знову належало перебрати колгоспові. Але Карпо, маючи одну хату, схотів мати й другу — з гарним подвір'ям, городом, родючим садком. В районі Карно видурив дозвіл на купівлю хати, самотужки зробив поціновку й придбав хату за дурницю, сплативши гроші до райфінвідділу, а бухгалтерові одвізши підводу городини. Родина Зайченків, втративши через німців житло й опинившися цілою великою громадою під голим небом, сподівалася дістати дозвіл правління колгоспу на ту хату, щоб пережити, доки напнуть над головою власний дах. Свиридон не раз ходив до подвір'я, приміряв, як вони там житимуть, а вийшло, що Карпо Цар став їм на дорозі до щастя, і Зайченки кляли його великим хором голосів — од немовляти, що пускало з рота бульки, до баби, яка скрипіла, мов сухе дерево.

Власне кажучи, Карпове хазяйнування до приїзду полковника на посаді голови колгоспу стало більмом на оці. Бригадир Семей Бойко ходив до райвиконкому, але на нещастя потрапив до службовця земвідділу, якого Карпо пригодовував, і, поскаржившись на Карпа, що порушував устав сільськогосподарської артілі, вертався додому не своїми ногами, дарма що в партизанах ходив сміливо на німецькі гарнізони. Карпо порядкував колгоспним майном, як своїм власним: одне посилав на продаж і гроші не прибуткував, друге одвозив на подарунки корисним людям, трете переводив на ніщо дурними наказами й невмілою агротехнікою. Люди його боялись і не любили. І тому так щиро прийняв колгосп на голову Василя Івановича.

Карпо Цар розганяв власне господарство вшир, захопив добрий шмат городу до присадибної ділянки. В ньому прокинулася жадоба збагачення, він не гребував ніякими засобами, коли вони давали зайву мірку пшениці чи вінок цибулі, торбу квасолі. Він був бездітний, всім у домі порядкувала дружина — Карпиха, це вона, власне, й надихала Карпа на гонитву за багатством. Бо й звідки було самому Карпові мати до нього смак? Голота з голот, злидар із злидарів, він рано порвав із землею, хлопцем утік до Одеси, працював у порту, найнявся на пароплав, потім одбував дійсну службу у флоті, був матросом. В революцію доклав і своїх рук, побував на багатьох фронтах, організовував Радянську .владу в своєму повітовому місті

В місті стрів молоду жінку, яка клопоталася перед ним про чоловіка й брата, — обидва були денікінські офіцери і, на час розмови Карпа з нею, вже й відправлені до "штабу Духоціна", тобто — розстріляні. Матрос Карпо, як це іноді бувало в таких випадках, закохався в удову. Багато енергії, неприємностей, нещастя коштувала йому ця молода, ефектна вдова страченого контрреволюціонера, з походження попівна, яка нізащо не бажала стати просто полюбовницею матроса, а вимагала церковного шлюбу. Проклята молодиця свого домоглася: стояла перед вівтарем із матросом — грозою цілого повіту,— а сам матрос гучно вилетів за це з партії й опинився на селі. Він організував тоді ж першу комуну в повіті, став серед організаторів колгоспного руху в районі, бійцем за знищення куркульства як класу, сподіваючись сам, що на цей раз ніхто й ніщо не примусить його зрадити більшовицьку ідею.

На жаль, з часом він напхав черевце, одгодував пику, полюбив спати, а за нього щоб працювали інші. Чимало разів його було трушено з метою перевиховання. І тільки тепер наставав час, який ввижався Карпові разом із спогадами про його чесну молодість: час докорінної перебудови життя. Карпо відчув його ходу...

XXV

Коли Дорка Найденко йшла на станцію, щоб їхати до Києва показатися лікарям і вигоїти отой нестерпний кашель, вона стріла недалеко від села у вибалку три підводи досить дивного зовнішнього вигляду, навантажені по саме нікуди хатніми речами, лантухами, перинами, скринями, різним дріб'язком.

Підводи стояли розпряжені, конячки паслися осторонь під доглядом чорнявого парубка у фетровому капелюсі! й кожушаній жилетці поверх латаної домотканої сорочки. На таганку варилось молоко. Одна корівка, засмоктана й затягана, лежала просто на дорозі й ремиґала. Людей було п'ятнадцятеро та два собаки — налякані й смирні.

Дорка йшла з Павлом Гейбом, старшиною, який для цього випадку одяг усі свої урядові нагороди, одвихнувся на годину од монтажу вітродвигуна, сподіваючись надолужити потім темпами. Павлові здавалося, що раз визволивши Дорку з німецької каторги, він набув на неї беззаперечне якесь право, і ось вона рушає до Києва, де таких старшин, як Павло, багато. Та було б несправедливо сказати, що й Дорці байдуже від'їздити й що Павло не посів куточка в її серці. "Не до одного лікаря йдіть, Дорко,— казав Павло,— а й до самого професора, нехай вистукає, вислухає, рентгеном пробере, на аналіз поставить! Ви знаєте, які чудеса показувала наша медицина на фронтах? Для неї ваша хвороба простісіньке тьху!.." — "Яка там хвороба, Павлику,— одказувала Дорка,— вип'ю порошків, глечик молока на день, і лікувати нічого!" — "Ви гляньте на себе — худенька, як янгол!" Дорка засміялася, а коли вона це робила — осміхалося все навкруги: і поле, й дорога, і далекі кучеряві хмарки.

Вони наблизились до підвід, які здалися їм циганським табором. Парубок ввічливо зняв капелюха й привітався до них: "Славайсу!" З цього можна було зрозуміти, що люди — з західних областей України. "Поляк, проше пана?" — запитав старшина Гейбо, навчений по закордонах різних мов. "Який там поляк, пане-товаришу,— русин з Холмщини15, Юрко Цапенюк називаюся..." Разом із парубком Дорка й Павло підійшли ближче до вогнища, де, сиділи купкою пересельці.

З'ясувалося, що вони їдуть саме до Веселої Кам'янки, куди їх направили з району. Сафат Мицько, старший з-поміж них, розповів, що їхні люди сторонські, не звикли до степу, їм страшно на степу, як у морі. Коли б найти щось подібне на те, до чого вони звикли. Та одержати землю, почати возз'єднане зі своїм народом життя...

"У нас гарно,— сказала Дорка,— й весело для душі". Пересельці дізналися, що стріли своїх майбутніх сусід, оточили Дорку тісним колом і дивилися їй до рота. Дорка, як досвідчений агітатор, одразу знайшла цікаву для них тему, вибрала з-поміж слухачів дівчину Пазю, свою ровесницю, обняла її ніжно за плечі й, чуючи під рукою, як схвильовано билося Пазине серце, лагідно говорила про майбутніх їхніх односельців, про врожаї й природу, про школу для дітей і розваги для молоді, про колгоспний щирий гурт.

"Ми тільки хочемо жити самі,— сказала соромливо гарненька Пазя, поглянувши на парубка Юрка, з яким її єднало, певно, щось більше, ніж спільні мандри,— наші фамілії не звичні до спілки!" Всі навколо, закивали головами, бо Пазя висловила те, що було обговорено тисячі разів, вирішено й забито в голови. Дорка, мов не чула, розповіла, хто в них голова колгоспу, як їх ворог палив і плюндрував, як їм держава дає можливість стати на ноги, які пісні в них співаються, яка городина родить, як на виставку до Москви перед війною їздили. Пазина мама — Палагна — запитала, чи прядуть на селі, чи ткати навчені? Юркова баба поцікавилась, чи бога хто пам'ятає, і показала Дорці на хрестики, почеплені всім дітям поверх сорочок. "Старий світ заїхав просто в соціалізм!" — мовив на вухо Дорці Павло.

Дорка, як сказано, була досвідчена на такі розмови з людьми. Вона зрозуміла, що треба не гаяти й хвилини, бо з цими пересельцями ще ніхто й не говорив по життьових питаннях. Треба покласти їм у душу зерно, і хай воно проростає, доки доїдуть. Ніколи ще так гаряче не лунала Дорчина мова. Вона не агітувала за колгосп,— ще не прийшов час, нехай самі поживуть і подивляться. Вона обіцяла пересельцям хати

й землю, безплатну школу, безплатних лікарів, безплатного агронома, урядові нагороди за чесний труд і всесвітню славу од народу.

Довго потім згадували люди, одірвані од грунту й не приросліще до іншого, оцей вибалок, і запах сухого полину, і димок од бур'яну, і цю маленьку чорняву дівчину, таку худеньку й кволу, з гарячими, щирими очима, і її мову— просту, достойну, мудру. Два світогляди зіткнулися тут, при дорозі на полі, і старий селянський індивідуальний,-де одна родина — цілий світ, а дві родини — дві держави, цей світогляд не був одразу розбитий, так не буває, цього ніхто б і не вимагав, та серця пересельської молоді приліпилися до Дорки, ніби під подувом чарівної сили.

"Кому там до нас діло буде? — роздумливо сказав Са-фат, думаючи про своє під Дорчину мову.—-Людина людині1 вовк єсть!" — "Отож-бо й не так,— браво озвався Павло, повернувшись до Сафата, аж медалі брязнули.— Діло до вас, земляче, буде всім!" Після цього Дорка поцілувала Пазю, попрощалася з усіма й швиденько пішла далі, щоб не спізнитися на потяг, а Павло Гейбо залишився за провідника. Він був повний досади, що не попрощався як слід із дівчиною, тільки потис їй руку, а вона вже віддалялася по дорозі, її маленька постать була така непомітна серед широкого світу, що серце лопотало од жалю, й пісня, яку заспівала, йдучи, Дорка, долинула до Павла, мов останній доторк.

Це була незабутня картина, коли пересельці в'їхали до села. Попереду йшов Павло Гейбо, сяючи на сонці медалями, з ним поруч Сафат Мицько, Михайло Цапенюк та Палата Банат — голови родин. Вже встиглося з'ясувати дорогою, а може, то була Павлова дипломатія;—що саме старшина Гейбо визволяв Холмщину од німця й навіть той хутір, де жили оці пересельці. Що старшина пив воду відай чи не біля Мицькової хати, а в Цапенюків лежав поранений Павлів лейтенант. Що Пазя бравенько допомагала в шпиталі й дістала запрошення од найстаршого лікаря йти в медицину. Що всі вони вимріяли собі рідну землю такою милою, аж годі збагнути зором. Що зголосилися виїздити з Польщі першими, а до їхніх хат переїхали мазури 16. Що бояться колгоспу, бо їм

Германія й піл-судчики стільки наговорили злого. "Очі маєте,— відповів їм на це Павло,— подивитесь, розум є — розміркуєте, а справа наша добровільна, звання члена колгоспу почесне, точно!"

Коло першої криниці пересельці пили воду, як п'ють знавці дорогоцінний напій: прицмокували, припрошували. Кропили дітям голови, умивалися, напували скотину. Криниця була неглибока, хоч хата стояла на високому місці.

І вниз на долину пов'юнилася вулиця між густими садками. Внизу за левадами срібною ниткою по зеленому оксамиті мріла річечка Кам'янка, село дихало покоєм і тишею, навіть руїни не лізли в очі, бо заросли бур'янами, загородилися вишнями.

І Сафат Мицько, а за ним і всі — впали на коліна і, перехрестившися па схід сонця, поцілували землю, яка віднині годуватиме їх і дітей їхніх, прийме в своє лоно тих, що відходитимуть назавжди. Павло Гейбо одвернувся, йому нагадалося, як з боєм форсував Айдар під Ровеньками і як, вийшовши на правий берег, почув передаване з уст в уста: "Ступили на землю України!" — "Давай далі, земляки,— сказав Гейбо,— паняй просто до сільради..."

До сільради не доїхали, бо на одній підводі упали віжки коням під ноги, то стали, щоб їх розплутати. Посходнлись цікаві з усіх дворів,— де вони тільки й набралися,— покидали ціпами махати, віяти пашню. Позбігались діти. Пересельці інстинктивно стали купкою, мов готуючись захищати себе. Павло Гейбо послав хлопчика по Василя Йвановича, сам підійшов до двору тітки Явдохи, яка поралася на дворі, і сказав їй через пліт кілька слів. Сафат Мицько зняв шапку й низько уклонився на всі сторони, за ним це зробили інші пересельці. Навіть діти, які стояли під возами, тримаючись за полудрабки, й ті невміло поклонилися, бажаючи задобрити чужих людей.

Мицько вважався за гарного промовця у себе на Холмщині, він знав, із чого починати, як вести й чим кінчати, щоб люди послухали. Він не раз, а двічі сидів по криміналах': раз за царя Миколая, коли Холмщина ще була в Росії, вдруге — за Пілсудського. Били його частіше,— як тільки вибори якісь, так і б'ють. Мицько хотів знати, чого панська правда по селах не живе, а хлопська — панам очі їсть. За фашистів стало ще гірше: можна було прощатися з білим світом.

Говорив Мицько статечно, поволі, пересельці потакували головами на його слова. Він розповів про долю всіх тр'ьох родин: своєї, Цапенюка Михайла та Банатової Па-лагни, назвав усіх старих на ймення, підкликав до себе й" показав громаді дітей — школярів, підлітків, парубків — Юрка, Славка й дівчину Пазю. Сафат Мицько просив ласки у громади, що вдираються на їхню землю непрохані, певно, й без них тісно, але вони хліба хазяйського не переїдять, а зароблять. Були господарі з діда-прадіда, їхня холмська земля ще довго журитиметься за ґаздівськими руками. Землю віддали мазурам, а тут мають дістати стільки ж, щоб не було кривди поміж своїми людьми. Коли ж громада вволить їхнє клопотання, то ставлять на село п'ять відер казьонки,— і Сафат Мицько ще раз низько вклонився всім, торкнувши рукою землю.

В цей час тітка Явдоха вийшла зі свого двору, оточена дітьми, несучи перед себе на вишиваному рушнику хлібину з грудкою солі зверху. Вона помалу стала підходити до пересельців, а ті всі, побачивши тітку Явдоху, поставали ще раз навколішки й чекали. Помалу підійшов, що його ніхто й не помітив, Василь Іванович, і підкотив своїм "транваєм" Карпо Цар.

Тітка Явдоха виконувала інструкції Павла Гейба й ніяк не сподівалася на таку урочистість. Вона статечно подала Сафатові хліб-сіль і, відчуваючи, що треба щось мовити, сказала: "їжте на здоров'я!" Сафат прийняв хлібину, поцілував її й передав тримати Палагні, сам же витяг великого складаного ножа, одрізав кусник хліба й розподілив його по крихті на всіх дорослих і дітей, що приїхали з ним. Сонце зайшло за гору, ще було видко. Крізь урочисту тишу пробивалося здалеку

торохтіння молотарки, та коло сусіднього двору рипіла корба криниці, з якої тягнено воду. .

Карпо зліз на землю й рішучим кроком підійшов до Сафата Мицька: "Документи в порядку? Попереджаю, що діти вас нікуди, доки самі не збудуєтесь, ми вас не запрошували приїздити!" Василь Іванович став перед Карпом, аж той гаряче задихав йому в шию,— "пробачте, ви щось не все зрозуміли, ми ж намітили для них житло..." — "У нас немає вільних хат!" — "Вони перебудуть на вашому другому подвір'ї, доки збудуємо їм власні будинки!"

Карпо роззявив рота, щоб заперечити такий план і взагалі обуритися, що отак розпоряджаються його добром, але Василь Іванович на мить оглянувся й мовчки зблизька подивився в вічі Карпові. Після цього той не став затримуватись і майнув на конячині в напрямку до районного центру.

"Прошу,— сказав Василь Іванович,— розташуємо вас тим часом всіх у гурті, за місяць переїдете до власних хат бо їх треба ще збудувати, а тепер — почоломкаємось, чи що!" Василь Іванович поцілувався з Мицьком і потис руки решті, хотів щось запитати у Павла Гейба, але того вже й слід прохолов: майнув до вітродвигуна. Громадою довели пересельців до Карпового другого двору, показали, що і як, і залишились .нові люди ночувати коло возів просто неба, бо пізно було розташовуватись. Закінчено довгий шлях.

Треба зануряти коріння в землю. Сафат Мицько обійшов подвір'я, пішов на город, нахилився до землі, почав руками перебирати грудки, гладити. Серце в нього щеміло, тільки знайоме небо, рідні з дитинства зорі підтримали в тій гадці, що він, можливо, нікуди й не від'їздив. Це була здавна його земля.

XXVI

Пізно вночі засвітилася електрична лампочка. її тримав у руці дід Сербиченко, який ніяк не хотів відходити геть від бригади Середи й Гейба і сказав, що має дочекатися світла, трясця його матері! Щоб у діда руки не гуляли, йому дали тримати лампу на довгому дроті, а майстри посхилялися коло, розподільчої дошки. Вітродвигуна встановлено, легенький вітерець вільно крутив його махові крила. Раптом у діда на руці в скляній бульці почервоніла, розжарилась волосинка, дід уже хотів кидати лампу, щоб не попекти, мовляв, рук, та на диво — скло не пеклося. Ось майстри додали обертів, од лампочки аж бризнув білий вогонь, наче дід Сербиченко схопив у руку падалішню зірку.

І на мить усі завмерли. По селі розносилась луна парубоцьких та дівочих пісень, мов і не вони ото виробили цілісінький день од світання до темряви. Середа глянув на Гейба так, ніби слухав повідомлення Радінформбюро про нагородження їхньої дивізії Добровільні помічники давно одробили своє діло, сиділи кружка на траві, пихкали бакуном-самосадом і терпляче чекали. Хлопець Свиридон теж сидів як зачарований, уп'явши очі в діда Сербиченка; обличчя якого, освітлене знизу лампою, нагадувало щось дуже смішне,— і Свиридон засміявся, перший порушивши тишу.

Середа почепив лампу до довгої тички, підняв її вгору — скільки хватило тички й руки, замахав світлом високо вгорі, іч здалося, що лампа світить із високої щогли судна, розхитується разом із рухом корабля на хвилях.

Перші прибігли вчителі, у них була якась нарада в школі, хоч назва школи стосувалася лише до шкільного подвір'я, де за школу правила землянка, решта класів містилася по всьому селі в звичайних хатах; прийшов слідом за молодими вчителями — Оленою Михайлівною й Степаном Тарасовичем — сам Феофіл Гаврилович, який сорок років навчав веселокам'янчан; із різних сторін почали наближатися пісні, лунали голосніше й голосніше, і незабаром до галявини поміж школою й садком, який потягся вниз до води, стали підходити з темряви й співаки;

хлопці, дівчата (їх було без порівняння більше), підлітки, яких почали приймати на вулицю, щоб заповнити нестачу молоді, заподіяну війною. Обличчя посміхалися, пісня стала загальною, з'явився акордеон, пари кинулися танцювати польки, дід Сербиченко стояв на одному місці, дивлячись на свою долоню, з якої пурхнула вгору така сліпуча пташка, а Се реда все махав і махав лампою, скликаючи людей.

Підійшов полковник з Уласом, подякував Середі й Гейбові, звелів Шевченкові, бригадиру будівельників, планувати тут Будинок культури, проекта незабаром привезуть. Як багато зробила одна-однісінька електрична лампа. Бо всі знали, що це тільки початок, рідна держава допоможе, коли побачить, що до толку доведуть, поставлять стовпи з ізоляторами, потягнуть дріт, засвітять світло по селу, проведуть під кожну стріху. Ще, диви, й транвай пустимо, не лише Карпові4, ним їздити, хіба ми в бога теля з'їли!

Несподівано для самого Василя Івановича засвічена електрична лампа стала за привід до урочистих закладин Будинку культури. Виступали вчителі, потім учні читали вірші, Пріся декламувала Некрасова, гуртом проспівали "Заповіт" та "Широка страна моя родная", дід Сербиченко хотів розповісти зборам, як у нього на долоні загорілась електрика, почав натомість голосно сякатися й зрештою пустив сльозу, розвеселивши молодь. "Е, трясця його матері,— сказав дід,— держіться колгоспу, ще й не те буде!"

Коли люди трохи порозходились, а лампа ще горіла, почеплена до арматури вітродвигуна,— заторохтіли колеса, і на повному гоні підскочила тачанка, в якій сиділи Карпо, товариш Полупенко і за фурмана — районовий міліціонер. Не привітавшися до людей і не звернувши уваги на електрику, вони наказали полковникові йти за собою до сільради.

Василь Іванович не сперечався й не опирався, а Середі й Гейбові, які підійшли так, наче привели роту автоматників, спокійно зауважив: "Давайте, хлопці, без дурощів,— не будемо порушувати радянських

законів..." Гейбо мовчки відкозиряв, вимкнув світло й одразу зник із Середою в непроглядній темряві, тільки згодом чути стало чахкання й рокіт мотора грузовика,— Гейбо й Середа кудись подалися.

Василь Іванович ішов дуже поволі, посміхаючись сам до себе. Карпо мовчки рухався осторонь, сопів, за ним віявся виразно чутний горілчаний дух. Полупенко, важко дихаючи, випитував полковнику, що той захопив чужу хату, самовільно прийняв невідомих людей, зірвав хлібопоставки державі, розвалив колгосп, привласнив колгоспне добро, і силу-силенну інших чиїхось злочинів. Позаду міліціонер вів запряжених коней. Темряву навкруги заповняла юрба людей, які мовчки проводжали полковника, йшли, дослухаючись до Полупенкових слів. "Отак ви, значить, незаконно затримуєте людей? — запитав Василь Іванович.— Я б на вашому місці не поспішав, бо радянський закон не іграшка..." — "Тихше! — гукнув Полупенко.— Заборонено розмовляти!.. Нас не залякаєте!.." — "Що ж, — одказав полковник, — так воно ведеться: одні чорти бояться хреста, а другі батога!" Навколо розкотився регіт великої юрби людей, аж Карпо й Полупенко раптом полякалися. Але ніхто їх не зачепив і пальцем.

Через те, що полковник одмовився поночі їхати куди б то не було, його повели до сільради, поставили міліціонера стерегти, а самі Полупенко й Карпо сіли у Карпа в хаті підкріплятися по трудах.

Не минуло й півгодини, як Василь Іванович почув коло сільради голосну розмову й лайку. За цим — двері вилетіли заледве не разом з одвірками, і на порозі з'явився дядько Сашко, він же — колишній молодший сержант Вовкотруб, тримаючи в руках ліхтаря. За ним блискав очима Улас, а вся дядькова Сашкова команда стояла в таких позах, наче щойно здобула затятий німецький дот. "Виходьте, товаришу командир дивізії,— сказав Вовкотруб,— ми не дозволимо різним цивільним показувати свою владу, нехай посидять тепер у погребі!"

Полковник змушений був нагримати на непроханих визволителів, наказав повернути гвинтівку міліціонерові, а Карпа й Полупенка випустити з льоху й скласти перед ними пробачення.

Павлов приїхав уже на світанку, сидячи з Середою поруч у кабіні, а Гейбо — в кузові. До його приїзду полковник встиг добре ввігнати в піт. Ы Полупенка, й Карпа на тому ж місці під повіткою. Він видавався Карпові й Полупеикові невмолимим суддею, на поклик якого з темряви могла з'явитися одразу ціла військова частина. У Полупенка боліли в'язи, бо помічники дядька Сашка не дуже з ним церемонились. Карпо, певно, теж дістав заохочення, сидів тверезий і правою рукою масував ліве вухо, що виглядало, як вареник. Василь Іванович говорив,з ними зовсім на нейтральні теми, і на кінець розмови Полупенко насмілився попросити полковника не скаржитись до району, помиритися і взагалі вважати, що вони — його найперші друзі.

"Що ви за цим розумієте?" — запитав Василь Іванович серйозно. Полупенко наобіцяв багато речей, і від того, що полковник не спиняв його й не торгувався,— вирішив, що дає мало, і все набавляв та набавляв. Василь Іванович, слухаючи його, збагнув шляхи й розміри злочинів, живим уособленням яких був Полупенко і посібником — Карпо Цар.

По-перше, цілий рік до колгоспу ніхто не поткнеться по непланове борошно, картоплю, масло, поросят, телят, яблука, мед та інші продукти. Це Полупенко запевняє своїм словом, і він виконає обіцянку, бо Весела Кам'янка саме й належить до його парафії. По-друге, до весни не вимагатиметься від колгоспу ні підвід, ні людей на відбудову районного центру...

Павлов, ще не лягав, коли по нього приїхали Середа й Гейбо. Вікно кабінету було відчинене, й Гейбо, наштовхнувшися у дверях на чергового, підійшов просто до вікна й звернувся до секретаря райкому, як належить військовій людині. "У вас медалей, товаришу старшина,—

були перші слова Павлова, коли він виглянув до Гейба,— у вас медалей, як у генерала Скобелева!" 17

Гейбо розповів історію з приїздом до них Полупенка й образою полковника саме в ту хвилину, як було пробито морок темряви лампочкою Іллiча. Павлов знову посміхнувся: "Чув, чув про полковника... Так що ви просите? Щоб я їхав? Хіба він сам немічний? Хай візьме палицю та-прожене їх геть!.." Гейбо з усією переконливістю став доводити негайну потребу їхати на визвіл Василя Йвановича, бо полковник сам і пальцем'не ворухне. Павлов наче не слухав, хутко перебирав папери, виглянув у вікно на погоду, хоч, окрім темряви, нічого не побачив, одяг наопашки зелену спецівку.

Сидячи в машині поруч Середи, секретар жваво й весело говорив до нього, жартував, а перед одним яром сам сів до керма, бо знав тут кожну вибоїну й умів переїздити щербатий міст, як ніхто з шоферів. "Ну й некультурні люди,— казав Павлов,— ніяк не долагодять, скільки їм не кажи. Доведеться штрафувати і обов'язково з кишені голови колгоспу! Не сподівався я, що Василь Іванович пішле вас по мене..." — "Це не він, товаришу Павлов, він нічого не знає!.."

Ледве помітний сірів світанок, важка роса вже прибила пил, пахло осіннім холодним прив'ялим листям, над селом од димарів поставали вгору тоненькі стовпці диму. Павлов, наказавши Полупенкові повертатися пішки до райцентру, а Карпові з'явитися до нього взавтра, сів із Василем Івановичем поруч на призьбі під коморою й говорив по душах:. Осторонь, під копицею сіна, стояли й смикали пашу запряжені в тачанку коні, а кучер-міліціонер лежав на сіні біля конячих морд і жував соломинку.

Карпо; позичивши у сірка очей, мовчки виринув із-за рогу хати, несучи в одній руці хлібину, а в другій — глечик молока з-під корови щойно, молоко ще парувало. Де він устиг надибати молоко — було його організаційною тайною. Поставивши на призьбу глечика, Карпо помалу поклав зверху хліб і, як фокусник, миттю добув з бічної кишені піджака

дві горілчаних склянки, поставив їх теж, навшпиньки зник. "Момент!" — гукнув Павлов, і Карпо одразу вродився, наче вискочив з-під землі. "Приберіть молоко,— сказав Павлов;—і, будь ласка постережіть там, щоб ніхто не заважав".— "Єсть!" — гукнув Карпо за матроською звичкою.

Зовсім розвиднілось, Павлов помітив Уласа, який спав просто на землі за кущем бузку. "Бач, як мене доглядає,— пояснив секретарю полковник,— аж заснув сердешний!" Павлов дмухнув і погасив ліхтаря, який досі світив, хоч світло його вже померкло у величній симфонії ранку.

XXVII

Кияни знають, що від Сінного базару, а також через подвір'я будинків парного боку Житомирської вулиці можна потрапити на край урвища, з якого біжать униз стежки на Поділ: через Кожум'яки й Дігтярі, через Гон-чарівку й Воздвиженську, повз гору Замкову просто до Щекавиці й праворуч — на Житній базар. Золотої осені тут дуже гарно, тихо, ніхто б зроду не сказав, що близько велике місто: під горою поп'ялися садки, мирно в долині розташувалися подвір'я нащадків славних колись кожум'як, гончарів, дігтярів і інших не дуже привілейованих ремісників, відтиснутих до Дніпра в ці яри більш багатими цехами. Між Гончарівкою й Дігтярами вип'явся високий та обривчастий згірок із загубленою чи призабутою назвою.

Коли сісти на цім белебні, очей не одірвеш од церкви Андрія, збудованої Растреллі18, так вона мило підноситься над Дніпром, над нею мчать швидко розметані хмари, важко позбутися уяви, що будова не рухається й не пливе кудись у далеч за Дніпро.

Дорка рушила сюди просто з вокзалу, ще не знайшовши притулку, не питаючи адреси лікувальних закладів, професорів, як її просив Павло. Але перед цим їй скортіло пройти через Хрещатик, який востаннє

бачила за німців і чимало пролила коло нього сліз. Він був жахливий тоді й пустельний, поруйновані будинки лежали по обидва боки купами цегли, вітер із Дніпра перебігав потворні нагромадження повалених стін, товстелезних рейок, віяв над самою землею й доносив виразно чутний трупний дух од похованих під руїнами тисяч жертв.

Сьогодні Хрещатик видався іншим,— хоча б із того, що ним котилася могутня хвиля пісні. Один берег починав, приєднувався другий, прибивався дальший гурт співаків: од бульвару Шевченка, цілим Хрещатиком віяла пісня. Тепер без будинків видно стало, що Хрещатик — величезний яр між двома горами, Хрещатий Яр Київської Русі, яка з гори од Софії поглядала на це заросле хащами й дрімучим лісом урвище, її мисливці били тут колись звіра.

Дорка знала з газет про відбудову Хрещатика, але такого не сподівалася: наче все місто од старого до малого було тут, розкопувало руїни, розбирало цеглу, тягло рейки. Підвали під руїнами установ були повні сейфів, які під час пожежі падали крізь стелі, провалювались крізь підлоги — з поверху на поверх до самого низу. Житлових будинків руїни пізнавали по тому, що в підвалах лежали не сейфи, а обгорілі й покарьожені залізні ліжка, які знову ж таки падали згори крізь вогонь і вибухи,— і можна припустити, що з ними разом гинули й люди, захоплені зненацька жахливою катастрофою.

Київ сьогодні дихав і жив, пронизаний піснею, мов сонячним променем, і Дорка не зогляділася, як стала до якоїсь групи дівчат і давай копати, носити, співати, забувши про всіх своїх лікарів. Дівчата згодом сіли підобідувати,— це була постійна бригада відбудовників Хрещатика, добровольці з кількох колгоспів,— Дорку нагодували, хоч у неї була й своя їжа.

Каменярі клали цеглу на будові за дерев'яним парканом — це були полонені німці, і Дорка постояла трохи, прислухаючись до себе: чи вже здатна пожаліти колишнього ворога? Пригадала бауера з велосипедом, од якого тікала в ліс, фрау — наглядачку в бараці — і підморгнула

вартовому — теж із полонених: "Бачили очі, що купували,— їжте хоч повилазьте!"

На площі Верховної Ради дівчина помітила гурт людей, які вносили величезний вінок до парку, і їй схотілось подивитися, кого шанують на тім місці. "Генерал армії Ва-тутін" 19,— почула Дорка і, підійшовши ближче, побачила могилу прославленого командувача 1-го Українського фронту. Він лежав у найкрасивішому місці напроти будинку Верховної Ради, на високій дніпровій горі. Це Вату-тій у жорстокій битві переступив із арміями Дніпро, вигнав німців із Києва навік, в серцях поколінь залишиться його ім'я. Дорка вклонилася дорогій могилі. З-за Дніпра на цей високий берег долітав запах лісів, вони синіли в глибокій далечі, і здавалося згори, що то море бузкове й імлисте переливається за обрій...

Коло пристані дівчина стріла бабусю, яка вивезла продавати два кошики сливи угорки. Дорка допомогла бабі дійти до Житнього базару й одержала два качанчики вареної пшінки й десяток сливок. Підвечеряла на своєму знайомому згіркові, пройшовши на нього з Подолу через Дігтярну вулицю. Хмари мчали через Андріївську церкву, як і колись. Тут Дорка переховувалась од поліцаїв, юна ще й безтурботна, ще не скуштувавши фашистської каторги, ще без номера на руці.

Тим часом стало заходити сонце. Воно трохи прислі-"пило Дорку, зогріло й пригорнуло. Дівчина відчула, яка вона дуже стомлена й хочеться спати, де ж таки — цілісінький день на ногах. Нехай уже взавтра піде, по тих лікарях. На кущику перед очима сіла й погойдується чубатенька пташка,— невже не боїться? — а сонце так швидко котиться до землі. Непомітно для самої себе дівчина заснула, згорнувшися клубком на пригрітій землі. їй снилося одне й те саме: тільки заплющить очі, як реве сирена, треба вибігати з барака на вранішню перевірку, стояти в пронизливому холоді. Кілька разів прокидалася, у вухах стояв гук сирени, але то був сон, і не хотілося пригадувати, де її поклала ніч. Та ось упала роса, виплив місяць, повний і червоний. Дорці стало холодно, вона сіла й сонна поглянула навкруги.

їй не раз доводилось отак спати на голій землі — і в сирітському дитинстві, і під час партизанки, і коли тікала з каторги. Але вона пізнала силуети Києва й засміялася,— бач, який над ним пливе місяць, посріблив будинки й руїни, застелив землю нічною млою! Швидше на ноги, поглянути, як місто спить, ще встигнеш наспатися, дівко! І вона рушила через порожній нічний Київ.

На вулицях, нагрітих за день, було не холодно. Пустельний Хрещатик вже тік асфальтованою рікою,— коли Дорка переходила його, почула пісеньку цвіркуна. "Цвіркунець, цвіркунець, на тобі буханець!" — сказала дівчина, зупиняючись, як коло давнього знайомого. А цвіркун наче ще голосніше подав голос, і це було чудо — серед великого міста чути хатній затишок. Отже, Дорка певна стала, що цвіркун віщує Києву мир і добробут, родинні радощі. А тому й місяць видався їй знайомим — тим самим, що й над Веселою Кам'янкою, і руїни не такі вже страшні, зарослі бур'яном, і люди, що вряди-годи пробігали повз неї, були хоч і віддалені, а рідні. Хлопець із дівчиною стояли під густим каштаном і говорили не пошепки, як годиться, а голосно, мов серед степу. Дорка пройшла повз них. "Дівчинко,— гукнув їй хлопець,— ось ходімо з нами над Дніпро стрічати сонце!" Дорка тихенько засміялася й ішла далі,— нічого, свого часу й вона отак стоятиме під густим каштановим деревом — із Павлом, Павлусем, Павкою...

XXVIII

Так ось він який — Донбас!

Півтораста кілометрів завширшки і двісті вздовж,— між Дніпром і Північним Дінцем простяглося пасмо древніх гір, яке щільно підходить до Дінця. З нього збігають ріки й річечки: на захід у Дніпро — Самара й Вовча, на південь у Азовське море — Кальміус, Єланчик, Міус, на схід у Північний Донець — Велика Кам'янка, Луганчик, Лугань, на північ у той же Донець — ріка Торець з припливами: Сухим, Кривим, Казенним Торцями.

Одразу й не збагнеш, що. Донбас — гірське пасмо, такі на нім розгонисті степи біжать, плавають високі комбайни, тиша трапляється, як у Таврії. І не з кожного місця видко на обрії терикони,— часом це бовваніють високі могили скіфських часів. Пасажири, які їдуть через Донбас до моря, похапцем зачиняють вікна вагонів од пилу, сірчаного газу, вугляного пороху — їм і на думку не спаде, що оцей край насправді інакший, що повітря в ньому,— треба одійти од домни чи вугляної естакади,— повітря цілюще й солодке, а сонце пекуче, життєдайне, справжнє гірське сонце. Казкові поклади знайдено в Донбасі: всі рідкісні метали світу на Нагольному кряжі, шахти мають давати на кінець повоєнної п'ятирічки півтора мільйона тонн щотижня, тобто дванадцять мільйонів пудів вугілля щодня!

Ще в вагоні по дорозі на Донбас до веселокам'янчан і інших майбутніх донбасівців приєднався старий Кіндрат Дем'янович на прізвище Кривохижа, що повертався на шахту з Кіровоградщини. Дарині він одразу сподобався, і Дарина прийняла його до свого кутка, наказавши Мусію Гандзі поступитися місцем, а Варварі з Любкою потіснитися. Так, Мусій не чекав, доки його затримає Василь Іванович, тієї ж ночі зник із села, опинився в одному вагоні з Дариною. Він навіть не пояснював нікому свій раптовий від'їзд...

Колись за молодих років Кіндрат Кривохижа був парубком скаженого здоров'я, хоч і не дуже показний на зріст, як то кажуть — натоптаний: кість широка й важка, так тим обушком молотив, що любо глянути. Жив, як і всі прийшлі, в розкішному палаці, викопаному обіч терикона, вкритому дранкою й сміттям, спав на дерев'яних нарах і платив грубі гроші за честь називатися мешканцем шахтарської Собачівки. Відпрацювавши зиму, Кіндрат на весну вертав до землі, на батькове господарство, де чорно робив до покрови 20 чи до Кузьми — Дем'яна21, а там знову тягся до шахти. Але Донбас засотує" людські душі, варті його уваги. Дехто з шахтарів-сезонників, походивши дві-три зими до вугілля, збивав трохи грошей, докладав їх до батькової спадщини, а про Донбас забував. Інші ж, а між ними й Кіндрат Кривохижа, поживши взимку на шахті, і влітку туди тяглися, їх манило

товариство й буйне шахтарське життя, донецький широкий край. Кіндрат привіз на шахту молоду дружину з села, землю ж залишив братам. Гірко сумувала дружина за рідною хатою, та потім перестала, бо довелося стягатися на свою в тій же Собачівці, де й інші охтарі.

Потроху з селянки Лукері стала шахтарська мати Луке-ря Павлівна, яка виховувала дітей в гірницькій вірі, часом серед ночі бігла до шахти, коли пролітала чутка, що нещастя; знала, як почастувати горілкою городового, щоб дати час синові з товаришами поховати нелегальні папери; брала участь у майовках і, траплялося, повертала додому, хрещена козацькою нагайкою. Великої родини в них не склалося, а народила Лукеря Павлівна двох синів і трьох дочок. Доньки — одрізані скибки — повиходили заміж, осіли на власнім хазяйстві, часом онуки забігали до діда й баби, приносили різдвяну вечерю, діставали на подяку срібні гривеники й злоті.

Сини були при батьках, змалку полізли в забій рубати угольок. Старший — Пава — загинув під час денікінщини, він був у Червоній Гвардії, воював під командою самого Пархоменка. Менший син — Дем'ян, мамин мізинчик, одружився перед цією війною, дружина його народила близню саме в день приходу німців. Кіндрат Дем'янович, розуміючи, що буде в Донбасі за гітлерівської навали, і не мавши змоги евакуюватися на схід, одвіз невістку з близнею на Кіровоградщину до братів та повернувся на Донбас. "Ви й самі,— сказала Дарина,— могли перебути на селі, коли вже не пощастило евакуюватися..."— "Півсотні років шанував мене Донбас,—одповів старий,— хіба випадало мені кидати його напризволяще?.."

Кіндрат Дем'янович мовив це просто, як пильний господар донецької землі. На обличчі в нього глибоко в'їлися в шкіру сині порошинки, очі обведено темним,— вугілля поклало на шахтаря незмивні знаки. Він оце повертався од родичів, не знайшовши ні невістки, ні онуків: в тім селі трапилося вбивство німецького сільськогосподарського коменданта, і невістку з дітьми та ще чимало людей було загнано до школи й спалено, — звичайне поводження окупантів із школами й людьми.

Дем'янко працював у підпіллі, його залишила партійна організація шахти, а батьки гадали, що він на Сході. Тільки після війни дізнався Кіндрат Дем'янович про те, як боровся син з окупантами; у музеї при шахті він побачив синову власну лампу-шахтарку, спецівку з рудими плямами од крові; познайомився Кіндрат Дем'янович із листівками, цифрами шкоди, заподіяної фашистами. Гарно прожило гірняцьке плем'я, достойно пройшло останню путь, коли довелося гинути в руках катів!

Лукеря Павлівна тоді прихворіла з горя, і всі нещастя, злигодні, знущання, яких зазнавалося од ворогів досі, із-блякли й здрібніли, відсунулися геть: справа торкнулася життя єдиного сина. То вона кляла окупантів, що геть спорожнили їй курник і садок, а це ладна була віднести й останнє, щоб тільки врятувати Дем'янка. Знайомий поліцай потай од Кіндрата приніс звістку. їй одразу стало зрозуміло — хто закликав шахтарів не лізти в шахту працювати на ворога, хто вивісив червоні прапори на Жовтневі свята, хто спалив на біржі праці списки шахтарів, призначених до німецького Руру22, хто зарізав штейгера-зрадника, хто підтримував віру в людях за найтяжчих днів. Вона пишалася з сина, як шанована всіма Лукеря Павлівна, й сумувала за ним, як невтішна мати.

Страта підпільників відбувалася способом, якого гестапо вживало майже скрізь по Донбасі,— поліцаї підводили жертви до стволів зруйнованих шахт, штовхали живих досередини, а зверху пускали вагонетку, кидали гранату. Шахта № 17-біс, куди кинуто Дем'яна й шістдесят трьох підпільників, була стара й глибока, на дно її спущено свого часу кліть із толом і підірвано, трос зостався висіти без руху, од шахти лишилася дірка в землю на двісті метрів завглибшки. Ажурний копер, шахтарська гордість, лежав повалений, з покарьоженими металевими лапами, погнутий, як дитяча забавка.

В музеї при шахті, розповідав Дарині старий Криво-хижа, виставлено тодішню фотографію, зняту одним з німців-екзекуторів,— на ній купка зв'язаних підпільників, підштовхувана катами, завмерла перед

страшним отвором у землі, і збоку стоїть, тримаючи обидві руки на простоволосій голові, чекаючи своєї черги, сам керівник підпілля, він же Дем'янко. Ще одна фотографія в музеї: перед німцями залишився сам Дем'янко, це останні секунди життя, голова піднесена, очі, горять, страчуваний звертається через голови катів до рідних, до майбутнього, до совісті світу!..

Таким чином, Дарина ще по дорозі до селища шахти № 17-біс знала його переживання за окупації, уявляла природу, знайома була з людьми, ще не побачивши їх у вічі. Коли переїздили через Криворіжжя, Мусій Гандзя мовчки постояв коло Дарини, яка лежала й удавала, що спить, зітхнув і вийшов з вагона, щоб залишитися, як він перед тим казав, розшукати когось із знайомих, бо спеціально потім не зберешся. Насправді ж — Мусій злякався Кіндрата Дем'яновича. За день у вагоні старий, що був од природи аналітиком, дуже вміло, поступово й розумно розпитав і склав собі картину Мусієвого життя. Панічний жах напав на колишнього гітлерівського посіпаку. Він відчув, що до цих шахтарських рук краще не потрапляти...

Варвару й Любку зовсім не обходив Мусій. В тому великому гурті поповнення, яке їхало на Донбас, вони потроху відчували себе певніше, — не те щоб розчинилися одразу в бадьористій та піднесеній атмосфері молоді, яка з комсомольським бойовим запалом рушала на шахти, мов на почесний фронт,— дівчата раптом відчували в своїй . найглибшій свідомості відносність деяких почуттів, минучість декотрих настроїв, раптом осягали межі свого горя.

Так Любка на очах Кіндрата Дем'яновича один раз посміхнулася і навіть подумала, що Донбас уже її захопив, наче камінь із душі зсувався, коли чула, яка то сила. Варвара, їдучи просто за кумпанію, бо полюбляла нові місця, та починала розуміти, що вчинила значно серйозніший крок, ніж звичайну мандрівку. А Дарина за спостереженням того ж Кіндрата Дем'яновича увесь час прислухалася, чи не гукав ото до неї навздогін голос чоловіка.

"Ви ж його любите, дорога моя молодичко,— казав Дарині старий шахтар,— а тікаєте, наче од немилого!" Дарина ставала червона, мов жар: "Я злякалася, Кіндрате Дем'яновичу..." — "Каліцтво налякало? Сором вам, молодичко!"— "Ні, не каліцтво!" — "А що ж?" — "Я гадала, що я знаю, а я зовсім нічого не знаю, отак узяло щось мене за серце та й шпурнуло геть, їду, та й годі, байдуже мені — куди... І взагалі..." — "Ну, коли з'являється оте кляте "взагалі", тут ніхто не розбереться, молодичко, самі бабрайтесьі Але1 ж не забудьте, що ваш полковник велику ваготу підняв на плечі, чималу справу робить для людей, і ваше тендітне плічко дуже б його підтримало..."

На вокзалі Кривого Рога Кіндрат Дем'янович стрів Григорка, який лишався тут, щоб працювати на рудній шахті, добувати залізну руду,— хіба не все одно, на яких шахтах виконувати п'ятирічку — на вугляних чи на рудних?

"Що ж, попрацюй на руді,— сказав Кіндрат Дем'янович,— ти ще й тут не втрусишся, .а потім перейдеш поблизу Нікополя на марганець, але й там не прищепишся,— доведеться тобі рушати однаково на Донбас!" — "Хіба скрізь так недобре?" — злякано поцікавився Григорію. "Може й добре, та в тебе в голові ще зелено й характер мандрований, хоч на полюс їдь..."

Григорко почав із захопленням розповідати, яка тут гарна річка, і як заможно живуть бурщики, і клуби позалишалися цілі, і гуртожиток чистий,-і взагалі все надзвичайне. Старий не одмовляв хлопця — тому було п'ятнадцять років лише, хоч і виглядав на доброго парубда. Нехай пливе в широкий світ, скрізь у нас із нього зроблять людину.

Поїзд рушив далі, Григорко стояв на пероні, хвацько взявшись в боки руками, й од нетерплячки переступав з ноги на ногу, як застояний кінь, — йому кортіло швидше побігти до річки.

XXIX

Григорко чи не на свою біду залишився на Криворіжжі. Спочатку він весело подався шукати гарного місця для купання, прилаштувався обіч хлопчаків, які, зайшовши по коліна в Саксагань, вудили в побожній мовчанці. Досхочу поплавав, полежавши на воді, бачачи одночасно небо й два високих береги іржаво-рудого кольору. Потім привабила цікава картина, коли виліз на руду гору й став дивитися на місто: з одного боку обрію заходило повагом сонце, вже похололе й непекуче, а за містом із хмарки над самою землею вилуплювався великий круглий місяць, такого ж розміру, як і сонце, тільки білий, мов густо запнутий габою. Подумав, що на цей раз усе обійшлося гаразд. Мусій Гандзя не бачив, як він тут лишився, це дуже гарно почати самостійне життя. Тут йому сподобалось, річка звалася так лунко — Саксагань, степ, на якому метляла срібним чубом під вітром ковила, радість обдувала серце, його волі ніхто не обмежує. "Тепер ти чистий, Гри-горко,— почувся неподалік голос,— хоч просто смали до раю!"

Григорко рвучко оглянувся, — позад нього сидів Мусій Гандзя.

Сказати, що Григорко затремтів, було б недостатньо,— його підкинуло од землі, мов гумовий м'яч,— "ви ж поїхали, дядьку Мусію?!" Гандзя повагом дістав кисета з махоркою, скрутив із шматка газети замашисту цигарку й смачно закурив. Над містом стояла прозора курява, просвічувана з одного боку останніми променями сонця, а з другого — позначена великим диском місяця, що поволі набирав холодного жару; трохи аж парило, затихав гамір денного руху, тільки од свічада ріки одбивалися на береги постуки вагонів — десь ішов поїзд. І в цій тиші Григорко виразно чув биття свого серця, що попару не знаходило в грудях, наче хлопцеві снився кошмар...

Таємниця Григоркового життя нездатна приголомшити, хоч хлопець намагався зіпхнути її на самий спід свідомості: він був у фольксдойчах23. Це стало великою несподіванкою для нього самого. Його тато — молодий офіцер — служив на Далекому Сході. На Україні у тата жила сестра, одружена з лікарем. Григорко приїхав з мамою до тітки погостювати, а тоді одразу почалася війна. Хлопцеві саме

виповнилось одинадцять років, мама ще встигла влаштувати його іменини, це вийшли останні іменини з мамою, бо зміна клімату так вплинула ,на мамину хворобу, що порятунку не було.

Тоді невдовзі прийшли німецькі фашисти, і тітчин чоловік став працювати у них в лікарні. Дядько розшукав документи, які доводили, що мати дядькова була чистокровною німкенею, а він, як син її, має незаперечне право записатися до фольксдойчів. Коли б ще й батько дядьків виявився німцем, то дядько ще вище сягнув би — просто в рейхс-дойчі24. Як відомо, ці дві категорії-людей навіть харчувалися під час окупації нарівні з вермахтом 25 та "організацією Тодта"26, решта ж мешканців окупованих земель, звалися вони офіціально тубільцями, не діставала нічого.

Григорко, що його одразу став дядько звати по-німецькому "Грегор", ходив не раз до магазину для фольксдойчів із тіткою, щоб допомогти їй нести в корзині продукти. Його підстригли на німецький манер, пошили коротенькі німецькі штанці з попругами навхрест, стали забивати в голову німецьку граматику. Скільки разів Гри-горко, одпросившися до вбиральні, яка стояла в кущах бузку, цілими годинами, непорушно сидів там, щоб відпочити од насильницької германізації!

"Ти записаний на мою фамілію,— казав дядько, затиснувши його між колінами й насунувши собі на око кругле сліпуче дзеркальце з діркою посередині, наче дядько хотів заглядати одночасно до носа й до горлянки,— моя фамілія чесно служить рейхові, ти не мусиш цього забувати!" — "У мене батько є на Далекому Сході,—пробував казати Григорко. "Твій батько — я,— гнівався лікар, підштовхуючи хлопця до дверей.— Пам'ятай, Грегоре, тебе піднято до панівної раси!"

Коли окупанти налагодилися тікати під тиском Червоної Армії, вони евакуювали і фольксдойчів... Григорко з дядьком і дядиною рушили в путь. Дядько був сумний і непомітно для себе називав хлопця знову Григорком. Тітка пиляла чоловіка тупою пилкою й на кожній станції хотіла злізти з поїзда, щоб не забиватися до біса в зуби на чужину.

Григоркові приснилась мама, яка сказала йому: "Oro, як ти виріс за три роки!" — й зникла, поманивши сина.

Григорко вночі зійшов з вагона й рушив просто в темряву од станції, загрузаючи поверх черевиків у весняну розкваслу ріллю. На світанок він добрів до Веселої Кам'янки, упав коло копиці сіна й мертво ааснув — і встав по дню з запаленням легенів. Як це найчастіше буває, прийняла його не бездітна родина, що мала можливість це зробити, а саме родина, якій аж ніяк це не випадало: прийняли Григорка Зайченки. Під час хвороби Григорко-вої коло нього сідав флегматичний Свиридон і без кінця щось майстрував, вирізував, стругав саморобним ножем. "Ти янгол?" — питав його в маренні хворий. "Янгол,— сумлінно відповідав веснянкуватий Свиридон,— ось тільки крила зроблю!" Од челюстей печі одвихалася баба Гапка й скубла Свиридона за блюзнірську мову.

По одужанні Григорко сміливо сідав до столу в купі Зайченків, так само одержував запотиличники од Юхими-ни-матері, як і всі діти, дражнив бабу й духу боявся молодої Юхимини доньки. Зрештою, ступивши в п'ятнадцятий рік життя, він смертельно закохався в цю Юхи-мину й потоваришував з меншим од нього на два роки Свиридоном. Коли б не староста Мусій Гандзя, Григорко почував би себе на горі блаженства.

Староста чув, як Григорко марив фольксдойчами й німецькими дієсловами неправильних форм, налякав хлопця слушної години й змусив признатися, що той втік з ешелону. Німці ще вважалися владою, — отже, Тригорко опинився в руках старости на повну його волю.

Мусій ганяв хлопця, як щеня, бив сп'яну, загрожував видати німцям. Він мстився на Григоркові за неспійманих партизанів, за втрачене особисте щастя, за те, що гітлерівці виявились не тими, яким варто було служити. Нарешті окупанти втекли, спаливши більшу частину села й хату Зайчеиків, зник і староста. Григорко зітхнув із такою полегкістю, наче вдруге народився на світ. Довго ще він жахався ночі й трусився по

дню, і тільки спокійний гумор Свиридоната лукавий погляд молодої Юхимини повернули його на стежку одужання.

Він послав запит про батька і чекав відповіді, ганяв скотину на пашу, допомагаючи Свиридоиові, ходив полоти, робив у погоничах. Його хлопчача душа, випорснувши з-під тиску дядька-лікаря й Мусія, росла як з води, загоювала виразки, вирівнювалась, буяла. "Ти якийсь наче иамаханий,— казав йому побратим Свиридон, повторюючи мамині слова, — наче з тюрми вирвався або з мотуза зірвався!"— "Нічого не знаєш, Свиридоне, а раптом батько мій знайдеться!"

Батько доки що не одгукнувся, а Мусій Гандзя одного вечора таки переступив поріг Зайченкової землянки,— "давай, збирайся",— сказав Григоркові. "Куди?" — злякано прошепотів Григорко, якого сама поява Мусієва налякала до смерті. "Поведу в район, щоб вибили з тебе фольксдой-ча!" — "Він тікав од німців,— сказав Свиридов, вирішивши оступитися за друга,— його батько — червоний офіцер".— "А твій хто, що ти варнякаєш, сороченя?" — "Я — не сороченя, пане старосто,— трохи подумавши, одповів неполохливий Свиридон,— мій тато трудящий елемент на будівництві".— "Ну, а я не староста, а демобілізований воїн, щоб ви знали!" — гукнув Мусій. Григорко не ворушився. Серце — просто виривалося з грудей. Насолодившися з хлопцевого переляку, Мусій Гандзя отак само, як зараз, потяг цигарку, аж зашкварчала махорка, а газета раптом зайнялася полум'ям: "Ти вже й жартів не розумієш... Я хочу тебе усиновити..."

І тепер, сидячи на горі над річкою Саксагаиню, Мусій видавався Григоркові уособленням злого духа,— ось він докурить, затопче недокурок, розправить чорні крила й полине шукати іншої жертви, роздерши наперед Григорка. "Не вбивайте мене, дядьку,— сказав хлопець і заплакав, остаточно втрачаючи самовладу,— пустіть жити!" Мусій посміхнувся, погладив Григорка по плечах, аж той увігнувся ще дужче,— "оце так бугай виріс, ач, як реве!.." Остання передосіння гроза розташувалася над Криворізьким басейном. З південного заходу блискали зірйиці, сунули високо в небо чорні хмари, місяць почав

упірнати, котитися, меркнути. Страшної сили розкотистий грім розколов небо навпіл од зеніту до землі. Ринула злива. З дерев потекли іржаві струмені. Небо, блакитне, тихе небо гриміло, наче струшуючи з себе велетенські залізні аркуші. Григорко біг, тікаючи од Мусія, не ховаючись од зливи, сприймаючи все, як втручання стихій до його долі. З-за повороту вулиці селища випливли крізь дощ фари машини, й люто заскрипіли гальма за крок од хлопця.

XXX

Смуга лісів київського лісостепу поєднується з дрімучими хащами Чорного лісу в районі Сміли — Чигирина, біжить вздовж Дніпра на північ, щоб долучитися до Полісся, масивів Житомирщини й Волині. На півдні до лісу ще докочується степ — хвилястий, сизий; він біжить, мов море під кілем корабля, то чорний од хмар над ним, то блакитний од височенного неба, затишний, пісенний степ. Ліси стоять замисливши, в задумі. Гайки, мов зелені ватри, горять до самого небокраю. Пройшла над землею гроза, а ватри ще зеленіше палають, виблискують, сяють під сонцем. Поналивав зеленаві калюжі дощ, золотом бризкають вони в лісовій глушині.

Дикий голуб пурхне низько над зелено-чорним берестом, дзвінко впадуть з листя краплі дощу. Мурашник під сосною ліквідує власним горбом наслідки зливи: гуртом волочать геть непотріб, тягнуть на покрівлю глицю, сушаться на сонці. Блакитна ракша верескне, задирчить і майне в кущі, як у воду. На прогалині цвіте темна, мов черниця, запашна материнка. Волохатий лісовий джміль, неповороткий і вайлуватий, домовито гуде над блакитними купами чебрецю. На колючому терні — ягоди круглі й чорні, як волове око, вкриті сизою памороззю. Над струмком похилилася ліщина, дика грушка вибігла на стежку, а поруч сріблястим килимком постелилося ведмеже вухо: стеблик із жовтою квіткою, навкруги по землі листки, мов вушка, стеблик — і знову вушка. Кротовини перетинають лісову дорогу,— свіжі, лискучі купки чорноземлі, які зникають за густою в низинах травою, прибитою дощем до землі.

Отарка молоденьких лип загородилася високою сосною, мовчки пишається одна з одної і з гладенької темно-каштанової кори, і з ясного підсподу густо-зеленого листя. Полин, деревій, червоні бунчуки кінського щавлю, кущі шипшини з ягідками, до них скаче сіренька довгонога лісова пташка — клюне й оглянеться, клюне й подивиться вгору, повернувши набік голівку. Білокорі берези оступили лісове болото із яскраво-зеленою жаб'ячою цибулею, з мохом на трухлявих пнях, з листям конвалії по березі. З глибини лісу виступили наперед чорні стовбури велетнів дубів. Вузлувате галуззя, різьблене листя, могутня врода, непорушність. І осторонь на осиках рухливий, мерехтливий лист, мов труситься дерево в лихоманці серед сонячного дня. На вузькій лісовій галявині — нивка падалішнього жита, занедбана, нежата.

Вести приїжджих гостей випало на долю Семену Бойкові, до нього вчепилася й дружина,— без неї, бач, вода не посвятиться. "Горпино,— благав Семен,— ну, що ти там не бачила? У тебе ж мале в колисці!" Та добра Горпина аж ніяк не корилася, взяла в торбу хліба й цибулі, одягла ватянку, хоч пекло сонце, підперезалася, нагострила лопату, почепила до пояса німецький розцяцькований ніж у шкуратяних піхвах,— "пішли, не дляйся, Семене,— отак я, не смійтеся, йшла б аж до Брянських лісів! Кортить згадати наші партизанські походи..." Семен вибрався у довгополій німецькій шинелі, підтикавши її, як баба спідницю. До лісу доїхали на полуторці, далі проїзду не було, шофер залишився спати під кузовом, а пасажири заглибилися ,в ліс.

Приїжджих було двоє — оператор кіно та працівник історичного музею. Перший виконував доручення свого друга, який колись провадив знімання в партизанських краях і мусив був закопати зняту плівку під час несподіваного нападу карателів-есесівців. Тепер ця дорогоцінна плівка була об'єктом і метою походу. Працівник музею сподівався розшукати відповідні реліквії.

Семен ішов попереду, обережно ступаючи по стежці, за ним крокувало двоє гостей, позаду — усміхнена Горпина. Оператор хотів заспівати, як це полюбляють на природі містяни, але жінка заборонила,

пояснивши, що в лісі галасувати не годиться, ліс вимагає тиші. Працівник музею став насвистувати, Семен тільки виразно й мовчки глянув,—свист ущух. Ішли в мовчанці. За короткий час приїжджі вповні відчули себе в партизанському лісі. Коли Горпина позаду заджерґотіла сорокою, гості щиро здригнулися й збилися з ноги. Далеко в лісі відповіла сорока, Горпина стиха засміялася: "Ще білобока не забула партизанської науки!"

Семен і Горпина йшли, легко ставлячи ногу, груди їхні роздимала знайома лісова гама запахів, очі сторожко слідкували за однаковими для непосвячеиих деревами, за прим'ятою травою, галузкою, що лежала поперек стежки. Вони по запаху й паркій вологості знали, коли переходять низовину, по корі на деревах брали потрібний напрямок, по мохові на камені визначали сторони світу. Гості напочатку бадьоро йшли, повипивали баклаги з водою, хоч Семен і Горпина просили од цього втримуватись, бо потім не стане ніякої води, щоб напитися. Згодом до кожного болотця підбігали загасити спрагу, і тільки рішуче заперечення Семенове одводило їх од спокуси. Коли знайдено було джерельце, що било просто з-під куща й хлюпотіло по дерев'яному жолобку у видолинку, гості мов поп'яніли з радощів, кинулись напиватися досхочу, мочили волосся крижаною водою, наливали в баклажки. Семен з дружиною лежали на сушняку й мовчки спостерігали. Води вони не пили, бо коли не потерпиш перші години й почнеш пити,— нічого путнього не вийде, підіб'єшся одразу. Горпина переборола ніяковість перед малознайомими людьми й попросила обох скинути чоботи, щоб поглянути, в якому стані ноги. Гості з жартами й сміхом пороззувалися, і тоді стало ясно, що Горпинині побоювання мали під собою грунт: босі пальці приїжджих були червоні, п'яти натерті, онучі збилися й покрутилися в чоботях,— як ті бідні люди тільки йшли! Показавши, як треба замотувати онучі, Горпина помастила натерті місця смальцем, що був у її запасі, гості озулися, всі рушили далі.

Горпина ласкаво дивилася на спину, свого Семена, як він красиво йде, мов лебідь пливе, обережно одводить галузки, щоб їх не поламати, пригинає голову під колючим паростком ожини, що поп'явся, поп'явся.

Такого, як Семен, вона не стрічала в світі, і цей ліс був свідком її любові, а потім — щастя.

Родом була Горпина з Чернігівщини, з дерев'яної рубленої хати, вкритої очеретом. Славилося село дівчатами,— так, так, здоровими, дебелими, рум'яними й роботящими дівчатами, голосистими, красивими — хоч з лиця воду пий. Горпина була не гірша од інших: сині очі під чорними широкими бровами, коса в руку завтовшки, й дужа сама, як добрий парубок на сватанні. Коли брала кісся в руки й заходила косити, — її ручка була найширша, і ніхто за нею не міг угнатися. Коли молотила — ціп їй батько давав окремий: бич із вареного вишневого дерева, капиця з найміцнішої шкіри. Парубки її щиро боялися, бо коли Горпина кимось потрусить або й кине під ноги, то вже тому треба мерщій тікати й місяць викашлювати сором. Проте дута

Горпинина була добра, незлобива, сміх лагідний, мова доброзичлива. І дивна річ, ніхто з парубків Горпину не цікавив, а кого вона притягала, той боявся підійти.

Окупанти швидко дізналися, чим славне Горпинине чернігівське село, крім хліба, овочів, меду, масла. Одного разу приїхало семеро есесівських офіцерів, походили по хатах — ситі, опецькуваті, п'яні, і майже біля кожної дівчини цмокали язиками, плескали по плечах. Біляві, рослі й білошкірі дівчата розхвилювали цих новітніх з ласки Геббельса 27 нібелунгів 28, і вони, отаборившися в хаті, яка перша їм сподобалася, вигнали з неї на сніг старих і малих, а старосту послали привести негайно трьох Брунгільд та чотирьох Крімгільд29. Дівчата поховалися, староста прибув до офіцерів і боязко повідомив про втечу дівочого населення до лісу. Каральний загін спалив село до пня. Люди жили партизанським колективом у глушині лісу два роки, ходили з риском для життя до власної землі — орати її й сіяти, збирати пашню.

Горпину було відряджено з дорученням до партизанів Київщини, вона благополучно прибула в загін "За Батьківщину". В київських краях Горпина гарно прищепилася і все відтягала своє повернення на

Чернігівщину. Ходила з бійцями загону на ризиковані операції, розвідки, диверсії, діяла нарівні з чоловіками, і часом траплялося, що, не будь дужих Горпининих рук, "багато хто не дійшов би до бази,— Горпина доносила поранених на руках. Що її тримало в цій стороні, вона не знала, серце було спокійне, залицяльників одбривала хутко й рішуче,— добре, коли відлітали з неушкодженими ребрами. її спокійна, затишна, чиста й велична краса наробила того, що коли йшла Горпина — група діяла зухвало й скажено, наче то були якісь несмертельні люди. За однієї такої експедиції було підірвано моста й на зворотній дорозі спалено штабну німецьку машину. Семен Бойко, який ішов за старшого, теж дістав свою порцію під ребра, коли спробував показати Горпині, як обіймаються в його селі.

В глибині душі дівчина була щаслива, що саме Семенові вона не байдужа, але як він смів доторкнутися до неї, наче звичайний зальотник! В тім же бою Семена було поранено, і Горпина однесла його до лісового хутірця. Як їй приємно було нести! Вона знала, що Семен страждає, але тим більше приємно було нести його, рятувати, тримати в обіймах, як дитину, міцно тулити до себе, дозволяти його кволим рукам обіймати себе за шию. Мабуть, ніколи не забуде Горпина того зимового лісу, білої урочистості й безмовності, лапатих ялин, під якими перестоювала, відпочиваючи, цілющого снігу, яким поїла спраглі Семенові уста й підносила потім до своїх власних. Дійшла з пораненим до хутірця, влаштувала його в землянці під стогом сіна, ходила радісна й усміхнена, аж їй сказала баба-господарка: "Щось ти, дитино, наче й ,не пораненого принесла, а оте щастя в хату!"

Семен, ідучи попереду гостей, оглянувся на них і сказав: "Ось ми й наближаємось до табору..." Горпина підморгнула чоловікові через голови гостей і запропонувала відпочити. Вже вона побачила, як оператор зовсім підбився. Ліс осінньої пори був наче кований з ясної міді, у цитринові мантії вбралися кущі глоду, золоті шапки зодягла береза. Прозору тишу протинав стук ятеля по дзвінкій корі, наче-бив він у дерев'яний дзвоник. Гукнув на болоті птах бугай дужим голосом.

Прошуміла крильми зграя шпаків. Урочисто стояв ліс, і, як перо жар-птиці, падав з високого клена позолочений листок.

"Майже дійшли",— сказала Горпина. Тільки її звичне око могло добачити щось у тій гущавині, яка була перед очима. "За два літа-заросло так, наче нічого й не було",— одгукнувся Семен. В цей час короткі кулеметні черги долинули здалеку, почувся свист міни — одної, другої. Семен прислухався й несподівано зареготав: "А, щоб ви йому виздихали!" Горпина теж зрозуміла, в чому справа, але не хотіла вириватися попереду чоловіка. Це були шпаки, які навчилися за війну багато дечого: імітувати кулемети, свист мін, передражнювати стогін поранених. Семен узяв палицю й пожбурив на шпаків. Ті полетіли геть, кулеметне диркання все віддалялося й віддалялося, доки й зникло.

"Одного разу,— мовив Семен,— хлопці вивчили шпака кричати слово "партизани!" і пустили в селі, де стояли фашисти. Скільки переляку було. Вагон боєприпасів вистріляли на язикатого шпака!"

Партизанський колишній табір геть розтав у могутніх обіймах лісу. Ще й самі хазяї не дуже руйнували рослинність, але вибивали тирла, щоб не давати знаків німецькій авіарозвідці. Кущі так і стояли кущами. Велична сосна на схилі яру так і лишалась незаймана, проте під нею був хід до землянки.

Сьогодні все засунула земля, захарастив болиголов і лопушиння, сліди людські вкрив жовтий падалішній, лист.

Оператор видобув з планшета папери друга: табір, схематичний план розташування землянок, опис місця, де закопано зняту плівку. Передавши все-Семенові, він ліг на траву й відчув, що не поворухне ні ногою, ні рукою. Семен дивився на план і намагався пригадати, як воно було. Він пам'ятав небіжчика-оператора: який був жвавий і одчайдушний, ніщо не примусило б його ховатися, коли перед апаратом відбувався цікавий епізод — бій, диверсія на залізниці, напад на

каральників. Часто він кидав знімати й сипав прокльони, вимагаючи освітлення, коли пригасали запалені вагони...

За яких обставин закопували плівку? Семен ніяк не міг пригадати. Здається, якась помилка трапилася, чи що.

"Ти не пам'ятаєш, Горпино, що ми закопували, коли залишали цю базу?" Горпина теж не могла пригадати.

Вони витримували, пам'ятається, бій до самого вечора, а потім ударили на прорив і вийшли. Оператор теж бився разом з усіма, але апарата в нього вже не було. "Пригадав, пригадав,— вигукнув Семен,— куля розривна побила йому оптику! А потім осколок. Сашко дуже лаявся, апарата кинув. Чисту плівку закопав, зняту плівку ніс у сумці за пазухою. На другий день поривався бігти назад, бо виявив, що закопав не ту плівку! Себто зняту закопав, переплутав... Така була комедія!"

Семен взяв у Горпини лопату й почав енергійно вирубувати кропиву, Горпина сиділа коло оператора, розповідала, який бравий був його друг, як фільмував партизанське життя. Скільки вона просила хоч карточку з того зробити! Був веселий, вірші писав, малюнки робив до стінгазети... "Семене,— раптом перервала свою мову Горпина,— не лізь, ради бога, до землянки! Хто його зна, чи розміновано!"

Семен став спиною до сосни, під якою починався хід до землянки, уважно розглядав дерева, намагаючись пізнати дубок, до якого прив'язав свої координати небіжчик-опера-тор. "Он він!" — гукнув Семен, побачивши крізь бур'яни й кущі так зване "карне місце": там партизани карали зрадників. Єдиний дубок ріс розкидисто, глушачи навколо себе молоду соснову паросль. Навколо дуба на відстані росли сосни,— здавалося, що вони оточили самітного зайду й стискуватимуть коло. А дуб, розпихаючи соснові верховіття, ріс угору до могутнього сонця, яскравого неба й не боявся оточення.

Від дубка одміряли потрібну кількість кроків, стали копати. Працівник музею оклигав швидко й допомагав Семенові. Горпина з оператором підійшли подивитися. Але не так швидко знайдеш те, чого сам не закопував. Знову й знову заглиблялася лопата в лісовий ґрунт. Нарешті, коли землю навколо дубка було скопано, Горпина взяла лопату з рук Семена й почала копати осторонь, де земля ще не була розворушена. І вона таки знайшла потрухлий дерев'яний ящик з-під патронів.

Звичайно, ніхто його не розбивав і не розкубрював. Оператор витяг із рюкзака чорний шкуратяний мішок, поклав туди ящика й сказав, що повезе до лабораторії й вийматиме плівку в повній темряві, щоб не ризикувати такою дорогою пам'яткою.

Раді й схвильовані шукачі ум'яли Горпинин запас — цибулю й хліб, випили води й рушили назад, до залишеної полуторки.

Сонце стояло на передвечірній смузі, тепер уже збоку просвічувались жовтолисті берези, червоно-жовті клени, темно-коричневі дуби.

XXXI

Знову з Веселої Кам'янки відходили люди: Улас Шевчик, гвардії сержант з двома медалями, з червоним од прощання з Василем Івановичем носом; Свиридон Зайченко, пастух, якому од хвилювання наче аж прибавилося ластовиння; Карпо Цар, котрому дадено по шапці з головування в сільраді. Проводжала далеко за село Пріся Вовченко,— ота Пріся, яка в майбутньому багато кислиць наснить парубкам, охочим до її товариства. По ріллі скакав і підлітав чорногуз Халимон, який тягся слідком за Свиридоном, своїм приятелем і другом. Пливло назустріч бабине літо, приліпилося до дітей, наче обняло всіх трьох.

Карпо йшов далеко попереду, заборонивши будь-кому себе виряджати в дорогу. Йому ще раз давалася можливість стати людиною. Павлов продраяв з пісочком, і він аж схуд за вчорашній день. Прийшовши додому, востаннє напився, завалився спати, а вранці геть побив у хаті посуд, як новітній Тарас Бульба перед від'їздом на Січ. До речі, мета його подорожі саме й була Січ: він зібрався до Запоріжжя. А перед цим, не вірячи своїм вухам, одержав вияв полковникового довір'я, від якого аж запишався: мав одвезти хлоп'ят — Свиридона, золоті руки, — батькові на Криворіжжя до ремісничого, а Уласа, гвардійця,— до суворовського училища.

Пріся, як ведеться, проводжала до перехрестя. її щоки пашіли од замішання, що йде з двома парубками одночасно. Але її серце, проживши на світі ледве дванадцять літ, ще не могло дати собі ради з почуттям, яке не спинялося на комусь одному. Мама Оксана прибрала її гарненько, мов до клубу: рясна спідниця спадає аж на босі п'яти, сорочка вишивана, м'якенька, мов пух, дві кіски, виплетені туго, лежать на голові, наче вінок, до того ж мама понатикала їй у голову нагідок. Маленьке намистечко з коралів, а поверх нього — піонерська краватка.

їй буде сумно без хлопців. Ні до кого не поговориш, ні з ким не заспіваєш. Так приємно бути до серця аж двом. То Свиридон змайструє затишну хатку і все всередині, як належить: і діжа стоїть на лаві, й помийниця, й піл, і віконечко з зеленого скельця, і навіть ворітця відчиняються, а на воротях — стоїть дід у червоних чоботях; то Уласик прийде й розповість про закордони, які там ляльки величезні, навіть очі розплющуються й заплющуються, а декотрі просто аж говорять "мама!", і сам Улас, бравий-та моторний, медалей тих на грудях, аж очі вбирають, одного разу (цур-цура, щоб ніхто не знав!) Улас дав їй почепити ненадовго одну медальку. Яке це було хвилювання, Пріся закам'яніла на місці, їй здалося, що вона сама не знати який герой!

Велика зайченківська родина аж рада була, що позбувається Свиридова. Хоч коли батько написав, що хоче вивчити хлопця на майстра, баба Гапка розгнівалась, а мама Юхимина заплакала. "Де ж

пак,— казала бабка, штурхаючи рогачем у піч,— хіба на селі й не люди? А гріх од бать-ківщизни одбиватися. От розгнівається земля та й нікому хліба не дасть!" — "Цитьте, бабо,— мовила молода Юхимина, яка й собі вешталася на той час по хаті,— гріх, коли не робити, а в роботі скрізь святе місце!" — "Мовчи ж і ти, Химо,— перебила мати,— коли матимеш своїх, тоді взнаєш, як із дітьми розлучатися!" — "Хватить ще, мамо, на вашу долю'дітей!" — зареготала Юхимина, й тільки двері грюкнули, дівчин сміх долинув уже з вулиці.

Свиридонові того дня годили всі гуртом. Навіть баба, з якою в нього були постійні напружені взаємини, й та робила спроби погладити хлопця по голові, а він, ще не навчений такої ласки, пірнав головою під стіл чи під піл: Малі діти, яких, як відомо, була повна хата, позносили Свиридонові всі їхні добра, щоб узяв на поїзд: котушки од ниток, засушених жуків з рогами, ляльки з прядива, оболонку німецької гранати, скельця різнобарвні з німецьких пляшок, залізний орденський хрест на стрічці, шматок засохлого вишневого глею, дві надкушені грушки дички, жовтогаряче перо з хвоста закордонного півня, яке встигли вже вискубти зайченківські сміливці, і багато інших високоцінних речей.

Свиридон напочатку нітився, а потім увійшов у смак, погейкував на всіх, заявляв претензії на всі ласі шматки в хаті, аж доки знову серед ласки й благовоління не заробив раптового ляпаса за те, що вмив одного з малих скибкою кавуна. Сяк чи так, а день минув, і Свиридон був готовий до мандрівки. На голові мав стару батькову кепку, якою баба затуляла в комині,— кепку випрали й визолили, вона стала як нова. На плечі хлопцеві одяґли піджачок Юхи-мини-молодшої, який їй пошито з німецького плямистого маскувального халата. Сорочка була червона, перешита з дідової.старо? й пофарбована крамною фарбою. Ніде правди діти — ноги так і зостались босі, бо в родині Зайченків за час окупації цілком вивелися такі речі, як черевики, постоли, не кажучи вже про чоботи. Була одна пара повстяників, а друга — чуні, склеєні з автогуми, — цим користа-лася вся родина в міру потреби. Через плече Свиридові почепили торбу, куди, вліз кусень хліба, дві цибулини, сіль, п'ятірко

варених картоплин, жменя сушених вишень, два вергунці, десяток горішків. Наспід хлопець умостив інструмент, зошит із малюнками кількох своїх конструкцій, та й усе. З-під кепки в Свиридона вибивався рудий кучер, м'який, як шовк, вогненний, як з печі: довго напередодні! мама банила йому голову лугом, материнкою, щоб пішла дитина між люди чиста й охайна, нехай бачать, що в нього мати вдома, а не мачуха!

Найтяжче було від'їздити Уласові. "Дивись сюди,— казав полковник, — та в тебе з очей річки біжать! Оце так гвардієць, ще й з медалями. Ну, брат, цього од тебе не чекав. Пам'ятаєш, ми з тобою про все домовились?" Зранку Улас почав збиратися. Він договорив одного з малих Зай ченків — свого однолітка Микитку — стати за ад'ютанта до полковника, за що наперед віддав Микитці шкіряного пояса, буденні свої чоботи, пілотку. Це були великі скарби для Микитки, і він заприсягався не зганьбити Уласового довір'я. Для початку Микитку було навчено, як повертатися по-військовому, як підходити з рапортом, як себе-поводити в присутності полковника. За всіх серйозних обставин Микитка мусив стрімголов летіти до старшини Гейба чи рядового Середи, доповідати їм і виконувати їхні накази. Улас повів Микитку до комори, за якою було влаштовано душ, власноручно вибанив його та проінструктував, яка мусить бути чистота коло Василя Івановича. Ще Улас виклав Микитці все, що полковник любить, а чого бачити не може, що їсть, а до чого не доторкнеться, коли голиться, коли лягає і встає. Микитка виявився кмітливим, хвацьким і поворотким хлопцем, за що Улас обіцяв привезти йому ще й гостинця. Після цього Микитку було представлено полковникові.

Улас пішов прощатися з учителями, з якими не доведеться працювати, і, вибравши хвилину, коли учителька Оле на Михайлівна проводжала його до воріт, закинув їй сло" вечко про ученицю 4-го Класу Вовченко Прісю. Вчителька, лагідно посміхнувшися, сказала, що він може не турбуватися, все буде зроблено,— Улас тоді вистрибом подався геть, неймовірно зашарівшися од посмішки Олени Михайлівни.

Із школи Улас зайшов до тітки Ганни. Тітка саме доїла корову, яка ніяк не хотіла стояти смирно, махала хвостом і намагалася перекинути дійницю з молоком. Улас подав корові шматок хліба, а тітка закінчила доїти й почастувала хлопця теплим молоком, од якого Улас придбав білі піняві вуса. Мала Галя ще спала, потім, зачувши Уласів голос, прокинулась, полізла до нього на руки й нізащо не хотіла відпускати з хати. Хлопець рішуче, як належало майбутньому офіцерові, пересадив Галю на тітчині коліна й вийшов, одмовившися од гостинців, які давалось на дорогу.

Улас був присутній, коли секретар райкому Павлов бесідував з Василем Івановичем на світанку після історії з Полупенком. Павлов порадив полковнику придивитися до Семена Бойка, виховувати з нього собі заступника, а старого вчителя Феофіла Гавриловича попросити доглянути сівозміни, він знає не менше, як агроном. А тим часом повернеться з армії справжній агроном, який район вивчив, виїздив по всіх колгоспах. Ще нехай полковник зверне увагу на молодого учителя Степана Тарасовича,— був па фронті, кандидат партії. На місце Карпа — на голову сільради підказати людям Ганну Кравчину, ланкову,— вона, здається, сестра полковникової дружини?

Улас поглядав збоку на секретаря, який знає село вздовж і впоперек і кожну людину наче бере в руку, обмацує, пригладжує, ставить,— і, мов уроджена, виглядає людина на місці, де її ставиться. У Павлова були пухкенькі малі руки,.вкриті золотим пухом, він гортав книжечку в чорних палітурках і вичитував звідти прізвища людей, родинний стан, характери, нахили. Зокрема, щодо Зайченків, то секретар запитав, скільки в Юхимини дітей,— вона має всі підстави одержати звання Матері-героїні. Уласові одразу згадалася чорна землянка, кубло дітей, злидні і мати Юхи-мина — вічно заклопотана, жвава, добра,— так ось які бувають герої! Пересельців Павлов радив не шарпати, хай приростають до матерньої землі, а щоб це прискорити, негайно ж виділити їм садиби, по можливості з садом, почати ставити хати в кредит, залучити молодь до гурту, до гулянок. Коли полковник сказав, що двом родинам готових садиб не вистачить, треба буде нарізати на порожньому місці, Павлов

определив готову садибу з хатою вдові, а нарізати іншим двом, тільки зробити по-хазяйському: щоб і щеп для них привезти з дослідної станції, допомогти впорядкувати, піде коріння їхнє в нову землю вглиб і вглиб. "Хай придивляються до колгоспу,— сказав Павлов,— їм багато чорного проти нас покладено в душі, треба сонечком, вітром, громадою діяти!.."

Карпо далеко зайшов наперед, сховався в лощині, а діти все прощалися й не могли розлучитися. Чорногуз Халимон, до якого підходив Свиридон Зайченко й щось говорив йому, поклацав дзьобом, полетів назад. "На Єгипет швидко рушатиме",— зауважив Свиридон, наче почувши цю звістку від самого птаха. Прісї мама наказала далеко не заходити, щоб бува приблудний собака не перестрів, і швидше вертатися до хати.

Ось вони йдуть поруч неї, і серце її крається навпіл,— один бравий військовий з медалями на грудях, в шинельці наопашки, а другий із золотими кучерями — майстер. Ще хлопці не від'їхали нікуди, а Пріся вже бачить їх на зворотній дорозі: один генерал, а другий майстер над майстрами,— "здрастуйте,— озвуться вони до Прісі,— ну, як скажете нашій просьбі, кому руку подасте?" І Прісиие серце солодко щемить, перший біль розстання карбується на душі,— скільки їх чекати — днів, місяців, років?

XXXII

Дарина часто згадувала день приїзду на шахту. Лукеря Павлівна стріла її радо й одразу заявила, що така жіночка обов'язково принесе щастя в хату. На цій підставі залишила Дарину в себе аж до того дня, коли справді постукав у двері її син — загиблий і похований Дем'янко. Любу й Варвару Кіндрат Дем'янович на другий день сам одвів до гуртожитку і влаштував якнайкраще. Решту прибулих прийняли організації, які їх вербували.

Дарина сиділа в чужій хаті, наче засватана — чого вона тут і нащо вдерлася до чужого життя? Старий розповідав дружині, яку смерть прийняли невістка й онуки на Кіро-воградщині. Ніяких невістчиних речей не зосталося, "добре, що хоч Дем'янків портрет переховала,— сказала Лукеря Павлівна,— все-таки щось зосталося, бо в тому музеї на карточці наче чужа людина..." Дем'янка було знято коло шахти в ту хвилину, як вийшов після рекордної зміни,— стояв, засипаний квітами, й посміхався, дивлячись просто в апарат.

Та посмішка допомогла Дарині пізнати Дем'янка на порозі дому, коли через тиждень постукав і прихилився до одвірка, побачивши її, чужу людину. "Ви, мабуть, Дем'янко,— проговорила Дарина,— заходьте, будь ласка, й роздягайтеся, мама ваша пішла по пайок, а Кіндрат Дем'янович побіг до шахти, там привезли нову врубову машину..." Дем'ян мав певну звістку, що батьки й дружина загинули, а будиночок спалено,— такі відомості, як і батьки про нього самого. Він зайшов, пізнаючи кожну дрібницю в кімнатах, скинув шинелю й сів до столу, зіперши голову на руки.

Ось прийшов батько й закашлявся од радості, ніяк не міг вимовити й слова. Потім Дем'яна сховали до темної кладовки, коли побачили у вікно, що повертається Лукеря Павлівна. "Радість, радість,— гукнула їй з порога Дарина,— приходив чоловік, який знає про вашого сина!" Лукеря Павлівна кинула авоську з пайком і мовчки сіла просто на ганку. "Він живий?" — насилу вимовила дерев'яним язиком. Кіндрат Дем'янович кинувся підводити, намагаючись уникнути її погляду. "Не одвертайся,— суворо наказала стара, ще й тупнула ногою,— ви так мене вбити можете!"

Тут і з'явився Дем'янко з кладовки, він убрався в крейду, і Лукеря Павлівна машинально почала чистити йому гімнастерку на спині, оббивати рукою, а він тулився до материних грудей, некажучи й слова. "От мамій, — сказав батько, — тебе ніяка війна не переробила, мамій, "та й годі!"

І Кіндрат Дем'янович взявся оповідати, як до їхньої шахти спустили дослідний зразок врубівки, щоб перевірити продуктивність,— наче тільки вчора він розлучився з сином і більше йому ні про що говорити.

Доки селище дізнавалося про щастя, яке прикотилося до двору старого Кривохижі, доки збігалися до нього родичі, знайомі, друзі,— сам Дем'ян зажурено сидів біля столу, поховавши надії про дружину й дітей. Поступово кімната виповнювалася й виповнювалася родичами, поприходили батьки підпільників, кинутих до шахти, цікавих прибилося повен двір. Лукеря Павлівна відчинила й вікна, щоб усі могли почути Дем'янка.

Його кидали до шахти, коли яма встигла вже проковтнути багато жертв, і ніхто не вмирав розчавлений, безсловесний! Ледве тримаючись на ногах од тортур перед стратою, чоловіки й жінки .підбадьорювали одне одного й шкодували, що руки їхні поскручувано колючим дротом,— уже б вони показали катам. Він пам'ятає кожне слово, вимовлене над шахтою,— хто співав, хто гукав до безмовних руїн шахтних будов про помсту, хто плював у вічі фашистам, а хто підтримував кволіших: "Нічого, шахтарі,— востаннє спустимось під землю з вітерцем!"

Дем'янові руки не були зв'язані, як і в декількох інших, замучених до півсмерті,— гестапівці вважали їх безпечними: В останні секунди відчув, що не може чекати, доки його підведуть до дірки в землі й штовхнуть на дно шахти, великий гнів налив жили міццю, він гукнув: "Смерть німецьким загарбникам!" — і скочив до безодні, не чекаючи доторку катової руки. Він знав, що слідом за ним полетить граната, увесь зіщулився, серце стислося. Ударився об стінку, блискавично подумав, що не долетить, а десь прилипне до стіни купою потрощених кісток і м'язів.

Раптом ноги його черкнули об трос, що, намертво затис-нутий руїнами копра, звисав у шурфі, певно, до самого дна, де вибухнула кліть із толом. Автоматичним рухом відповіло тіло на доторк троса: руки й ноги схватилися за нього, й Дем'ян закричав від пекучого болю в

долонях і на литках.-Проте, загальмувавши падіння, витримав біль і завмер на тросі, обнявши його закривавленими руками, щомиті чекаючи згори гранати або вагонетки.

Трос під вагою тіла гойднувся,— значить, не доходив до низу шахти. Чекаючи, що вдариться спиною об стіну, Дем'ян відчув за собою.порожнечу й збагнув, що доля посилає йому порятунок,— це був старий штрек, яким підвозили колись до кліті вугілля, доки не перейшли на нижчії горизонти. Про цей штрек розповідав батько, працювавши там замолоду, і Дем'янко відчув під ногами землю, учепився, поповз, і нервове його збудження вибухло сміхом. Чомусь ізгадав обличчя офіцера, який нагорі фотографував страчуваних, посварив йому кулаком і аж тоді загубив свідомість.

"І ви врятувалися,— сказала Дарина серед мертвої тиші в кімнаті,— вилізли тим же тросом нагору, щоб жити?" {

Шахтарі раптом загомоніли, наче Даринин голос повернув їх до сучасного, один розповів, як витягали з шахти трупи героїв і нікого не пізнавали, як поховали на площі, думаючи, що й Дем'яна ховають. Дарина побачила крізь вікно Любу й Варвару, вийшла до них. "Ми думали — ви на заводі, Дарино..." — "Чого це людей зібралося стільки, нещастя яке?" — "Навпаки — щастя, син з мертвих повернувся!" Дівчата йшли щойно із зміни — працювали на естакаді відкатницями — трохи змарнілі, стомлені,— "ходімо в степ, Дарино!". , "

Вийшли із посьолку, обминули терикона, повз шахтарські городи побрели далі й далі в степ. Зійшли у видолинок, за горою зникло селище й шахта, тільки вершечок чорний терикона витикався звідти. Кущі терну, глоду поросли вздовж стежки, листя на них пожовкло й почервонілб, поруділо й посріблилося,— наче стояли кущі, повні різнобарвних метеликів: то один, то другий, то вогненний, то цитриновий, цілою купкою одразу зривалися з галузки й злітали до землі. Дарина торкнулася куща, й листя посипалося, як із рукава.

Дівчата посідали над глибокою балкою, де внизу накидано рудого каміння, й потихеньку заспівали. Як тут було красиво, на цім згористім місці! По сріблястому од полинів і віниччя схилу яру горіли червоно й оранжево кущі глоду. З-за гори долинув гомін, до балки спускалося кілька людей, і між ними старий Кривохижа з сином Дем'янком. Штрек, який врятував Дем'яна, тягся аж до цього місця й виходив у балку,— по штреку й виповз на волю Дем'ян, а не тросом, як це-можна було припустити. Тут був вихід на поверхню, і шахтарі сперечалися, чи можна спрямувати сюди відкачувану з шахти воду, щоб загатити ставочок і завести для їдальні рибне господарство. Води за німців назбиралося в шахтах так багато, немов туди ринув цілий Донець. Гігантські помпи день і ніч вивергали на поверхню підземну воду, яка з ревом збігала на низькі місця, заливала городи, розмивала вулиці. Коли б пустити її до цієї балки, от було б полегшення й безпосередня вигода. "А коли штрек має сполучення з нижчими горизонтами,— сказав Кривохижа,— тоді перекачуватимемо води на власні голови?" Всі засміялися й вирішили — по-перше, определити інструментальною зйомкою, чи є сюди з шахти похилість, по-друге, обслідувати детально цей штрек, чи годиться він як річище підземного потоку, що наллє балку водою...

До селища Дарина поверталася поволі, хоч думки її летіли на крилах. Варвара й Люба давно кинули її саму. Як далеко до Веселої Кам'янки!..

XXXIII

Григорко нарешті побачив, як добувається залізна руда і яких верховин мистецтва досягнув бурщик Стоколос.

Машина, яка ледве не переїхала в грозу Григорка, належала саме тому бурщикові, знатній людині басейну. Він був дуже молодий, і його слава ще трохи муляла йому, змушувала триматися дещо напружено. Стоколос тікав од слави, як міг, але вона ступала за ним по п'ятах, завдаючи багато прикростей, зайвої метушні, забираючи вільний час. Коли б не Стоколосів здоровий глузд і відчуття гумору,— ота слава

наробила б нещастя: йому не вистачило б часу для роботи й він загубив би рекорди.

А свою професію він любив, як свято працьовитих рук, кмітливої голови, завзятого характеру. Він розумів місце залізної руди в господарстві Вітчизни й думав не лише про свою шахту чи рудоуправу,— його обходив і видобуток басейну, і цілком зрозуміло, чому невдовзі його було обрано до Верховної Ради. Стоколос був витвір радянської системи виховання і тому, дізнавшися, що відстає шахта сусідньої рудоуправи, яка з ним змагається, не радів з того, а заїздив до бурщиків у хату чи в гуртожиток, починав довгу розмову про різні сторонні речі, доки, нарешті, доходив до істотного, або самі господарі не витримували й починали виправдуватись, що в них на шахті атмосфер не хватає, свердла не тим металом наварюють і не так заточують, відпалений забій ніяк не приводять до ладу і багато інших мотивів. Стоколос брав за барки компресорщиків, примушував їх ремонтувати труби, давати відповідне тиснення, сам перевіряв бури.

Він ніколи не рахувався з вільним часом, коли треба було показати нові методи майстрам. На цей раз запросив бурщиків до себе в забій, взяв Григорка. Хлопець прожив у Стоколоса кілька днів.

Родина знатного бурщика складалася з нього самого й молодої дружини з немовлям. Під час війни Стоколос працював на Уралі, повернувся звідти одружений з білявою скреперисткою, яку навчав там бурщицької професії й між ділом закохався. Мав кімнату з кухнею, невеличкий город за будинком, молоді щепи, машину емку, яку йому подаровано на Уралі за виконання подвійного річного плану. Родинне життя Стоколоса було щасливе, якщо не рахувати тих подружніх бур, які йому влаштовувала сердитенька "хазяюшка", коли чоловік вертав із чергового на свою честь банкету й треба було струсити з нього зайву славу, щоб повернути Стоколоса на землю. Після чого жіночка сідала плакати, а славний на всю країну бурщик стояв перед нею на колінах, благав показати йому "козарлюгу Стецька", якого завтра ж понесе в шахту, щоб привчати змалку до батькової професії! Мамій Стецько —

"Стьопушко", казала мати лежав на теплій лежанці, охоронюваний Григорком, і однаково легко запихав до рота пальці правої руки чи лівої ноги. "Альоша,— казала дружина,— коли ти будеш його так термосити, я віддам Стьопу до дитячого будинку, а сама з тобою візьму розлуку!"

Стоколос працював артистично.

Він кидався на стіну залізної руди, притискав до неї пневматичний свердел, який джеркотів, наче кулемет, тримав його руками, приймав на груди, повертався боком, підставляв спину, упирав перфоратор на стегно, знов підхоплював на плече,— кожен м'яз працював, здавалося, що бурщик танцює надзвичайного ритму танок, хоч Стоколос не витрачав марно жодного руху. І назовні праця виглядала такою легкою, що Григорко не втерпів, попросився потримати. Перфоратор трохи не вирвався у нього з рук, свердел заверещав, Григорко аж зігнувся, не знаючи, що робити. Стоколос засміявся й при світлі шахтарської лампи видався хлопцеві значно старшим, ніж на поверхні. "Одна бурка готова, — сказав бурщик-гість,— давайте, Олекса Матвійович, другому..."

Григорко став свідком справжньої школи буріння,— Стоколос показував місце кожної бурки, напрям свердла, глибину шпура, найвигіднішу для вибухової дії. Він показав станок, який допомагав працювати одночасно кількома перфораторами, пояснив систему заточки свердла,повів до іншого забою, щоб переконати, як бурщик повинен економити хвилини. Тим часом у першому забої зробшґи відпалку, себто вибухом обрушили руду, й по штреках виразно запахло пороховим димом, наче з поля баталії.

Бурщиків-гостей було коло Стоколоса троє: літній статечний уралець, який приїхав до Криворіжжяч позичати досвіду з тим, щоб разом і викликати Стоколоса на змагання; бурщик із Первомайки, де шахт путніх ще не було, самі "шахтьонки", проте люди зібралися путящі, з гордою думкою про здобуття прапора першості; комсомолець-бурщик із сусідньої рудоуправи, де відбудовувалась найбільша шахта басейну й готувалася стати цілком комсомольською. "Ну, давай, друг Алеша, по-

нашему, по-ураль-скому!" Стоколос дивився, як бурить уралець, і підморгував до своїх,— мовляв, який ведмідь ломить. "Ведмідь,— сказав уголос,— машинку поламаєш, Пал Палич!"

Пал Палич стояв, упершися міцно ногою об породу, другу зігнувши в коліні, бурив, притиснувши перфоратора до грудей, під гострим кутом догори, часом давав холостий хід свердлові, щоб висипався з бурки гарячий пил. "Ха-рош,— сказав Стоколос,— тільки примічай, Пал Палич, що ти не ведмедя береш на рогатину, треба гратися в роботі, одні м'язи працюють, другі спочивають, хай цілу зміну однаковий жар!"

Пал Палич кінчив бурку, скинув з руки брезентову рукавицю, витер піт, який набігав на чоло це через роботу, а од хвилювання: "Организуемся, Алеша, я вижу, что не только в бурении дело,— у тебя вся постановка научная!"— "Звичайно,— скромно озвався Стоколос,— бурщик мусить тільки бурити, щоб йому завжди готовий забій, свердла й воздух..." Уралець глянув на Стоколоса, на його зовні не дужу постать і раптом обняв, притулившися бородою до юнацьких уст,— "спасибо, друг, Лексей Матвеич, вот как Криворожье с Уралом одно дело раздувает. Все свершим, дрожи, земля,— рабочий класс идет!"

Взявся бурити й другий гість шахти Стоколоса — Ничипір Корж. Його всі називали дідом, хоч йому ще далеко було й до сорока літ. Так перем'яла й випекла його німецька окупація, що голова стала сіра, мов сіллю посилана, тіло худе, кощаве, спина зігнута в дугу, і тільки товсті пишні вуса не мали жодної сивої волосинки, кусти-сті темні брови нависали над молодими й добрими блакитними очима. Корж нагадував зовнішньо Дон Кіхота 30 з малюнків Доре31 — високий, з довгими руками, з тонкими ногами й запалими щоками. До всього — він мав низький голос, майже октаву, за нього досі не могли помиритися два гірницьких хори. "Дрижи, земля,— сказав Корж, беручись за ручку перфоратора,— робочий клас іде!"

Йому сподобався вислів Пал Палича, він повторив його кілька разів, легко перекриваючи могутнім голосом скрегіт свердла. У Коржа був свій

стиль роботи,— злість і ненависть, наче не руду бурив, а розстрілював з автомата гітлерівців. В той час, як Стоколос бурив легко, весело й спортивно, Корж навпаки — наче сіючи смерть, наче добу-рюючись до серця ворога, схованого за брилою руди. Його очі загорілися недобрим вогнем, щоки зблідли. "Еге,— сказав Стоколос,— так не годиться витрачати нерви, вам, діду, не вистачить їх і на зміну!" — "Вистачить,— глухо відповів Корж, одвернувшись од товаришів,— злості у мене вистачить на все життя!"

Це була щирісінька правда, і про це знали всі в басейні, бо Ничипір Корж був людина відома й помітна. Коли він проходив уздовж Саксагані з рудні до рудні, так використовуючи свій час відпочинку, працівники шахтоуправ виглядали у вікна халупок, де на той час іще тулилися, й весело казали: "О, вже вийшов наш свекор на ревізію!"

Корж заходив на територію шахти, як до себе в хату, й горе було стрітися йому на дорозі без діла чи з неробочим виглядом. Свекор невинненьким голосом запитував жертву, як вона себе почуває і чи не треба їй на курорт,— курорт він вважав лайливим словом. Йому одповідали, що почувають себе добре, до моря не збираються. "Не збираєшся?— грищла "тоді Коржева октава.— На самій шахті курорти влаштовуєш?'Того тижня приходив — шахта лежала, сьогодні приходжу — вона ще не встала! Залізо нашій країні треба?" — "Діду Корж,— казала жертва,— ви потрусіть інженерів, що так помалу виливають воду з рудні!" Корж ішов до смокової станції, й там гримів його голос про "казна-батька яке хазяйнування", коли праця не посувається, результатів не видко...

Краще було не рдповідати свекрові, мовчки слухати зауваження. Тоді він м'якшав, щеч й ставав поруч допомагати. Не-дай же бог було запитати в нього, новій людині, на якій підставі лізе із своїми порадами! "Ось мої права,— вигукував тоді Корж тим оглушливим голосом, за який і йшов спір про його долю між хорами,— мої права, ще й документи!"

Він зривав геть спецівку, яку носив на голе тіло, й кидав її під ноги, а збитий з пантелику новак бачив груди й спину Коржа, списані такими смугами й шрамами, що шкура здавалася пошитою з сотень клаптиків і така тонка, наче з неї ось-ось мали вистромитися ребра й кістки.

Ці знаки уваги окупантської влади Корж набував поступово, в міру того, як стикався з її наказами йти працювати, добувати руду. Перший раз його одмолотили на порозі хати, коли він сказав собакам-поліцаям, щоб не дуже пнулися, бо гила з них випнеться. Ще його били на подвір'ї шахти, щоб дати науку виставленим поруч молодикам, яких зігнали на роботу. Корж лежав уже аж чорний, м'ясо висіло шматками, проте голос його чути було далеко від місця екзекуції,— "гарно б'ють, песиголовці, надивляйтесь, хлопці, як нас б'ють, щоб і ми ж їм отак віддячили!".

Тепер він ходив скрізь, до всього було йому діло, Стоколоса дуже шанував і полюбляв говорити, що коли б не Стоколос та не він, Корж, то басейн заснув би. Секретар міськкому партії, який часом стрівав Коржа то на Пер-вомайці, то за п'ятдесят кілометрів — на іншому кінці басейну, підвозив його на газику й дорогою казав: "Ну, як, товаришу будильник, будите Кривбас?" — "Ви не смійтеся, Іване Марковичу,— одказував Корж, що пишався із свого знайомства з секретарем,— вам згори не так і видко, бо у вас цифри багато. Ви тільки й знаєте великі шахти, а наша Первомайка вам за колгосп править!" Секретар переходив на серйозну розмову й питав Коржа, чому він досі не в партії. Корж нітився й м'яв у руках шапку. Од великого хвилювання голос його зовсім губився, він одповідав шепотом. "Бачите, Іване Марковичу,— казав Корж,— перед війною я був уже зовсім підготував себе до вступу в більшовицьку партію, а за німців я зробив велику й велику похибку..." — "Яку?" — питав секретар, знаючи відповідь, бо те, чим карався Корж, знали всі. "Я не боровся з німцями,— відповів Корж, похиливши голову,— не пустив ні одного ешелону під укіс, не працював у підпіллі,— мене ніхто,не приймав на таке діло через гарячий мій характер..." — "Але ж я чув, що гітлерівці так і не примусили вас працювати на себе?" — питав секретар. "Велика наука,— недбало одказував Корж,— били дурну спину, щоб міцніша була!.."

"Так он як у вашому, колгоспі бурять!" — сказав жартома Стоколос, коли Корж почав другу бурку. "Що, може, й вас їдять заздрощі?" — прогув Корж, притискаючи до грудей перфоратор. "У них шахта універсальна,— сказав бур-щик-комсомолець,— побурив, побурив, а тоді драбинкою виліз і на сонці погрівся..."

Всі зареготали, бо картина уявилася справді смішна, й перший оцінив її сам Корж. "Отак ти мене, Ваню, й тоді одбрив, хай тебе тричі курка хвицне!" "Тоді" — означало за німців, коли Корж між двома поліцайськими прочуханами заявився до Вані Хіврина й вимагав прийняти його до підпільної організації.

Хіврин сидів тоді у садочку з гітарою, на грифі прив'язано величезного блакитного банта, поруч лежала на траві білява Груня. Ваня ліниво пощипував струни, прокал зуючи юнацьким тенорком: "Выхожу один я на дорогу..."32— "Ви помилилися, дядьку Корж,— сказала тоді Груня,— хіба Хіврин подібний на підпільника?" А Ваня засміявся, мов відро води вилив на Коржа, й проказав далі: "Сквозь туман кремнистый путь блестит..." — "Бачите,— показала Груня,— гітара та дівчата, серйозне йому й у голову не лізе!" Ваня підморгнув Коржу потай од дівчини: "Ночь тиха, пустыня внемлет богу..." Груня з серцем зірвала з гітари бант і жбурнула геть: — "Що ви хочете од фізкультурника?!" Ваня скочив на ноги, на повний голос доспівав: "И звезда с звездою говорит!"

Ничипір Корж міг переконатися, коли б не пішов одразу геть, вже який раз наштовхуючись на Ванину упертість,—що Грунине роздратування не було удаване. Вона того дня теж чинила останню спробу переконати Ваню зробити для неї те, чого добивався й дядько Корж,— прийняти до підпільної організації.

Ваня розумів, що Груня не має доказів його підпільної праці й ще менше може уявляти, що її Ванічка і є той легендарний центр, який завдає німцям стільки клопоту. Вона щирим дівочим люблячим серцем розв'язала для себе цю тайну й вимагала, щоб Ваня дозволив їц стати

поруч у боротьбі. Ваня не мав права признаватися й не признався Груні про своє подвійне життя: для всіх — колишній фізкультурник, службовець приватної німецької будівельної фірми, а для небагатьох — єдиний зв'язковий суворо законспірованого підпільного штабу. Ваня не мав дозволу ризикувати — ні життям коханої дівчини, ні справою, яка лежала на його плечах. Ним керувало аж ніяк не його почуття до Груні, страх за її життя, що було йому дорожче од життя власного. Груня ж, зневірившися в допомозі, відхиливши Ванину пропозицію почекати, доки він нібито роздобуде зв'язки з підпіллям,— сама ринулася в вир антигітлерівської дії, й коли Ваня дізнався про це.— було вже пізно.

"На,— мовив Ничипір Корж,— покажи, Ваню, як бурять на вашому гіганті!" — "Не бійся, товаришу Хіврин, це дід із заздрощів, що ваша шахта даватиме більше, ніж його колгосп!" — "Я знаю, Олексо Матвійовичу, дядька Коржа,— одповів Ваня, стаючи бурити,— недурно ж його всі називають свекром!"

Хіврин бурив спокійно, витримка й спокій були його найбільш розвинені риси характеру,— Стоколос тільки коротенькими репліками зауважував неправильний напрям, зігнуту спину, рвучкий подих,— Хіврин одразу застосовував усі поради, й словом не показуючи, що їх чує.

Він за роки підпілля виріс і змужнів, горе втрат загартувало характер, він відчув, що Кривбас, від імені якого вів боротьбу з окупантами, цілком заполонив його істоту. Ваня Хіврин міг би тепер поновити працю фізкультурного тренера або стати за викладача спортивної справи,— натомість пішов до рудоуправи, допоміг зводити стіни, набувши знань будівника, потім чорноробом розтягав непотріб із захаращеного подвір'я шахти, прокладав шпали й підводив рейки до естакади, був монтером на смоковій машині, яка виливала з шахти воду. Тепер підійшов час лізти до забоїв,— Іван Хіврин організував із комсомольців кілька бригад підземної кваліфікації: бурщиків, скреперистів, кріпильників, і сам потягся до спеціальності, яка лімітувала видобуток руди,— став свердлієм, бурщиком.

Григор, дивлячись, як Хіврин працює, твердо вирішив для самого себе, що попроситься до нього в помічники й присвятить життя руді. "Візьміть мене в комсомольську шахту",— сказав Григорко, нахиляючись до Ваниного вуха, ударившись носом об твердий край гірницької каски.

Так само до Йвана Хіврина тулилися юнацькі душі й під час підпілля. До його організації входило більше сотні людей, і напочатку він дійсно був зв'язковим штабу, який складався з двох товаришів, залишених на підпільну роботу відповідними партійними установами.

Одного разу, з'явившися до штабу по накази, Хіврин щасливо уникнув засідки, яку поставила німецька поліція в хаті, де жили штабісти. Куди вони поділися — благополучно втекли чи потрапили до пастки, Ваня так і не дізнався, а, опинившися без керівництва, мусив був перейняти його на себе, щоб не завалити діла, так гарно організованого досвідченим штабом. Тільки одного не міг попередити Іван — арешту Груні.

Груня була одиначка у мами-вчительки. ЇЇ врода, товариський веселий характер та мамина гостинність спричинилися до того, що квартиру їхню завжди переповняла молодь — хлопці й дівчата, які приходили вчити лекції. (Груня кінчала десятирічку), співати, танцювати під патефон, сповідатися Груниній мамі, репетирувати п'єсу до шкільної вистави, закохуватися одне в одного, розчаровуватись, переживати зради й лагодити сварки.

Мама з донькою були добрі приятелі й трималися цілком на .рівній нозі: щось безконечно товариське й молоде уміла створити навколо себе маленька вчителька. Коли Груня, зневірившися в тому, що Ваня їй допоможе, сама почала шукати зв'язків із підпіллям, мама її ходила мов опущена в воду. Для неї донька була наскрізь прозора, вона бачила кожний порух її стривоженої душі, але між ними з дитинства Груниного повелося не питати нічого й не втручатися, доки не буде на те дозволу.

Груня довірилася одному хлопцеві, який приходив, щоб дивитися на неї закоханими очима, і хлопець зізнався їй, що їх п'ятеро і вони почали дещо робити — змонтували радіоприймач, розповсюджують зведення Радінформбюро і, поступивши з таємною метою до ремонтних майстерень, лагодять німецькі воєнні приймачі так, що вони псуються, ще не доїхавши до фронту.

Груні це сподобалось. Вона запропонувала назвати п'ятірку дзержинцями на честь видатного борця з ворогами революції. Взяла участь у розповсюдженні літератури, сама склала кілька хвилюючих закликів до народу, щоб не корився німецьким окупантам, Мама якось принесла з базару листівку, писану Груниною рукою друкованими літерами, й удавано байдуже сказала: "Доню, коли пишеш про Антея ЗЗ, то не пиши Антій, бо люди подумають на якогось Антона!.."

Багато разів потім згадувала мати, як. захвилювалася Груня, як вибігла до себе в кімнату в сльозах і крикнула мамі, що та шпигунка. Потім попросила принести їй порошку од головного болю, і цілу ніч мати сиділа у доньки на ліжкові, просячи її,— не відійти від діла,'ні, на це вона не зважилася,— просячи Грушо бути обережною, не тримати вдома нічого компрометуючого, придивитися до спільників, чи всі ж вони такінадійні.

Груня цілком резонно переконувала маму, що та не взагалі проти боротьби з окупантами, а тільки проти того, щоб ризикувала життям її одиначка, нехай хтось інший діє, ми прийдемо на готове. Мама вдесяте плакала, а Груня рухом дорослої гладила її по голові й пригадувала собі, що дійсно одна людина справила на неї негарне враження: на нараді, замаскованій під вечірку, та людина пила горілку, говорила дурниці й навіть полізла до Груні обійматися. Другого дня цей скандал було полагоджено тим, що людина прийшла вибачатися, але знову ж таки не сподобалася Груні, бо почала малювати жахи, які на них чекають на випадок провалу. Сказати мамі про цей факт чи промовчати? Натомість Груня солодко заснула, так і не прийнявши руки з маминої голови, а

мати просиділа з розкраяним серцем до ранку, надивляючись при світлі нічника на дочку...

. Коли Груню було заарештовано, Ваня Хіврин прибіг до її матері, вперше знехтувавши справу заради кохання. Вчителька на диво говорила з ним спокійно, зауважила необережність його появи в скомпрометованій квартирі, запнула великою хусткою, дала спідницю й вивела через сусіднє подвір'я, немовби молочницю, яка приносила молоко.

Груня сиділа в гестапо недовго, бо вся група дзержин-ців була вже за гратами, крім того одного, який провалив справу й закопав людей. Ваня Хіврин мав приємність побалакати із зрадником, якого було захоплено за його наказом. Негідник нічого не приховав, він теж був із дзер-жинцями, але чудом залишився на волі, й висловив припущення, що провалила всіх Груня. Ваня мав детальні відомості про дії зрадника й наказав розстріляти його, а трупа підкинути на вулицю, де містилася поліція. Цим Хіврин від імені організації кидав виклик окупантській владі, всіх поставивши на ноги для визволення з тюрми дзержинців.

Підпільники були готові до того, щоб напасти на варту, яка поведе заарештованих до урвища, де звичайно відбувалися за гітлерівської навали страти. Дата була відома, але справи на фронті підстебнули поліцаїв, і вони провели акцію на день раніше.

Після звільнення рідної землі Ваня прийняв до себе Грунину матір і став їй замісто сина, а вчителька ще тісніше оточила себе школярами, виховувала дитячі душі подібними до її незабутньої Груні.

"Годі,— сказав Стоколос,— порядні бурщики без тор-мозка в забій не лізуть, а нам, туристам, пора й нагору!.." Він мав на увазі сухий сніданок, який беруть із собою під землю і який зветься в басейні "тормозком".

На поверхні сліпучо сяяло сонце. В нарядній пороздягали спецівки, гумові чоботи, одягли своє, умилися коло кранта надворі й пішли — Пал Палич із Коржем пити пиво до знайомої кіоскерші, Стоколос — до управителя лаятись з приводу помічених у шахті кволих темпів, а Хіврин з Григорком — впрост через балку до комсомольського гуртожитку.

Дорогою Григорко розповів Хіврину свою біографію, де його батько, хто був дядько, як ставиться до Мусія Гандзі. Хіврин мовчки слухав, зрідка поглядаючи на Гри-горка, дивуючися, як мало змінило життя цю дитячу душу. "Ми тебе приймемо,— нарешті значущо сказав Хіврин,— а ти виправдай наше довір'я. Все?" Григорко хотів показатися Хіврину статечним і дорослим, прокашлявся баском, пригадуючи слова, які має вимовляти безмежно вдячна людина, і в останній момент раптом сьорбнув носом од великого зворушення, а Хіврин побачив, що й очі у Григорка на мокрому місці.

Переходячи через селище, Григорко з Хівриним стріли не кого іншого як веснянкуватого Свиридона Зайчен-ка в червоній сорочці, плямистому піджачку, з рудим кучером з-під батьківської кепки. Поруч Свиридона йшов батько, трохи схожий на сина, й ніяково посміхався від того, що нащадок такий яскравий. За Свиридоном бігло безхвосте собаченя, пригріте дорогою. Григорко, проживши в Зайченків стільки часу, звик вважати Свиридона за рідного, простяг руку, щоб поздоровкатись. За пазухою в Свиридона щось захарчало, й великий чорний дзьоб клюнув Григоркову руку, виткнувшися з-під одежини,— Свиридон устиг пригріти й ворона. "От лиха година,— сказав старший Зайченко,— з таким хазяйством його в цирк приймуть, а не до ремісничого училища!" Свиридон заспокоїв ворона й звернувся до Григорка: "А ми з дядьком Карпом одвезли Уласика до Харкова вчитися на охви-цера, а я житиму в гуртожитку, а дядько Карпо стрів нашого старосту пана Гандзю..."

XXXIV

Пазя Банатівна ніколи не чекала, що житиме в такій гарній садибі, в готовій хаті, за двором садок і левада,— аж мама Палагна впала навколішки перед порожнім ще кутком, де звичаєм мали висіти божі образи, й багато-багато поклонів сотворила небесній силі за благодійність. Пазя вирішила з Юрком Цапенюком, її нареченим, що Весела Кам'янка і є оте найкраще місце, про яке мріялося дорогою, навіть зустріч перед селом із дівчиною, котра пішла до Києва, досі була предметом обговорення між: пересельцями. Правда, ніхто не мислив, що на Радянщині колгоспом можуть керувати справжні полковники,— де ж пак, за Польщі полковник суща фігура, йому тільки воєвудство в руки!

А тут люди прості, до кожного можна підходити без поклону, а вже,щоб комусь цьомкати руку, хай бог боронить. Все гаразд, і мама кажуть, що в цих краях можна розбагатіти, добра надбати, тут чесна праця дає великий зиск, проте в Пазинім серці занозилася скалка, тонюсінька, мов комариний ніс, і ятрить, і смикає — гей нариває і в жар кидає.

По секрету мовити — Пазя ревнувала Юрка. Та хоч би до кого, а то до Юхимини Зайченкової, яка працювала в ланці, перейнятій тепер від Ганни Горпиною-партизанкою! Пазя була біленька, ніжношкіра, од сонця затулялася, щоб не напекло, ручки мала делікатні, бо мама їй нізащо не давала чорної роботи: трохи вишити, помережити, напрясти, квіти доглянути, колись там пиріжка спекти. А мазати, заступом копати, в гною бабратись — цього Пазя мало торкалася. Можна сказати, виросла князівна, хоч до палацу одвозь, і гарна, слухняна, побожна, письменна. Що він, отой вар'юватий Юрко, знайшов у Юхимині, бігме, не вгадати!

Такі, як Зайченки, в них на Холмщині числилися жебраками, а Юхимині там, один шлях — у найми довіку. Пазя ставала перед люстерком і затоплювала очі в нього на свою вроду. Ні, хіба в Юхимини є таке біле личко? Такі малинові уста? Така файна сукенка? Чому ж Юрко вже не її пасе очима, а Юхимину? Пазя довго міркувала й вирішила, що

Юхимина причарувала парубка косою, яку викладала вінком на голові, мов червоного золота корону.

Юхимина була маленька, обличчя мала темне, заціловане сонцем, руки — шкарубкі й порепані од важкої роботи, ноги — подряпані об стерню, побиті об грудки. Вона не ходила, а літала, не танцювала, а казилася, не працювала просто, а обов'язково за двох, за трьох!

Ланка складалася з неї, Юхимини, двох сестер — доньок колишнього голови созу дядька Йвана — ївги та Люби, Параски, яка оце вибилася з дівчачого гурту, одружившися з Грицьком, та ланкової Ганни, котру вже обрано на голову сільради після Карпа. Замісто Ганни стала Горпина, ось тільки місце Люби гуляло, вона переїхала в Донбас. "Доки знайдемо когось до душі, — казала нова ланкова, — наша Юхимина працюватиме за себе й за Любу..." — "Авжеж,— з охотою гукала Юхимина, бігцем несучи двоє відер води на буряки й по дорозі хлюпнувши водою в обличчя флегматичної ївги,— як захватимо на третю швидкість, тільки пального підсипай!"

Ланка знала, що Юхимина записалася на зиму до тракторних курсів і заздалегідь засвоювала технічну термінологію. На вечірках, які одбувалися доки що просто неба на подвір'ї майбутнього Будинку культури під електричною лампою, Юхимина вславилася як найкраща танцюристка. Коли вона ставала за парубка (цього добра на селі гостро бракувало!), вела якусь дівчину до польки, то після одного, другого кола нещасна дівчина просилася на волю, а Юхимина, мов біс який оселився в її ногах, тільки радісно реготала й гукала до музик грати швидше.

Юрко, потанцювавши з Пазею, підходив тоді до Юхимини. Він був стрункий, чорнявий, гарний, і вперше Юхимині перехотілося дуріти, як завжди вона витівала з парубками,— натомість чинно пішла в танець, і навіть щось схоже на сором'язливий рум'янець почепилося до щік...

Пазя, знехтувавши мамину заборону, прийшла за кілька днів до ланки, яка підпушувала буряки, прийшла й попросилася прийняти її замість Люби. "А не боїшся сонця?" — запитала Горпина, поглядаючи на панночку Пазю. "Стривайте,— мовила молодичка Параска,— вона ж одноосібни-ця! Спершу нехай до колгоспу вступають, а тоді прийматимемо!"

Але Пазя, змучена душа якої вже третій день боліла, не бачивши Юрка, не могла чекати, доки її мати дорасте до колгоспу,— мовчки взялася працювати, не звертаючи вже уваги на те, чи сонце припікає її личко, чи ні.

На кінець робочого дня Пазя дочекалася й Юрка, котрому треба було чогось проходити повз бурякове поле, і Юрко буквально онімів, пізнавши в складі ланки й ніжну лілею, як він сам її називав, мамину мазунку Пазю. "Проходь, проходь,— гукнула ланкова,— багато вас, прогульників, вештається!"

Юрко став з'ясовувати, що йде на край поля, де батько з бабою, Сафат Мицько та Пазина мати Палагна оглядають землю, що їм виділяє колгосп. "Це ви через Пазю такого гака дали? — запитала Юхимина, яка мала підстави думати інакше.— Близенький світ,— не втрапиш на обід!" Пазя не підводила очей на Юрка, статечно колупалася в землі, стоячи навколішках, аж Параска ляснула її по руці: "Обережно, не мни гички!"

Юрко пішов, спостерігши, що Пазя на нього не глянула, а Юхимина обхлюпала водою, коли попросив напитися. Справді, нащо здалося оте одноосібне поле? Мрія з недавніх пір піти на зиму до тракторних курсів, там учитиметься Юхимина,— взагалі, годі заглядати до батькових рук. Це не Польща, тут кожен сам по собі багатий, аби тільки не лінувався робити!

Вони дістали гарне місце під садибу — поруч Мицька, гуртом заходилися опоряджати. Найперше — обкопали ровом, а товариш

полковник зробив вигляд, мов нічого не помітив,— Юрко зрозумів, що він не схвалює ровів. Прийшла будівельна бригада, викопала ями для глини, заходилася коло хат. Юрків батько й старий Мицько бідкалися, що не подужають гарного житла, нехай за кілька років, як обживуться. "Сяку-таку напинайте,— казав Юрків батько бригадиру будівельників — одноногому Шевченкові,— аби грішну голову накрити, бігме, не надбали копиталу!" — "Ат, дурне сало без хліба,— сердився Шевченко,— щоб ми та свою фірму ганьбили?! Возз'єдналися цілим народом, треба ж розуміти!"

Юркова родина складалася з батька Михайла, якому йшов шістдесятий рік, трохи молодшої матері, з клятущої баби, батькової мачухи, та з двох малих дітей од Юркової сестри, яка загинула через бомбу, а чоловік її — ще у польському війську. Був старший брат, не повернувся з німецької каторги. Отже, робітників у родині — він та батько, а мати нехай встигає порати онуків. Свекруха ж у хаті, та ще й нерідна, була тим нещастям, яке терпіла родина гуртом уже чимало років. "Я — гнів господній,— гукала свекруха напідпитку,— через мене рай заробите в бога та й мене грішну порятуєте своїми молитвами!" І не раз старий Ца-пенюк кидав ложкою об стіл, вибігав із хати, щоб бути подалі од гріха. У себе на Холмщйні вона пересварилася з цілим хутором. Навіть дід Іван, батько Палагни Банатової, увесь тремтів, коли чув її голос,— а він же колись і сватав ся до неї замолоду.

Добре Пазі, що має таку гарну маму, смирного діда та калічку-брата Леся. Оселилися на готовому, Пазя вже пішла й до колгоспу, притьмом до найкращої ланки, її мама й слова не мовить упоперек,— схотіла донька до колгоспу, от і по всьому. Слова Сафата, Мицька, їхнього старшого, часто спливали на пам'ять Юркові, коли думав про колгосп,— "люди цим давно живуть, а ми новаки в державі..."

Він був справедливий чоловік, цей Сафат, насидівся по тюрмах і набрався розуму, шкода тільки, що старші діти його вимерли од тифу, зосталося троє малих, з них дванадцятирічна Броня найбільша. Хто в нього робитиме? Бо скільки б сам не товкся на ниві, із злиднів не

вилазитиме, без гурту не проживе. "А гурт,— казав сам Сафат,— залізо ломить. Чи не залізний був Гітлер, а де його діло? Ось об'єдналися цілою Україною, хто про це мріяв? Комуністам дяка й радянському народу!"

Юрко дійшов до поля, де одміряли їм власну землю, і здалеку побачив, як баба лежить хрестом на землі й голосить на цілий степ. Бригадир Семен Бойко, член правління колгоспу, вийшов з переселцями міряти їм ділянки. Семен стояв із великим дерев'яним циркулем, що мав рівно два метри міри; тут кінчалося колгоспне поле й починалися землі сусідньої артілі. Семен з'ясував новоприбулим, що їхні клапті будуть скраю, бо незручно тулити їх посеред громадського масиву. Колгоспові треба розгін — і для тракторних плугів, і для комбайна, і для сівозмін. Нехай ото пильнують, щоб бур'янів не наплодили, бо сусіди в них сердиті, одразу покличуть до суду.

"За що до суду, адже земля не їхня?" — запитав Михайло, Юрків батько. "За те, що насіння з бур'яну до них на ниву полетить,— одповів Сафат Мицько, сумним зором оглядаючи одміряну йому смугу. "Ви не журіться,— зрозумів його сум бригадир,— цього року ми вам ще й виоре--мо, посіємо, щоб було по-сусідському... —"Бігме, не знаю, як упораю,— сказала Палагна,— ми з Пазею коби лиш коло хати встигли..." — "А їм цього й треба,— гукнула Цапеню-кова свекруха, давлячись слиною,— дайте їм пальця до рота, одразу в колгосп затягнуть!" — "Цитьте, бабо,— од-махнувся Мицько,— ви схотіли землі — люди одміряли. Схочете до колгоспу, я б вас ще й не прийняв!" — "Тату,— мовив Юрко,— ось їхня Пазя пішла вже до колгоспної ланки, щоб не гаяти часу. Не гаймося й ми..." — "Мовчи, хлопче,— перервав Юрка батько,— яйця курей не вчать! Спасибі вам, товаришу бригадире, що потрудилися на нас".— "Будь ласка,— весело озвався Бойко,— як хто що надумає — будь ласка!"

Семен пішов упрост через озимину, яка зеленим килимом доходила до чорної ріллі, пішов гарним партизанським кроком, наче поле його не мало меж, пішов, високо піднісши голову, гейби проходячи повз

трибуни .потомків,— і чим далі одходив, тим вищою здавалася постать, немовби виростав перед очима холмщан на тлі вечірнього неба.

Пересельці посідали кружка, баба — осторонь. "От і відділилися од рідних людей,— сказав серед мовчанки Са-фат,— це за нами пуповина тягнеться до самої Холмщи-ни..." — "То одріжмо її!" — гукнув Юрко. "Проклинаю цю землю! — верескнула баба, ударивши кулаком перед себе.— Свою "горьовану покинули чужим людям, а до нової й не обізветесь, наче вона нежива!" Сафат доторкнувся рукою до бабиного плеча: "А цитьте на милість божу! Ще ніколи, кажуть книги, не були ми з'єднані в одну громаду, як сьогодні,— Москва, Донбас, Закарпаття. То же ми сміємо, приїхавши здалеку, не єднатися до гурту, окремитися з оцією смужкою?!"

Пазя прийшла пізно ввечері до хати, а мати вже сиділа заплакана, калічка Лесик тягнувся до.вікна з книжечкою, намагаючися хоч трохи ще вловити на сторінки надвечірнього світла, дід Іван майстрував помацки — стругав ложку. Дід ніколи не сидів без діла — плів рукавиці, робив веретена, в'язав батоги, латав кожухи, а коли такого не приносили,— бив сокирою байдаки й стругав ложки. "Слухай же, дочко, — сказав дід.— І ти, онуко..."

Пазя засвітила каганчика, і Лесик пересунувся з книжкою до нього. Мати глянула на дочку, сплеснула руками,— Пазя змарніла за один день, де поділося її біле личко, виплекані руки! "Ми слухаємо вас, діду", — мовила Пазя, сівши до столу й підперши голову рукою. Дід розповів про старого Сербиченка, немічного коваля, як він доживає старість в теплі та шані, а без колгоспу мусив би йти попідтинню. "Будете індивідуалами-одноосібниками,— провіщав дід Сербиченко,— не стане вам просвітку, все одно, що жабами орати. Буде врожай — ні з ким радіти, трапиться нещастя — хто розрадить? Ходитимете серед людей, ніхто з вами не покумиться. Житимете край села, наче край світу..."

Пазя розповіла своїм, що вже працювала в ланці і взавтра піде, бо не хоче бути осторонь людей. Коли комусь хочеться хазяйнувати

самотужки, то нехай, вона піде від того геть. Ходила справа про Юрка, і Пазя не збиралася ним поступатися без боротьби, хоч би й Юхимині. Важко їй од незвички в ланці, та Пазя хоч і була мазунка, проте характеру не втратила, і нехай тільки хто потрапить їй у крихітні кігтики, той взнає почім що.

"Пишімо заяву до колгоспу,— сказала Пазя,— годі смішити людей!"

Дід радісно потакнув, бачачи вже себе шанованого від громади, мати Палагна почала голосити за коровою, що візьмуть до спільної користі, а їй без корови тільки в яму; Лесик простяг Пазі книжечку, яку дід йому встиг принести: "Ось тут написано, що, крім молочної ферми, колгоспники тримають особистих корів". Це була брошурка про колгосп, і її прочитали зараз же вголос, як святе письмо.

Нічого стало чекати ранку, коли загорілося серце,— нехай темінь, нехай ніч. Пазя понесла перед себе заяву, згорнуту в дудку, наче свічку. Стільки в тім аркушику списано їхніх думок і вилито сліз: Дід Іван сказав, що мусить сам нести, як статечна особа, щоб поговорити було з ким, бо Пазі може й слів забракнути. Та де там! Пазя аж кипіла,— хто сміє думати, що вона нездатна змагатися! Нехай Юрко не сподівається, що його так пустить, віддасть Юхи" мині,— ще побачимо, хто кого!

Пазя йшла нічною вулицею просто на світло електричної лампки, яка правила їй за дороговказа. Од світла через два двори праворуч жила Ганна, а в неї — голова колгоспу. Пазя вибралась боса, як і повернулася з поля, ноги її лоскотала трава, грудочки потрапляли між пальці, зашпортнулася об кущ будячиння, але не було часу звертати уваги на ці дрібниці. "А що як Юрко випередив?" — подумала Пазя й почала майже бігти.

Великий іспит чекав на неї, коли добігала до смуги світла од електрики: стрілася пара — Юрко з Юхиминою, які тихенько походжали осторонь гурту, що посходився до танців. Пазі схотілося заплакати од

нездійснених бажань,— боже, скільки випадає людині того ятру! Натомість Пазя з піднесеною головою мовчки пройшла повз суперницю, яка грайливо штовхнула її плечем, пройшла, навіть не глянувши на пару!

Юрко не витримав і гукнув їй услід, а що вона там понесла, може, листа дорогого? Пазя зупинилася й повернула зарожевіле обличчя до зрадника: "Так, пане Юрку, той лист є дуже дорогий, ми просимо прийняти нашу родину до колгоспу!" І пішла Пазя гордо й незалежно, аж Юхимина вслід їй заплескала в долоні. А Юрко й собі помчав додому за заявою, щоб не пасти задніх, та Пазя цього не побачила, зійшовши од електрики в темряву

Коло Ганниного двору стріла парубка — високого, ладно вдягненого, він вільно підійшов до Пазі й заглянув в обличчя. "Вечір добрий,— сказала Пазя,— товариш голова вдома є?" Почувши, що в неї надто термінова справа, парубок сам повів її до двору, легенько взявши попід руку...

В кухні Пазя застала Ганну, яка з запаленим віхтем у руці заглядала до печі, маленька дитина сиділа на припічку, голосно гукала до Ганни, щоб зняла на підлогу й пустила в горницю до дядька Василя... "А хто там, може, до мене?" — озвався з горниці Василь Іванович. Звідти прочинилися двері, і жмут сліпучого електричного світла порснув до кухні. "Це я,— відповіла Пазя, тримаючи заяву, наче свічку,— ми з мамою, й дідом, і малим Лесиком просимо прийняти нас до колгоспу!.." "В добрий час,— сказав Василь Іванович, стаючи на порозі,— заходьте, будь ласка!" Дівчина переступила поріг до кімнати, за нею непомітно подибала й Галя, яка встигла з великими труднощами сповзти з припічка, за Галею на світло вибіг з-під лави півень з жовтогарячим хвостом та зеленою шиєю 34. [...]

XXXV

Певно, на ціле життя пов'язалася в нього осінь із боями за Київ. Бездонне склепіння ясно-голубого осіннього неба увінчало нежарке сонце й одним однісінька пухка хмарина, яка то рухалась перед сонцем," і сонце ніяк не могло в неї закотитися,— то хмарка пливла за сонцем услід, і сонце тікало перед нею щодуху. У західному, східному кутку неба раптом починали схоплюватися часті грона білих ватяних димків, і згодом око стежило за ледве помітною рискою самольота, який кидався вгору, обходив низом, намагаючись вибитися з-під прицілів зенітної артилерії. Безперервно, наче під землею борсалися заковані вулкани, гула земля, здригалося повітря й одлунювало в високому небі, як у дзвоні. Першого разу Василь Іванович оглядався на Київ, перейшовши Дніпро,— лишався Київ, мов видіння в ясному небі, на горах над Дніпром, і дивився їм услід, і очі міста пропікали гімнастерку на плечах. Вдруге — Василь Іванович підповзав по осінній приморожені траві, по піску, по мілкій воді, ламаючи собою крихкий, молоденький льодок, боявся підвести зір на близький правий берег Дніпра — все здавалося, що Києва нема, тільки силуети руїн покажуться на горі. Тихенько тьохкали кулі німецьких снайперів, які стежили за лівим берегом. "Два роки ми чекали цього, товариші,— вперед, на Київ!"

Але спершу капітан Коваленко пройшов довгий шлях за два роки — від осені першого року війни до осені 1943~року. Він відступав з групою бійців, які лишилися в нього після боїв у Голосіївському лісі, на околиці Києва. Містяни їздили на фронт трамваєм, допомагали закопувати трупи есесівців, які, мов чорна сарана, захаращували ліс,— ні, це місто не впало їм до рук, як стигле яблуко, воно билося, як і завжди в своїй історії, наче й досі богатирі Київської Русі тримали в ньому свою хоругов. Тільки навала німецьких танків, яка прорвалася через Кіровоград до Кременчука, друга навала — через Чернігів і Десну, та хмари ворожих парашутних десантів, що замикали величезне кільце,— тільки це подіяло на захисників Києва: вони перейшли Дніпро й висадили за собою всі мости. їм здавалося, що за спиною здійметься над Києвом полум'я до неба. Вони йшли, підхоплені відчаєм, наче штормовим вітром. Був початок війни, досвід бойовий прийде пізніше,— о, вони б знали, як брати німця за печінку, коли б мали той досвід, із яким

верталися згодом назад! Танки, скрізь танки,— хіба капітан Коваленко знав тоді, що кілька ПТР 35 та гарна система оборони спиняють ходу танків! Часто потім, женучи німця, наступаючи за ним по п'ятах, Василь Іванович відновлював у свідомості дні відступу, дні страху перед танками, перед пара-шутистами-автоматниками,— слово честі, досвід війни дорожчий навіть озброєння. Це не1 значить, що можна було наступати без техніки, котру постачали уральські зброярі, без першокласних танків, автоматів, протитанкової зброї, артилерії, але без досвіду навіть техніка не бере.

Київ зостався позаду, а попереду розтерзані Полтавщина й Харківщина. Не пропало, нічого не пропало,— запевняє пізніший досвід, — тільки займіть оборону, перебийте нахабство фашиста, виплекане ним на легких шляхах Європи. Станьте раз у Сталінграді, і хай меле ворога гігантський млин війни,— немає для нас за Волгою землі, стіймо на смерть!

Капітан Коваленко був і під Сталінградом,— не в самому місті, а серед тих резервів, яких надбано з півночі й з півдня, які стояли, нарощуючи сили, готуючись зімкнути обценьки за спинами угруповання фон Паулюса 36, ждучи наказу Верховного командування гнати загарбників по Дон-щині й Воронежчині, Ростовщиною й Донбасом, аж до славних полів Орловсько-Курської битви, далі й далі.

Тікала гітлерівська галич — всі оті панцерфаусти 37 і то-тенкопфи, фельдмаршали й генерал-оберсти, залишаючи позад себе мертву зону, спалений край. Катастрофа під Курським і Орлом, де загарбники мріяли розквитатися за Ста-лінград і замість того дістали червоноармійської добавки від генералів Конєва 38 й Ватутїна, спричинилася до того, що Лівобережна Україна стала вільна до .самого Дніпра, а за Дніпром радянське військо уздріло Київ.

Фронтові лачфіни, журналісти, фронтові бригади артистів, тенорів, віолончелістів, словом усі, кому це було заборонено, стали правдами й неправдами домагатися того, щоб хоч одним оком глянути на місто.

Під'їздили в район, обстрілюваний мінометним огнем, повзли через піски, робили перебіжки, завмирали носом в землю, коли з'являлися "хейнкелі" 39 в небі чи "месери", знову перебігали, опустивши низько голови, й нарешті опинялися біля води, яку одразу ж визнавали за Дніпро, хоч до нього лишалося ще кілометрів зо три, падали в знемозі коло ріденької передової застави й тремтячими руками підносили до очей бінокліі: так, це він, Київ, он — Лавра, Пролетарський сад,40, Володимирська гірка, будинок ЦК, Андріївська церква!

Майор Коваленко командував танковим десантом. Його люди лежали на схилі яру, яким проходив шлях танків до вихідних позицій атаки. Вони чекали тієї хвилини, коли, сівши на броню, ринуться в прорив, поколошкають,ближчі тили й штаби, займуть оборону, доки підійде піхота. Всі лежали на сухій землі, вигріваючись проти сонця.

Ця кавалерія прориву, як називали їх, спокійно чекала, дехто спав, обнявши автомата, дехто стиха наспівував, сам себе не чуючи4 в гуркоті бою, дехто жував хліб,— наче це косарі перед новою загінкою полягали на обніжок, дають відпочинок рукам і ногам. Хто б повірив, бачивши спокійні пози бійців, що це лев причаївся перед стрибком. Що це — прославлене в армії "хазяйство Коваленка", яке сміливо ставало одно за десятьох, діяло вночі як удень, ходило по німецьких тилах безстрашно й нахабно, іменувалося в перехоплених ворожих донесеннях "чорною піхотою". Певна частина десантників складалася з бійців морської піхоти, які на твердій землі множили моряцьку славу. Були мобілізовані люди із щойно звільнених районів,— ці з'явилися до Коваленка, не чекаючи обмундирування, і воювали ще в своїй одежі,— були мовчазні й люті; проживши під окупантом, скуштувавши фашистської ласки, в танковому десанті знаходили поживу ненависті, гасили жагу помсти ворожою кров'ю. Василь Іванович підліз на шпиль гори, де був одиночний торішній окоп, став там, бачачи позад себе своїх бійців, охоплюючи зором попереду вдалині битву за Київ, яка розпочалася сьогодні.

Скільки бачило око, всюди гримів бій.

За яскравою блакитною смугою Дніпра, стоячи на лівобережній рівнині, стріляли полки гармат. Деякі батареї блискали під час пострілу, як ланцюжки світляних крапок. Ближчі батареї, стріляючи, виглядали, мов кущики жовто-червоних півників, що на мить розквітали серед зеленої низини Задніпров'я. Вогненні стріли зривалися з землі з-під невисокого ще сонця, креслили велетенські дуги над полем бою, з розкотистим громом вибухали далеко попереду, здіймали на величезній площині пил і дим,— стріляли "катюші" 4I. Ішли поодинокі танки на об'єкт "М'ясокомбінат", спалахували на очах, потрапивши під нещадний вогонь, виплигували танкісти, охоплені полум'ям, нові танки безстрашно рухались на ворога, стріляючи з ходу. Пішли штурмовики по високому ясному небі серед густих розривів зенітних снарядів, пірнули вниз, глибоким яром стали виходити на штурмовку наземних позицій, здавалося, ось-ось торкнуться розмахнутими крилами обох схилів яру, яскраво вирізнялися на крилах червоні зорі.

Здалеку, із задніпровських аеродромів, піднялися й помалу попливли бомбардувальники — тісно, крило до крила, хвіст у хвіст. Очам здалося, що вони ще за Дніпром, а літаки вже лаштувалися на бомбування, пікірувала одна група, друга, видко, як полетіли на німця бомби, стовпи землі встали раптом і розкошлатилися вгорі, мов чорні букети, земля загула під ногами, потім дійшли звуки вибухів. Із-за самотньої мирної хмарки біля сонця випали вниз німецькі винищувачі цілою зграєю, ув'язалися, насіли, беруть на переляк, хочуть розбити тісний лад. На поміч бомбардувальникам з'явилися меткі винищувачі, стали прошивати гітлерівську зграю наскрізь, відтаскаючи за Дніпро на свою територію, збиваючи в купу, мов отару гусей, і вже нові групи машин падають згори в загальну кашу, стріляючи з кулеметів і гармат,— і раптом небо стає абсолютно чисте, тільки спливають на Дніпро й зникають без сліду грона хмарок від зенітних снарядів. Тоді спереду чути, як шиють кулемети, гупають міни, рвуться гранати, людські голоси гукають: а-а-а!

За всю війну, мабуть, не було такого бою, де б усе відбувалося перед очима, як на цьому Букринському плацдармі42, простріляваному

наскрізь ворожою артилерією. Шматок землі за Дніпром, опертий на ріку, мав стати початковим пунктом для виходу на простори Правобережжя для атаки Києва з півдня. Гори над Дніпром і глибокі яри затримували ворожі контрдії, але вони ж і паралізували в значній мірі танкістів генерала Рибалка 43. Він нервово йшов траншеєю з паличкою в руці, важко припадаючи на поранену ногу. Василь Іванович глянув йому вслід і легенько повів бінокля праворуч: перед самими скельцями опинився сусідній бугор, на якому досвідчене око могло помітити замасковані бліндажі командування. Рибалко йшов туди на виклик, залишивши свою танкову армію, розосереджену по ярах, вибалках, під гайками, просто в кущах,— вона чекала слушного моменту.

Майор Коваленко розумів настрій генерала Рибалка, бо бачив, як гинули його машини, навіть не доскочивши до ворога,— один танк, другий, десятий. Не було МОЖЛИВОСТІ пустити їх фронтом, єдина дорога — через гребінь гори — вся кипіла од снарядів німецької артилерії, по ній не могла пробігти жива душа. І взагалі, щоб пустити, танкову армію, треба проламати фронт, вийти з гір на степ, здобути свободу маневру.

Німці бомбили пристань Ходорів, село, де, сподівалися, концентруються танки, потім стали бити туди ж із шестиствольних важких мінометів. Генерал Москаленко 44 наказав викликати ще й ще раз штурмовиків та бомбардувальників, вони обробляли передній край, виколупували з землі артилерію, кропили піхоту, довбали доти. Знову й знову ставала на ноги піхота, розпочинаючи атаку, але під убивчим вогнем німецької оборони падала на землю, не в силі подолати відстань між собою й ворожими окопами.

Холодок поповз до серця Василя Йвановича. Скуванні неможливістю маневру, піхотна й танкова армії бездіяльно стояли на крихітному плацдармі, не маючи змоги стати всі до бою. Що ж буде? Невже фельдмаршал Манштейн 45 передбачив цю битву й тепер нарощує дивізії, підтягає авіацію, щоб, ліквідувавши з повітря можливість відступу назад за Дніпро, притиснути всіх до води й знищити? Майор

Коваленко багато чого не міг знати,— зокрема того, що на Букринському плацдармі відбувалася лише перша половина великого бою за Київ...

Справді, Манштейн відтягав безліч дивізій від Києва, Житомира, кидав в атаку на плацдарм, прострілюваний артвогнем, намагався ліквідувати цю загрозу на далеких підступах до Києва. Коли розвідка дала генералу Ватутіну цілковиту певність, що Манштейн міцно прикутий до Бук-рина у сподіванні нарешті відбити в червоних охоту до переправи на правий берег Дніпра,— командувач 1-го Українського фронту, скориставшися з кількох лічених ночей, оповитих в густий туман, перепровадив армії таємно з плацдарму через Дніпро назад, перевіз артилерію й танкове господарство, сховано перекинув це все вгору лівим берегом вздовж Дніпра аж до Десни, непомітно перетяг через Десну й через той же Дніпро вище Києва, сконцентрував там на такому ж плацдармі велику ударну силу стволів артилерії й, узгодивши свої дії із Ставкою, на світанку 3 листопада вдарив. Несподіваність і раптовість дії спричинилися до того, що німці втекли з Києва вже 5 листопада вночі, а Манштейн тільки тоді припинив атакувати Букрин, де лічені1 люди створювали видимість великих сил.

Піднесли десантникам обід у термосах,— майор Коваленко пообідав на своєму імпровізованому спостережному пункті. Бій не вгавав. Серед десантників з'явилися перші поранені, це наробив випадковий снаряд, і після цього всі покопали собі ямки про всяк випадок. Доводилось чекати довго, доки дійде черга до них. М'ясокомбінат захоплено вже, автоматних пострілів стало майже не чутно, битва відкотилася на захід.

Цитринові й шафранні гайки горіли проти сонця. Десь із-під куща вискочив наляканий заєць,— він довго лежав там,-притиснувшися до землі, поклавши вуха назад, не наважуючись ворухнутися. Звідусіль таким страшним пахло — людиною й пороховим димом, куцохвостому здалося, що це все прийшло по нього, по його линялу шкуру. Вискочивши, заєць чимдуж подався вздовж лощини під гору. Ніхто не стріляв. Іншим разом услід зайцеві знялась би ціла баталія, а це тільки

дивилися, як він мчав, обминаючи танки, замасковані кущами, проскакуючи повз гармати, вкриті згори великими сітками з понашиваним листям,— аж доки душа його вкрай зайшлася од страху, втоми. Він сів неподалік Василя Йвановича на горбі й став поводити на всі боки вухами, наче наставляючи стереотрубу. "Ах, ти ж, куций чорт!" — сказав майор Коваленко, й заєць легенько поплигав геть, махнувши лапкою на війну.

Провели яром полоненого, посадовили коло танка, чекали, доки прийде полковник. Німець був молодий, із довгим волоссям, зачесаним назад, як у артиста, хоч він пішов на війну з кравецької майстерні. Обличчя його увесь час сіпалося, він тремтів, аж цокотіли зуби. "Боже мій, боже мій",— сказав німець і дістав із спідньої кишені купу фото. "Матка?"— закричав у вухо полоненому боєць, наче німець був глухий. "Боже мій, боже мій",— стогнав полонений, притискаючи до уст фотографії.

"Ребята, мені треба йти",— сказав танкіст, що привів німця, розмахуючи рукою із затиснутим у ній револьвером. "Почекай полковника",— одповів перекладач у новенькій накидці.46 [...]

З'явився танкіст із запхнутим уже за пояс револьвером, із папірцем у руці,— "здав полоненого, там автоматник їх табун погнав". Танкіст попросився, щоб його підвезли до танка, бо чув — починається справжнє діло, годі жучка водити. Він розповів про життя глибокого тилу, далі півкілометра не7 бувши,— майор Коваленко пригадав при цьому своє відчуття фронту, повертаючись після госпіталю.

Він їхав з Уфи, де не було затемнення, в Куйбишеві почалася темрява, сюди могла дістати ворожа авіація; в'їхали наче в війну. Коло Пензи стрів розбомблений ешелон — яким далеким тилом здався Куйбишев! Знайшов частину, в яку мав призначення,— це був фронт. Другого дня рушили на передову: з кожним кілометром відчуття фронту ставало реальніше і реальніше, а вчорашнє село — глибокий тил. Ось погорілі танки, коло них ще лежать трупи німців, не встигли закопати.

Ось хряснули спереду міни, місцевість була під обстрілом, попадали в грязюку й повзли геть з дороги. Ось бліндаж, в якому пересиділи наліт авіації, когось поранило, нарешті це таки — фронт. Ні, не далі як за день переконався в помилці. Після атаки, яка захлинулася, бо не пощастило блокувати вчасно доти, Василь Іванович повернувся до цього ж бліндажа,— боже, який це був глибокий тил, майже Уфа!

Десантники пішли в атаку, як проста піхота, без ніяких танків. Старшина Векленко роздав усім запасні диски до автоматів, протитанкові гранати, ПТРівцям звелів патрони пхати до кишень, за пазухи, куди хочуть, бо діло буде довге. Двох людей Векленко спеціально відрядив нести ящика з пляшками горючки, щоб і з цього боку ворожі танки не ображалися на холодну зустріч. Навіть танкіст, що пристав до десантників і почував себе аристократом серед піхотної кузьки, і той дістав від Веклекка навантаження — довжелезну протитанкову рушницю — ПТР. "Давай не будемо,— сказав танкістові Векленко,— чи стрінеш ти свого танка, чи ні, а з нами вже стрівся, і попереджаю, що в бою у нас полундра: хто не з нами, той проти нас!"

Векленко наче й посміхався, проте декілька десантників, у яких з-під сорочок виглядали смугасті морські тільняшки, так глянули на танкіста, що той миттю схопив рушницю, вирішивши перетерпіти, аби тільки не дибати десь самому, а в доброму гурті. "Братішки,— сказав танкіст,— називайте мене просто Костя, не дивіться, що я герой!" Майор Коваленко припинив усі розмови, давши наказа рушати.

Дорогою десантників накрили штурмовики, які обстріляли їх із кулеметів. Всі розбіглися по кущах, і перший — танкіст Костя, а Векленко поставив одного моряка навколішки, поклав йому на плече ПТР, сумлінно підводив під мушку мотор німецького самольота, який летів на нього. Німець помітив Векленка й направив на нього вогонь кулеметів, ще раз повернувся й зайшов, щоб розстріляти нахабу. Але старшина морської піхоти терпляче водив за німцем дуло рушниці й таки підбив йому один мотор, німець важко став набирати висоту, і тут його угробила зенітка.

Векленко витер піт з обличчя й свиснув у свою боцманську дудку, збираючи людей. Один не відгукнувся на його заклик — той, хто правив старшині за підпору до рушниці. Він стояв на колінах, упершися руками попереду себе в землш, й був мертвий. Німецька куля поцілила його в голову. Векленко відтяг моряка пріч з дороги під ясно-золотий кущ глоду, забрав документи, поцілував у неживі губи й накрив обличчя пілоткою. Не було часу затримуватися для віддаи-тя тіла землі, Веклеико пішов позаду всіх, замотуючи легку рану на лівій руці, а його земляк і вірний напарник зостався лежати під осіннім кущем, і це було назавжди.

Попереду стояло кілька підбитих танків Т-34, рудих од вогню, вони завмерли в тих різних позах, в яких зустріли загибель. "Стояти на смерть!" — закричав на майора Коваленка худий генерал. "Моїм людям не треба рекомендацій, товаришу генерал-майор,— сказав твердо й зухвало Коваленко,— давайте завдання!" Генерал не мав права знаходитися там, де зустрів його Коваленко, вже його розшукував по всіх телефонах командувач,армії, знаючи, що безумовно хоробрий генерал полізе до чорта в зуби. "Розумієш майор,— сказав генерал, довідавшися, що перед ним "хазяйство Коваленка",— чекаю танкової атаки. Приймай, окопи, садови десантників, я підкину людей, організуй оборону!" — "Єсть організувати оборону!" — одповів майор. "Із чого ж ти почнеш?" — "Займу район отих спалених танків!" — "Серед білого дня?"— "Попрошу вас вогоньку на 16.00".— "Обіцяю". Генерал вийшов із бліндажа й пішов окопами, не дуже схиляючи голову, хоч куль зовсім не бракувало з ворожого боку. "Покладаюсь на вас,— говорив він десантникам,— держіть марку, орли!"

Людям уже доводилось воювати в подібній обстановці. Хто не знає страшної десантної професії, коли тільки нехтування смертю дає життя, а кожного, хто заховав хоч раз голову й проґавив момент, можна вважати мертвим. Десантники або поляжуть усі до одного, вчепившися в рубіж, потрібний командуванню, або всі стануть в ряд після геройського діла, тримаючи поранених попід руки, для одержаная урядових нагород.

Вони були діловиті до буденності. Не звертаючи уваги на обстріл, заглибилися в землю, порили вузенькі й глибокі щілини для ПТР'івців, Векленко не дав нікому вгору глянути, доки перші заходи оборони не було виконано. Повсюди з собою старшина тягав танкіста Костю,— це був Век-ленків метод виховання бійців. Костя часто пригинався, падав перед міною, повз на ліктях і колінах там, де старшина широким і розгонистим кроком моряка перебігав небезпечні місця., Поступово Костя, бачивши, що на нього дивляться, як на рівного, й не припускають думки, що він може лякатися, й справді пускався берега, наче сьорбнувши хмільного трунку, снував за Векленком, мов нитка за голкою. "З нього будуть люди,— мимохідь кинув майорові старшина,— я беру його з собою вперед до танків!.."

Час наближався до шістнадцяти нуль-нуль. Векленко одібрав людей. В першу чергу пішли морські піхотинці,— без них старшина не мислив собі ніякого серйозного діла. Люди в цивільній одежі, в ватянках поверх піджаків мовчки чекали своєї черги,— старшина не обминув і їх. Шістнадцять нуль-нуль. Почався артналіт, як обіцяв генерал.

Векленко ринувся вперед із двома десятками бійців, вони, не бігли, а повзли по-пластунському, спритними швидкими рухами нагадували команду плавців. Ось і горілі танки. Миттю під кожним запрацювали лопати, копаючи схованки для винищувачів танків. Костя раптом кинув лопату й упав обличчям на землю, загрібаючи руками. Напарник, молодий моряк, не скинув і очима. Артналіт скінчився, попереду розсівався дим, одходив пил од киданої вибухами вгору землі,— моряк почув, що Костя плаче. Замахнувся, щоб ляснути танкіста лопатою,— "давай, копай!"

Костя повернув до моряка заплакане нещасне обличчя: "Браток, друг... Подивися сам... Наварений гак... Прим'ятина на броні... Мій танк!" Моряк чув його слова, але більше уваги віддавав лопаті, одним оком поглядав, де старшина Векленко, і тому не одразу второпав, що танкіст зустрів власний свій танк, згорілий од термітного снаряда. Люки були задраєні, певно, ніхто не встиг вискочити. Костя в безтямі поривався

дертися на танк, щоб витягти трупи друзів, і щоразу його стягав за ногу моряк. "Одставить! — сказав Векленко, невідомо як опинившися поруч. — Ще встигнеш догнати дружків, ховай голову!"

Два дні й дві ночі не виходили десантники з бою. Майор Коваленко сидів у бліндажі, що од мін перехнябився й осунувся, засипавши майорові ноги,— не було людей і можливості змінити бліндаж. Сподіванка на те, що вночі буде легше, не справдилася, німці випускали безліч ракет, на полі стояло світло, як у фотоательє. З німецькою методичністю ворог бив по спалених танках, де засіли винищувачі і де вже стояла зграя підбитих німецьких машин. Земля кипіла й тряслася, але тільки на хвилину ставала тиша, як майор, чув у телефоні голос Векленка: "Ветка, Ветка, я —г Воля!.. От, чорт, повні вуха піску набило!"

Не раз зв'язок рвався, майор посилав лагодити, приносили вночі харчі, приповзало поповнення, Векленко вимагав води — не для себе, звичайно, а для кулеметів, до нього стяглася вже вся його морська команда, люди гинули, встеляючи трупами траншеї, хід сполучення, який наказав майор прокопати для зв'язку з винищувачами танків, а старшина Векленко жив і діяв, наче несмертельний, підбадьорював людей веселим словом. Він сам почепив на танк шматок червоної матерії, написав на панцирі крейдою: "Ні кроку назад!", і всі знали, що ця емблема не віщує життя, тільки перемогу, так старшина повідомляв бійців, щоб стояли всіна смерть.

Скільки їх стояло, отаких старшин, під Одесою, Севастополем, Сталінградом і містом Леніна!

Векленко походив із Чигиринщини, з села над річкою Тясмином, де не був уже років двадцать і куди збирався щороку їхати. Спочатку в нього там була дівчина, товариші, мати й батько, сестри,— всі його чекали, він не їхав. Дівчина вийшла заміж, товариші — хто помер, хто виїхав із села, хто забув. Сестри постаріли, батько підняв проти себе дубка й підірвався, залишилась стара мати, яка ждала довше од усіх. То

вона чекала, що син привезе невістку, то, може, хоч сам навідається коли або хоч присниться їй, і то легше.

Векленко подружив із морем, як чимало чигиринських людей,— і ніхто б не сказав, що вони не роджені моряки: високі, худі, темношкірі, маслакуваті, залізного здоров'я й самовладання, з флегмою, за котрою жила енергійна, рвучка натура. Моряк посилав матері фотокарточки з ріаних тих місць, куди його кидала примхлива доля, стара Векленчиха ліпила їх під скло на стіну, поступово тільки й уявляючи собі сина у вигляді шматка паперу, на якому не дуже й добачала що. "Хто та хто?" — питала вона онуки, показуючи чергову синову карточку. Онука показувала бабі, що дядько оце всередині, їхній пароход замерз у кризі, вони сиділи три місяці, чекаючи криголама.

Іншим разом син надсилав листа з повідомленням, що неодмінно буде — коли не в цім місяці, то конче в наступнім, і Векленчиха кидалася шарувати й мазати без того чепурну хату, збивати масла, плести рукавички, який раз витягала на світ божий решетилівську вишивану сорочку, яку придбала ще до першої синової обіцянки приїхати, коли він був молодий, і дівчина ще ждала, й товариші питали.

Нарешті, аж ось коли побуває старшина Векленко вдома! Од цього плаццдарму й ста кілометрів не буде до рідної хати. Треба поговорити з майором, той дасть машину, за один день справиться. Не знав старшина, що немає в. живих старої матері, хата з його фотографіями згоріла, а вищивану сорочку запхав фашист до свого рюкзака, розбивши материну скриню. "Вєтка, Вєтка,— гукав Векленко.— Я — Воля!: Василю Йвановичу, чи правда, що чорти купують людські душі? Вони можуть мати з нами сьогодні добрий гендель!"

Старшину Векленка було вбито саме в ті хвилини, коли німці полізли на пробій, коли сонце затьмарилося од вибухів бомб та мін, коли напруга бою досягла найвищого рівня. Тільки що він стояв, вискочивши з нори під танком, розстрілюючи з автомата п'яну ворожу піхоту, що йшла в розхристаних мундирах на його людей, а це лежав горілиць, і

ніхто це помітив, як він падав,— на губах легенькими пухирцями схоплювалася кров, він ще дихав.

Танкіст Костя підповз ближче, коли німці побігли назад, цриклав вухо йому до грудей. "Живий,— прошепотів старшина, бризкаючи з рота кров'ю,— скажеш там, у Києві: жили, як уміли!" Б його грудях заклекотіло, мов пробилося джерело, він шарпнувся, випнувся, як тятива, й розлучився з цим світом, поклавши на олтар перемоги могутнє життя.

Костя заридав без сліз, йому на очі потрапила боцманська дудка Векленка, він зняв її з шиї старшини й приклав до уст. "Ого, живий старшина,— гукнув дехто з дальших десантників,— бий фашиста, полундра!" І хтось заспівав хрипким голосом "Варяга", інші підхопили, танкіст Костя безперестану дудів у Векленкову дудку, наче живий старшина підбадьорював бійців.

Душа Векленка, коли вона ще не далеко відлетіла, могла порадіти, як мстилися за нього в тому бою.

Боцманська дудка співала атаку, вже не Костя в неї гукав, а інші теплі уста, бо й до Кості прийшла його хвилина.

Останнім задудів у Векленкову дудку майор Коваленко, де була найвідповідальніша хвилина битви, коли надлюдське напруження тільки й тримало десантників. "За Батьківщину!"— гукали грізні голоси. Гул котився полем бою.

В цю хвилину просто чрез окопи полізли на ворога танки з новими десантниками. До майора наблизився худорлявий генерал, який доручив йому цю дільницю, ляснув по плечі й весело гукнув у саме вухо:

"Спасибі, підполковнику Коваленко! Вітаю вас з нагородою! Та кинь ти вже дудіти в оту дудку!"

XXXVI

Ще напередодні добре похолоднішало, і трактористи намерзлися, вийшовши з дому в самих гімнастерках; доки пригріло сонце. Перед вів Іван Середа з дружком Павлом Гей-бом, до них цристав Щрасчин чоловік.— Грицько Семенен-ко, а потім і той з пересельців Юрко Цапенюк, що розумівся на двигунах.

Чимало колгоспів посилало своїх людей до ярів і лісів, де відбувалася минулого року величезна битва — ліквідація Корсунь-Шевченківського "казана". То в одному, то в другому місці стукав молоток по металу, й виляски далеко летіли полем,— це хтось шукав потрібну йому деталь до трактора в купах трофейного брухту, розкиданого по найглухі-ших місцях. Через те, що в Веселій Кам'янці й несправного трактора не лишилося і ні до чого було підбирати деталі, Середа з Гейбом пішли на авантюру: винайти цілий трактор. Вони поговорили з полковником, і той порадив не дуже розголошувати, щоб глузу не набратись, а покликати пастушків, які знають, де лежить кожний шмат металу в околиці, взяти до уваги всі можливі варіанти, заоблікувати трофеї, може, щось і знайдеться.

Пастушки позбігалися такі чустрі й порскі, що дорослі злякалися, як би не розплескали по людях їхньої забаганки. Але побоювання були безпідставні,— хлопчаки запровадили навколо всього таємницю, наче справді коло військової операції, якою налякав їх Середа.

Безперечно, десь серед того брухту валялося щось путнє, але з чого почати, до якої лихої години розшукувати й тулити деталі, коли все пойняла іржа, поїв вогонь, потрощили вибухи? Зарадив би справі Свиридон, одностайно вирішили пастушки,— вже хто його й знає, як він через міни лазив, але можна сказати, що краще од нього ніхто б не поміг. І хоч серед хлопчаків було чимало одчаюг, які розгвинчували снаряди, підривали міни, розкладали ватри з толу і, як на свої дванадцять-чотирнадцять років, добре розумілися на вибуховій справі,— вони віддавали належне Свиридонові, який був і серед них знавець.

Багато кілометрів виходили Гейбо з Середою за пастушками, до біса механізмів обмацали, вистукали, наче добрим консиліумом пройшли по лікарні. В одному місці похоже було на те, що вдасться використати мотор із транспортера, в другому — подобалося шасі тягача, в третьому привабив кузов автобуса, з якого міг вийти гарний палуб, себто будка на поле для трактористів. Але докупи ніщо не склеювалося, наче хтось наврочив.

І знову, хоч самого Свиридона не було, справі залагодив член його родини — чорненький і маленький Микитка. Він ходив в Уласових чоботях, поясі і пілотці й крім цієї амуніції мав на грішному тілі лише штанці, які за довгу службу перетворилися на труси. Полковник досі його не приймав на повноправного Уласового наступника, але Микитка заявив удома мамі й бабі, що віднині вважає себе в розпорядженні Василя Йвановича, отже просить не потикатися до нього з різними невідповідними пропозиціями — нарвати поросяті кропиви чи назбирати бабі хмизу. І ось цей Микитка доскочив такого, аж сам Василь Іванович до нього посміхнувся, а Юрко й поцілував на очах зашарілої сестри Микиткової — Юхимини,— хлопчина показав заховану в хащах німецьку танкетку.

Танкетка не торкалася землі, зависнувши на кількох-зі-гнутих дубках. Певно, це була розвідувальна машина, яка шукала виходу з лісу, потрапила до урвища, посунулася вниз, наїхала через кущі на похилі дубки, зігнула їх і сама повисла. Танкісту було дуже ніколи, бо він залишив усе, як лежало, і Свиридон з Микиткою, побувавши тут, уже потягли звідси яскраві листівки з ялинками й голими дівчатами.

Звісна річ, трактористи обстежили, чи танкетку не заміновано. І хоч Микитка клявся й божився, що вони із Свиридоном обдивлялися, Гейбо сам уважно й кваліфіковано все перевірив. Потім була морока — спускати машину на землю, щоб перевести їй ревізію. Довелося тягти колоди, рубати осики, підводити мостини, аж нарешті танкетка торкнулася ґрунту.

Ліс був осінній, отже, прозорий, видко все, наче в добрій майстерні, під електрикою,— яка насолода бабратися в незнайомій машині, шукати кінців, потроху розуміти, що й до чого! Розібрали вузли, заглянули до поршнів, обстежили передачу, перевірили електричне господарство,- прилади, промили бак для пального — і чотирма голосами вирішили, що повинне бути діло з цієї чортової тарадайки.

Коло мотора ходили, як коло дитини, аж плавав у маслі, так надраяли, вирихтували, пилинку здмухнули, наче справді" щось путнє, а не проста чхачка. Спочатку не думали, що потужний мотор, а як ізсадили та заглянули — зраділи, бо недурно морочилися, тягатиме плуги, ще й як! Юрко сказав, що це танкетка французька, він працював у механічній майстерні, де лагодили всяку всячину, вже того дива набачився з цілої Європи.

Купка пастушків сиділа невідхідно коло майстрів, а їхня скотина без догляду розбрелася по всіх усюдах, добре, коли потім знайдеш. Попереду стояв Микитка, аж синій од холоду, щохвилини підсуваючи набакир пілотку, яка чомусь налазила на очі. Юрко, стаючи на хибну стежку задобрювання брата коханої дівчини, накинув Микитці на плечі свою куртку — під тим виглядом, що вона йому заважає. Налили в картер масла, помастили підшипники, заправили бак пальним,— од серця відірвали відро лігроїну, помішаного з бензином,— Середа сів до керма.

Не можна сказати, що все пішло легко,— чортопхайка чхала, кашляла, стріляла, шарпалася на всі боки, наче скажена, але зрештою всі гуртом її приборкали: мотор рівно й оглушливо заревів. Тепер можна було вибиратися на дорогу з цієї гущавини, хоч Грицько пропонував спочатку обрубати зубилами панцирний захист, бо дає зайву вагу. Але кортіло швидше зробити сенсацію в колгоспі,— через це нічого не обрубували, мотор заглушили, і всі разом вибрали дорогу, порубали кущі, звалили кілька берестків, замостили в однім місці рівчака, підкопали далі крутий виїзд,— наче не військовій машині стелили дорогу, а бабиній шкапі.

Знову заревів мотор. "По конях!" — гукнув Середа, Гейбо примостився поруч нього, Грицько з Юрком — позаду на панцирі, Микитку посадовили на почесному місці зверху, Гейбо тримав його за пояс, щоб не посунувся під гусениці. Пастушки полізли на вільні місця, а що таких взагалі не було, то почіплялися хто за що. Двом ніяк не щастило втриматися зверху, вони застромили карлючкуватого дубця за задній гак, і танкетка потягла їх за собою в хмарі куряви.

Довго радилися, скільки плугів подужає машина, дід Сербиченко придибав до майстерні для такого діла, штовхнув старечими вузлуватими пальцями фару й сказав надійно: "Нічого, потягне й три!.." Прикинули кількість кінських сил в моторі, зважили на гусениці, зняли броню й вирішили, що двох буде досить; щоб бува не підірвалася.

Де не взялася Юхимина й прилипла, до танкетки, марно сподіваючись, що нарешті почне вчитися на тракториста. Доки майстри сперечалися за систему причеплення плугів, лагодили самі плуги,— Юрко показав Юхимині, як і від чого танкетка рухається, куди повертати праворуч, а куди ліворуч, і якось трапилося, що руки їхні стрічалися частіше, ніж того вимагала наука: то рука хлопцева лягала поверх Юхи-мининої, то дівчина клала руку на Юркову. А, не помічена ними обома, обіч стояла бідна Пазя, ледве стримуючи себе, щоб не заголосити на баб'ячий голос. Юхимина перша зауважила Пазину присутність і зробила вигляд, мов давно її бачить: "Зараз, зараз, Пазечко,— сказала Юхимина заклопотано,— спасибі тобі, що прийшла по мене, а то б я тут коло машини й ніч зустріла. Микитко, катай додому, мати картопляників напекли!"

Юхимина схопила за руку Пазю й потягла за собою геть. Микитка дав собі дозвіл стояти коло танкетки, врятованої його кмітливістю. Перед ним мов видиво досі рухався ліс, хльоскаючи галуззям та обсипаючи жовтим листом, потім дядько Середа прибавив ходу на рівному, й вітер обдував Микитчині вуха, збив пілотку, а він сидів зверху, і все наче підпливало до нього з обох сторін,— і озимина, й бурякове поле, і тітка Векла, й вулиці села, й люди, які бігли назустріч.

Він не помічав, що коло майстерні вже багато стало дітлахів, на яких дід Сербиченко гримнув, щоб не заважали: "І де їх стільки береться в світі божому!" Та Микитка міг би й н'е дерти носа перед Прісею, бувши братом Свиридона й наступником Уласа. "Бач, як запишався",— сказала Пріся своїй подружці із вимазаними в чорнило пальцями: вони завітали сюди по дорозі зі школи. Микитка раптом підскочив, перекрутився в повітрі, бринькнув кількох дітей по губах, шарпнув Прісю за кіску, яку та старанно плекала до повернення парубків із чужих сторін,— і подався як опечений вздовж вулиці: його натреноване вухо почуло сигнал вантажної машини, якою Василь Іванович їздив до району.

Плуги тягали по ставищі. Було вже досадно, що танкетка так мало тягне, і Середа з Гейбом вирішили, що цим не обмежиться господарство, треба ще шукати тягла, доки держава відбудує заводи й підкине новеньких тракторів. "А знаєш, Ваня,— сказав Гейбо,— отой мотор з транспортера— він і чорта поволоче!" — "Тільки як ти його, Пава, на колеса поставиш?" Віджививши одну машину, друзям кортіло ще знайти щось, а тим часом орали ставище, регулюючи плужний агрегат, вивчаючи, яка швидкість найкорисніша для танкетки. Греблю майбутнього ставка загачували земляну, вибираючи грунт із ставища, і танкетка давала користь тим, що після неї легко було брати на тачки землю.

Не встиг Василь Іванович як слід зазнайомитися з надбанням трактористів, як через гору переповз величезний гусеничний трактор із гирилицею піднятих плугів, наблизився до ставища. Доки тракторист шукав по кишенях свій, наряд і глушив трактор,—з того ж напрямку примчав газик, і директор МТС хутко, мов Ьтарий знайомий, підбіг до полковника й зірваним голосом став докоряти, що не гаразд із ним повівся,— ну, нащо було скаржитися в Київ, хіба самим тяжко поладнати, будь ласка, ось вам трактор, сам добре розумію, що таке глибока оранка! Василь Іванович мусив дякувати директорові й вибачатися, що нікуди не скаржився, але коли до того дійде, то й поскаржиться, бо треба було одразу двох трактористів прислати, а не одного, щоб день і ніч не гуляли плуги.

Ось коли вперше звернувся полковник до Микитки з дорученням. На пошті Василь Іванович дістав листа від Уласа, де той першим ділом запитував, як справляється з ділом Микитка Зайченко, другого листа — од Дарини. "Ану, покажи, на що ти здатний",— сказав полковник Микитці, а бідний хлопець мовчки стояв, забувши, що мусить хвацько на все відповідати.

"Біжи до школи,— сказав полковник,— скажи Степанові Тарасовичу, що я його прошу негайно прийти сюди. А всіх, кого стрінеш дорогою, скликай до колгоспного двору". Микитка так і захолов на місці, міркуючи, як йому реагувати на довгий наказ. "Стривай,— сказав полковник, коли Микитка лагодився чкурнути сторч головою,— забіжи до тітки Ганни, нехай дасть тобі Уласову сорочку, бач, як посинів..."— "Єсть!" — радісно вигукнув хлопець і, хутко знявши чоботи, здимів, наче й не стояв ніколи поруч.

Підійшов ставковий майстер, за ним Семен Бойко, котрого полковник призначив своїм заступником, директор МТС уважно придивлявся до цього голови колгоспу, який міг бути й. головою області.. Василь Іванович познайомив усіх з директором МТС, сказав, що дасть другого тракториста на зміну до трактора, бо треба впорати озимину, оранку на зяб, хлібопоставки одвезти. "Я заїду до вас, підпишу договір,— сказав полковник директорові МТС,— повірите, у нас сьогодні не день, а торба метушні!"

Дядько Сашко Вовкотруб здалеку щось гукав і біг до гурту, підбіг схвильований і, не привітавшися ні до кого, став доповідати полковникові, що до зустрічі московських гостей він готовий, приміщення вичистили й обмастили вапном для дезинфекції, всі чекають. Полковник звелів йому сісти на бігунки й котити на станцію, бо поїзд має прийти ще сьогодні, і дядько Сашко тим же алюром зник.

Семен Бойко поскаржився, що ставок забирає йому людей, в полі плаче робота, а ставковий майстер навпаки — вимагав більше робочих рук, щоб закінчити до дощів, і порадував полковника тим, що, можливо,

й солі багато не піде, грунт під сподом водонепроникливий, аби тільки гаразд викопати. Спускати воду передбачалося через дерев'яні лотоки, а що річечка Кам'янка влітку не пересихала, то згодом мріялося поставити маленьку гідростанцію, спад води.достатній, хай на колгоспну електрику і вітер, і вода працюють. "Покличемо людей на суботник,— сказав Василь Іванович,— без великого гурту не подужаємо греблі й ставища, як гадаєте?"

Тут же Грицька Семененка було призначено на бригадира замість Бойка, а Середі й Гейбові дано завдання організувати роботу машин. "По-партійному,— сказав Гейбо, глянувши на Середу,— це значить не сісти, доки не зробиш?" —

"Виконуйте,— наказував полковник,— товариш Бойко покаже, де ми визначили під зяб".

Танкетка поїхала до трактора, разом рушили до майстерні, там їм зробили уважний огляд, стали заправляти пальним і рихтувати плуги. Директор МТС сів на газика й чкурнув назад, не скуштувавши чарки горілки, на яку сподівався,— хай їм грець, оцим військовим! Та згадавши, що про трактор дістав розпорядження з самого Києва, дав газу й зник за горою, як і з'явився.

Василь Іванович поволі йшов, спираючись на палицю, з другого боку підтримуваний Бойком, думав про Даринин лист. Що вона там пише, голубка, де їй болить, чим турбується? Скільки ж можна ховати в собі біль, ходити без тями, почуваючи, що досить на мить попустити нерви, як одразу сяде в поїзд і помчить до дружини. Нехай увечері, як Ганна вкладе малу, все заспокоїться й засне,— він дістане з кишені листа й прочитає, вдивляючись у кожну літеру, примічаючи кому, риску чи пляму на рядках.

Сьогодні — перший лист від Дарини в мирних умовах. Що він таїть? Обіцянку швидко повернутися? Прохання, повідомлення про розлуку?

Сповіщення про хворобу? "Василю Йвановичу,— сказав Бойко,— це нам така велика підмога, що годі зважити. Я думав, вони давно про нас забули, хіба мало свого клопоту? Ні, це красива посилка, недавно од грузинів була, а це москвичі везуть, просто не віриться, це ж по цілій області прокотиться, га?"

Справа була в тому, що колгоспники одного колгоспу з Московської області, які змагалися з Веселою Кам'янкою перед війною, згадали про друзів і надіслали їм добра: корів, теличок, биків, коней. Звідусіль до колгоспного двору збиралися люди, й коли полковник з Бойком підійшли туди, всі вже.знали, в чому річ. Ганна, вже голова сільради, винесла на двір стола й стільця, сиділа, чукикаючи на руках Галю, що капризувала. Микитка стояв уже в Уласовій гімнастерці й відчував себе не нижчим од якого завгодно генерала.

XXXVII

Після мітингу пішли гуртом за село стрічати скот і визнали, що подарунок хазяйський, не причепишся ні до чого. Корови виглядали пещеними, не якимись там дикокозими, телички були гарного приплоду, а коні хоч трохи схуді, проте без ганджу, видко, роботящі й щирі, ковані і чищені, не зароблені.

Дорогою від станції дядько Сашко встиг перейняти двох делегатів, що привезли худобу. Вони поїхали втрьох на бігунках, а хлопчаки гнали скот. У дядька Сашка вистачило глузду не пхати гостей просто на зустріч, а спершу завезти до себе, де вони набули належного вигляду, помилися з дороги, почистили чоботи. Тим часом скотина вже стояла в корівнику й стайні, корови приїжджі знайомилися з місцевими, доярки ходили поміж них, наче іменинниці, чисто вдягнуті, в біле запнуті, замішали теплою водою січки й дерті, сіли віддоювати молоко, щоб не набрякали дійки. Конюхи обгладили нових коней. Зустріч була не велелюдна, бо гості попросилися спочити з дороги, зате всі домовилися, що москвичів гоститиме кожна родина, і до зими хай не думають про зворотну дорогу.

Всюдисущий Павлов, який планував подію й давно переписувався з москвичами, закінчив офіціальну частину неофіціальними обіймами й поцілунками з делегатами, а правління колгоспу наслідувало цей гарний приклад. Один делегат був літній колгоспник із великою бородою, з медалями сільськогосподарської виставки; товариш його — демобілізований фронтовик з орденом Слави. "Ну, дорогие хозяева,— одказав літній,— подарки наши от братского сердца, а удивить вы нас ничем не удивите, только работой!"

Отже, треба було показувати роботу. Ще звечора, як стемніло, молодший москвич зауважив світло, яке рухалося по полю, але йому сказали, що то, певно, чиясь машина. Коли ж гість запитав, що їй там робити на одному місці,— дядько Сашко не без гумору висловив припущення, що то хтось шукає погублені трудодні.

Гості полягали спати, а в колгоспі зчинився цілий аврал, бо нікому не хотілося кліпати очима ранком. Старий Цапенюк Михайло сказав своєму Юркові, котрий забіг ухопити вдома кусник хліба й бігти на ніч у степ: "Бігме, не звикну до тутейньої віри! Коли їм привезли скотину на погоріле, то най будуть погорільці, не показують на господарів. У нас би ґазда й те, що мав, розтяг би, розорив, сміттям присипав, най бідність оч; б'є, щоб не шкодували, що обдаровують!"

Юрко сам іще гаразд не добирав, що й до чого, але його захопив дух змагання між людьми. Уздрів Юхимину, яка збирала подружок і не знайшла миті, щоб постояти з Юрком, тільки вдарила кулачком по плечах, і за те спасибі. Дівчата кинулись віяти зерно, в майстерні регулювали сівалки— одну й-другу, що їх узавтра доведеться чіпляти до трактора. Дід Сербиченко запалив каганчика з лою, сів з оскардом насікати камінь до млина, щоб не лежати без сну й без діла. "Як ще не меле, дак уже кує,—сказав дід Василю Йвановичу,— на греблі млина поставимо, еге ж?"

Вчитель Степан Тарасович терміново писав, друкував, малював і клеїв стінну газету на честь гостей, йому допомагали вчительки, Пріся,

яка принесла з дому фарб, і Пазя — так, так, Пазю прислала нова ланкова Горпина Бойко, щоб написала в газету привітання москвичам від бурякової ланки. Старий учитель Феофіл Гаврилович засів у кімнаті Василя Йвановича, де горіла електрика, стояв широкий стіл, і креслив плани сівозмін з урахуванням посіву трав. Те, про що радилося з бригадирами, книжками, старими людьми,— сю ніч з'являлося з-під руки аматора-агронома в гарній системі, розфарбоване й розписане, що й дитині дійде до розуміння.

Старший москвич виходив серед ночі на повітря, бо в нього було щось негаразд із серцем, і сказав, повернувшися, фронтовикові, що вони завдали всім безсонну ніч. Молодший одповів спросоння. Тоді старий, сівши на сіннику, цмокаючи товстезну цигарку, стиха підсміюючись, виклав помічені в колгоспі ознаки безсоння.

Він говорив з приємністю, стрівши те, що й сподівався стріти, зауважуючи, що гітлерівська навала не. пожмакала душ людей, послухавши нічний гомін колгоспу, наче працьовиту й дужу сім'ю бджіл. Його досвідчене вухо колгоспного бригадира відрізнило працю віялки, почуло гомін і брязкіт од майстерні. Навіть як дід Сербиченко цюкав оскардом по жорні — і те він зауважив, хоч не добрав, нащо тут тешуть камінь.

До нього долинуло, як галасували кури, кувікало порося, кахкала качка, зрозумів, що готується банкет на їхню честь. На полі ходили трактори, присвічуючи собі фарами,— добрі господарі, висловився старий, підморгуючи в темряві фронтовикові. Згадав передвоєнні часи, коли познайомилися на Всесоюзній сільгоспвиставці, бігали одні до одних, вивчали цифри, випитували — із жартами, хитруванням, селянською хваткою. Немає в них двох бригадирів, бідкався старий, ланкову повішено, а голова правління загинув на фронті. Проте турбуватися нічого, колгосп живий.

Товариша Вовкотруба, який їх стрів, пам'ятає з мирного часу, помітив у ньому прогрес хоч би в тому, що став такий хвацький. Старий

лукаво сміявся, кахикаючи в бороду, йому почулося, що фронтовик теж регоче з дядька Сашка. Ось тільки треба вивірити завтра полковника, чи має хазяйську наполегливість і терплячку,— хай буде який завгодно вчений, а без відчуття землі не дуже нахазяйнує, все чогось не вистачатиме — то дощу, то снігу, то сонця.

Довго бородатий бригадир викладав свої спостереження фронтовикові, сам нервуючись од того, що побачить завтра доброго й що поганого, аж виразно почув, що його слухач давно хропе на всі заставки, ніяково замовк і вийшов ще подихати свіжим повітрям.

Василь Іванович їхав помаленьку в степ. Микитка змерз і притулився до нього спиною, правуючи конем. Нізащо хлопець не згоджувався йти спати, доки полковник був на ногах. Василь Іванович дивився, як рухалося світло фар попереду. Останнім часом помітив у собі зміну сприймання місцевості як поля бою,— великий мир входив у його душу, не було в ньому місця війні.

Трактор мав два світла й через те йшов попереду: одну фару направив, щоб триматися борозни, а друге світло падало на плуги й трохи далі назад, щоб і танкетка не робила огріхів, на ній бовтався почеплений просто на плугах ліхтар; Робота йшла без затримок, до тракториста став у напарники Середа, а Гейбо орав танкеткою разом з Юрком Цапенюком. Пізній місяць ледве підводився над степом.

"Ну,— гукнув полковник, дочекавшися орачів на межі,— загінку зайшли добру! Тільки нема чого двом водіям робити коло кожної машини, треба комусь і по дню орати. Зараз ідуть двоє інвалідів на зміну..." Булька й Оленчин змінили Юрка й Середу, а ці пішли поруч полковникових бігунків додому.

Василь Іванович заходив до хати, коли вже розвиднялося. На його тапчані сидів старий Феофіл Гаврилович і сидячи спав. Полковник обережно поклав його й вкрив шинелею. Треба було читати листа

Дариниого, він не може довше чекати. Розвиднілося зовсім. Наставивши листа на вікно, розібрав слово по слову: Дарина повідомляла, що він — батько, вагітність її проходить нормально...

XXXVIII

Ще коли Карпо Цар бив удома посуд, Карпиха йому кричала: "А бодай тебе земля не прийняла, а щоб тебе вода вивергнула, а нехай тобі очі луснуть, а руки б тобі всохли",— прокльони, до яких удавалася жінка, приводячи Карпа до тями. Іншим разом Карпо кінчав пляшкою горілки й благодійним сном, але на цей раз Карпиха побачила, що краще одійти далі від череп'я, яке літало по хаті.

Вона прожогом кинулася на обійстя, упала перед порогом хати навколішки, голосно почала гукати божу матір на допомогу. Адресатка молитов не квапилася, бо була призвичаєна до Карпишиного лементу, а сусіди вже не раз бачили той шарварок. Позичити в неї ночви чи по-сусідському прийти потеревенити нікому з жінок не спадало й на мисль, отже, й на цей раз Карпиха не догукалася нікого. Мовляв, не шукай біди, вона тебе сама знайде. Карпо заспокоївся лише тоді, як понівечив усе в хаті. Потім втяг дружину досередини, замкнув двері і, коли Карпиха чекала вже на свою смертну годину, несподівано облишив її на підлозі й сів до столу,— він згадав слова Павлова.

Секретар райкому близько при цьому нахилився до Карпових очей, бо був трохи короткозорий, і сказав тихо, але з притиском: "І ви дозволяєте собі бити дружину?" Карпо сіпнувся пояснювати, що баба в нього відьма, хоч і в церкві з ним вінчана, коли їй попускати, може сказитися з великої люті. Але Павлов не слухав Карпа, бо знав, незгірш од нього, чого варта Карпиха.

"Ви ж із незаможників,— сказав Павлов,— революційний, моряк, в партії перебували, організовували колгоспи й трусили куркулів. Ви ж наша людина, товаришу Карпо! Чи не здається вам, що виповнилися всі

строки? Або ви рішуче порвете з усім, що вас тягне назад, або ми викреслимо колишнього матроса й революціонера зі списку..." — "Не викреслюйте, товаришу Павлов,— благально простогнав Карпо, вкриваючись рясним потом,— ось піду втоплю свою відьму, та й посилайте мене на який завгодно бій!" — "Знову з вас пре ота некрасива й некультурна стихія,— незадо-волено перебив його секретар,— ви тільки послухайте, що про вас люди кажуть!" — "Погано балакають,— погодився Карпо,— визнаю мою провину, товаришу Павлов. Перед війною ви мене притримували, і я зовсім інакший був, пам'ятаєте, готувався вступити до партії. А як узяла мене баба-відьма в перетрус, то от і бачите... —"Бачимо, бачимо,— розсердився секретар,— ви не придурюйтесь, товаришу Цар, жінка жінкою, а ви теж мов з ланцюга зірвались! Соромно слухати! Полупенко, навіть Мусій Гандзя. Ви розумієте, що ви втратили пильність, дозволивши Гандзі втекти?.." — "Товаришу Павлов,— насмілився подати голос Карпо,— я не паразит! Присягаюсь, що або здохну, або стану людиною! Нехай не потикається Мусій на очі, тепер не помилую! Мені треба негайно виїхати, бо тут я не втримаюсь, однаково зіб'ють!.." Павлов сумно посміхнувся: "Спробуйте. Шкода мені втрачати віру в вас..."

Карпо трохи не плакав, ідучи від Павлова додому. В ньому оживало завзяття громадянської війни, згадувалися бої з контрою,— як він дозволив собі скотитися в таке багно? Куди ж податися? Де набуде він гарту й очистить душу? "На шахти,— вимовив сам до себе,— полізу в найглибший трюм землі, врагу не здається наш гордий "Варяг"! Потрапив би мені зараз отой Мусій Гандзя, я б його посповідав! На шахти, матрос Карпо, на шахти, гордий альбатрос морів!.."

"На шахти йду! — гукав Карпо й дружині.— Годі мною крутити, як циган сонцем! Забудь Карпа назавжди!" Кар-пиха підвелася з підлоги, мовчки поставила перед чоловіком чималу пляшку настоянки з пахучими корінцями, поклала житнього хліба, порізала цибулину, вийняла з мисника тарілку з четвертиною сала. На ці інгредієнти Карпо завжди ловився й на очах добрішав. Ще вчора, прийшовши аж ісхудлий, Карпо, ні слова не кажучи, напився чорно,— Карпиха гадала, на цьому й

забудеться. Аж він і сьогодні тієї. Ну, пий уже, пий швидше, заливай згагу!

Але вперше на її пам'яті Карпо не випив, останній його гріх був учора. Сьогодні він сидів коло столу й говорив до дружини тверезим голосом. Дещо повторив із того, що йому було вчора мовлено, додав своє, відоме лише між ними двома, їде на шахти назавжди й ніколи до неї не повернеться, бо це вона терзає його душу.

Карпиха відчула, яким вітром дме, сказала, що поїде з ним хоч на край світу. Тоді Карпо пригадав їх подружнє життя, починаючи з того далекого дня, коли Карпиха стала перед ним уперше. "Хіба я була погана?" — не втрималася Карпиха, складаючи губи бантиком. "Отже,— сказав Карпо, зводячись на ноги,— я тобі даю останню науку. Ставай до праці, заробляй шану в людей, а мене вже не шукай!" Карпиха щось гукала йому вслід,— благання чи прокльони, але Карпо йшов геть, не дослухаючись до її голосу.

Одвізши Уласа й Свиридона, Карпо стрів несподівано в Запоріжжі Мусія Гандзю.

"Здоров!" — "Здоров!" — "Де Донбас, а де Запоріжжя! Чого це ти тут?" — "Риба шукає, де глибше, а я — де ліпше..."— "Я теж шукаю глибини",— сказав Карпо. "Нащо тобі глибина?" — "Хіба нема кого топити? Бач, який Дніпро широкий!" — "Гаразд, дядьку Карпо,— вискалив зуби Мусій Гандзя,— видко, й тобі дошкулили! Походимо по Запоріжжі, там видко буде. Бач, і тебе з постів потурили, як собаку..."

Карпо мовчки йшов поруч, не питаючи, куди простує Мусій Гандзя. І оце з ним випивав матрос у Веселій Кам'янці? Де його очі були? Бач, як гад щулиться! Почуває. Не Карпа боїться. У Карпа двоє рук. А в народу скільки рук? Не втече від народної кари...

Коло Дніпра випили, закусили, й Мусій почав кепкувати з людей, які, мов комашня, ворушилися коло Дніпрельста-нівської греблі, прийшовши на суботник. Велична картина людської праці на відбудові зруйнованої фашистами греблі й гідростанції ім. Леніна, мужність верхолазів, хуткість бетоищиків, що вже лікували тіло греблі, струнки крани, вибухи; якими видаляли поруйновані брили,— все викликало у Мусія регіт і глузи, зневагу до будівників, лайку на героїв. Карпо мовчки переслухав, нічим не реагуючи на чуте, та коли Мусій не проминув і партії, по-блюзнірському трактуючи людський високий геній,— Карпо мовчки вдарив, навіть не розмахуючись. Мусій гепнув набік, посовав ногами й затих. Карпо перечекав, доки той очуняв, потім налив кружку горілки: "На, запий!"

"Бий, убивай! — хрипів Мусій.— Я ваших сотні поклав!" Мусій поспішав вихрипіти все, що таїв на душі, довго ховав на споді свідомості, про що боявся згадати й на самоті. Кат лежав на ясному сонці, потверджував усе, що йому інкримінувалося, зізнавався й не каявся. "Ну, давай,— зовсім чужим і невідомим Мусію голосом сказав Карпо,— лежати тобі в Дніпрі!"

Із каменем на шиї Мусій брьохнув з берега, його потягла вглиб течія, на воду вискочили бульки, ще мить — і вирок було б виконано. Та Карпо, мов від штовхана, раптом нахилився до води, устромив руки по плечі, схопив Мусія за черевики, помалу виволік на берег, байдуже потім дивився, як той вивергав із шлунка воду,— "нехай тебе народ судить, а не я! Пішли до міліції!"

Серед працівників Дніпррбуду з'явився літній чоловік із мокрими рукавами піджака. Це був Карпо. Він мовчки ставав то до однієї бригади, то до іншої, тягав інструменти й шланги, штовхав вагонетки з брухтом, копав, носив, задоволено погукував, наче нарешті знайшов справжнє діло.

Над Дніпром стояв джеркіт перфораторів, стукіт молотків, гукав паровозик, швидко повз по щоглі вгору червоний прапорець, яким

попереджалося про вибухові роботи. Шарпалася земля, летіло в небо каміння, й басовитий величний грім стрясав повітря. Між зацілілими бичками греблі повисли, мов павутина, хисткі місточки. Ними переходили люди. Дніпро плив широкою смугою крізь греблю, відбиваючи в своїй глибині й зруйновану греблю, й людей — величних у мирній праці й наполегливості, і ясне осіннє небо.

XXXIX

Коли Дорка вперше побачила підсудного Герінга, вона уп'ялася руками в поручні крісла й не зводила з нього очей до перерви засідання Трибуналу, аж руки їй заніміли й за-, терпли ноги.

Часами здавалося, що бачить кінокартину, сниться їй висока зала з дерев'яною темною стелею й такими ж до половини стінами. На вікнах висять оксамитові штори, перед ними коло дубового, нічим не застеленого столу сидять судді, а позад кожної пари суддів схилився прапор їхньої країни: радянський, англійський, американський, французький. Напроти суддів, до них обличчям, під протилежною стіною зали, сидять підсудні, з них перший ліворуч — товстий Ге-рінг у ясно-сірому рейхсмаршальському мундирі, що без погонів і орденів виглядає як ліврея.

Сліпуче світло багатьох ламп у білих ночовках, що геть вкривають стелю, створює атмосферу операційної кімнати, де перед очима світу розтинають смердючий труп німецько; го фашизму. Ліворуч од суддів за дерев'яною перегородкою розташувалися кореспонденти з усіх суходолів. Між суддями й підсудними містяться обвинувачі, адвокати, стенографісти, перекладачі, стоїть трибуна, біля якої викладається справа. Праворуч на стіні висить кіноекран, перед ним стіл для свідків. Крізь засклені віконця на стінах визирають кіноапарати, що фільмують засідання. Ціла зала сидить в радіонавушниках, судді, підсудні, обвинувачі й адвокати, Преса, гості.

Сниться це їй чи справді? Дорка й собі взяла навушники, що висіли на спинці її крісла, приклала до вуха. Тихий жіночий голос щось говорив по-німецькому. Дорка здивувалася — перед трибуною виступав мужчина. їй допоміг сусіда, показавши, що треба покрутити ручку коло крісла. Дорка покрутила. В навушнику клацнуло, й з'явився інший голос, нова мова. Дорка переставила ще стрілку,— третя мова. Знову покрутила й мало не скрикнула: просто в вухо ій говорив хтось російською мовою, переказуючи того, хто виступав перед суддями.

Біля трибуни свідків стала Марі,— Дорка й не помітила, як вона увійшла. Та сама Марі, з якою Дорка жила на підземному заводі. Вона піднесла два пальці вгору й вимовила присягу, що казатиме правду. Дорка чула голос російської перекладачки, і їй здалося, що Марі вивчила мову, й тепер уже Дорка наговориться з нею досхочу.

Так от хто вона тепер! А була в лабораторії медичного барака невільницею, має номер на руці, як і Дорка, й керувала повстанням. її обвинувачення чує цілий світ.

Коли Дорку привезли до Нюрнберга з групою радянських свідків, які мали виступити на процесі головних воєнних злочинців,— в ресторані при готелі її познайомили з Марі. Француженка не пізнала Дорки, настільки певна була, що та мертва, а Дорка хотіла признатися, але коли почула, що Марі написала книжку про їхній табір, про повстання, про кволу дівчинку з Радянського Союзу, передумала признаватися.

Марі подарувала їй книжку й сказала, що та дівчинка загинула від катувань, і хай усі жінки світу дізнаються про неї. Дорка, розуміючи своє незручне становище, похвалила себе, що не призналася до Марі, ніколи, ніколи не нагадає їй. їй дуже кортіло спитати про Мілену, але натомість ніжно потисла худеньку руку Марі й перша встала од столу. "Вона мені нагадує когось",— сказала Марі перекладачці.

Надвечір з'ясувалося, що Дорці виступати не треба, через це дістала дозвіл бути присутньою на вранішньому засіданні. Марі розповідала з трибуни свідків про табір і їхній підземний завод,— Дорка уважно слухала, милуючись з Марі. Була вона тендітна, білява, великі очі горіли на пів-обличчя. Чоловіка її замучило гестапо, він стояв на чолі прогресивного журналу, дитину вивезли з Франції, передали до німецької родини 47, щоб зробити з неї німця. Марі розповідала спокійним, тихим голосом, її не переривали й не нагадували про регламент. Як і кожне слово, вимовлене в цій залі, розповідь записувалась на плівку, щоб зостатися навік в архівах суду, щоб першої-ліпшої хвилини лунати через сто й через тисячу років, коли людству потрібно буде вдатися до цього свідчення. Нехай хто спробує порушити мир!

Марі розповідала про Дорку,— ні, вона не назвала її на Ім'я,— але дівчина зрозуміла, що мова йде про неї, й непрохані сльози побігли по щоках, цаче вмивав її обличчя тихий ранковий дощ.

Під час перерви підсудних водили по одному до вбиральні,— Дорка стояла в коридорі й дивилася в гурті інших Цікавих на парад колишніх керівників і міністрів фашистської Німеччини. Це проходили трупи, які ще посміхалися, зачісувались, одягали од світу чорні окуляри, але були вже мертві.

Жовті чобітки Герінга блищали, він задоволений був із загальної уваги, а Дорці схотілося, щоб оці ходячі тельбухи прогнати пішки туди, де діяли його повітряні бандити. Нехай збігаються люди подивитися й плюнути, а він щоб ішов через болота й яри, повз усі могили закатованих людей і там над Волгою був повішений, як відомщення загарбницької війни!

Ось крокує сам Заукель 4&, головний організатор невільницького труда, лисенький маклер із свинячими очима. Дорка мимоволі ступила крок наперед і наштовхнулася на руку американського вартового: "Но, но, тримайте ваші нерви при собі!" Пройшов Кальтенбруннер 49,

заступник самого Гіммлера 50, високий, худорлявий австрієць з обличчям довгорічного ката. Погляд його був страшний, він ніяк не міг прибрати безстороннього виразу, щоб не лякати людей.

О, оце Розенберг51? Міністр захоплених Гітлером областей? Дорка уявляла його інакшим! Має щастя, що вислизнув з подорожі по Україні цілий. Вже вони за ним попобігали! Сама Дорка в Вінниці, де Розенберг спинявся й провадив нараду, була в розвідці, ходила містом, чекала пана рейхсміністра для пильної справи. Не пощастило, Розенберга попередили про небезпеку, він роздзвонив потім по газетах, що уникнув п'ятьох замахів. Гидкий, подумала Дорка, боже, який же він гидкий!.

В цей час до Дорки підійшла Марі. Щось особливе було в її очах, коли, вона побачила Дорку. Мовчки легким кроком прилинула до неї, схватила за руку, закотила рукав і тоді припала до Дорки. "Дівчинко, чого ж ви до мене не призналися?!" Вона, готуючись до свідчень, перегортала записки, знайшла Дорчине прізвище й порівняла з тим, яке їй сказала перекладачка. "Ну, безперечно, це ж ти! Як я могла одразу помилитися. Але ж ми ніколи не сподівалися, що ти житимеш, маленька моя!"

І от вони йдуть удвох по Нюрнбергу. Перекладачка ніяк не поквапиться за ними, але чи потрібна перекладачка, коли їх єднає щось дужче од мови,— пережита каторга?

Марі розповідає про повстання, яке Дорка готувала з ними разом, називає імена жінок і чоловіків, пригадує Дор-чині тортури, свої побоювання, що все загинуло, бо хіба може така мала, як Дорка, витримати катування гестапівців?. Марі йде, обнявши Дорку, наче знайшовши загублену сестру, часом зупиняється посеред вулиці й ніжно цілує її в чоло, в очі, в щоки. Вони йдуть через майдани, й німці запобігливо поступаються з дороги, бо очі Марі дивляться крізь усіх стрічних, наче їх і на світі немає, її французька мова лунає граційна й легка, пристрасна й голосна.

Вони проходять мостом через річку Пегніц, і Марі завзято плює через бильця. Та хай іще десять разів горить оцей Нюрнберг, коли хочете знати! Десь у цій Німеччині її дитя, йому вже п'ять років, її Поль говорить по-німецькому, йому вже втокмачено в голову, що він німець! — более, як крається серце при одній згадці, що в неї вкрадено сина! О прокляті, як вона його шукатиме, невже Поль не має Жанових рис чи її самої? А родима пляма на плечі? Як вона карається, якби тільки Дорка знала! Ось і зараз Марі підскочила до хлопчика, який міг бути її сином, відштовхнула матір, нахилилася до його вічок, поцілувала під галас німкені,— ні, це не Полк, це чужий!

Дме вітер зимовий крізь покалічені стіни й провалені стелі бурга, звідки починалася династія Гогенцоллернів 52. Ратуша стара зберігає з одного боку цілу стіну і внутрішній дворик з фонтаном, дубові середньовічні двері, розцяцьковані бронзою й залізними саморобними цвяхами. Пам'ятник Альбрехту Дюреру53 стоїть серед хаосу й розсипаних на мотлох будинків, спаленої й розкришеної цегли,— під ним схід до бомбосховища, де й сьогодні живуть бездомні. Ганс Сакс54 сидить на порожнім майдані, посміхається бронзовою посмішкою,— старий мейстерзингер марно переконував свого часу співгромадян, що спів приємніший од війни. Вулицею вздовж стіни й рову старого міста летять одна за одною п'ятитонні американські вантажні машини. За кермом сидять негри, машини рухаються із швидкістю 40 миль на годину, з ревом і гуркотом танкового наступу, їх обминають на ще більшій швидкості, безперервно завиваючи сиреною, віліси "емпі" — військової поліції. Проїхав автобус, повний червоноармійців, Марі з усієї сили гукала їм услід, махала рукою. Вони дійшли до Гранд-Отелю, показали на дверях перепустки й зайшли досередини.

Дорка сиділа напроти Марі за маленьким столиком, дивилася, як та вправно порається коло грейпфрута, посипаючи цукром і виймаючи ложечкою частку по частці соковиту масу. Офіціант із скляним оком приніс їм кока-коли й ананасного джусу, хліба солодкого з родзинками, яєчню з шинкою. Марі замовила к'янті, щоб запити зустріч друзів. Дорка прикро закашлялася, піднесла до рота хустку й одразу запхнула її в

рукав. Марі попросила в неї ту хустку, й Дорка подала, бідкаючись, що забруднила в к'янті. Але Марі обдурити було тяжко, вона помітила, яке к'янті потрапило на Дорчину хустку. "О боже мій,— гукнула Марі,—це зовсім не оригінальна звичка кашляти кров'ю!"

Марі повела Дорку до себе в номер, роздягла й поклала до ліжка, викликала лікаря, якому палко щось трактувала, й сіла поруч хворої показувати ілюстровані журнали, аж Дорка й задрімала, поклавши холодні пальці в гарячу долоню Марі. "Спати, спати,— почула крізь дрімоту,— завтра поїдемо на рентген, післязавтра — до Середземного моря чи до Швейцарії, куди скаже професор..."

Приснився Дорці дядько Йван, що перший прийняв її по сирітству, й знову дядько гладив по голові шкарубкою ковальською рукою й казав: "Дійдеш, Дорко, до комуни, га?" На що Дорка, рада відчути себе вві сні маленькою, весело одповідала: "Дійду, дядьку Йване, от побачите, дійду!" Потім їй приверзлося, що підсудні кружеляють навколо неї, кидаючи зверху безліч теплих ковдр, аж вона стала задихатися, і тоді її кололи в руки, тихий голос Марі казав: "Це тебе заспокоїть, і серце відпочине, спи спокійно..."

Дорка війнула вниз, наче на санках з високої гори, теплий сніжок розтавав на обличчі, опанували мир і спокій, снилося все, чого забагне. Ось її Павло, Пава йде степом, бравий такий, веселий і все квіти дарує,— червоні, одно червоні. "Чого ж ти не була в Києві у лікарів, Дорко? — питає Павлусь із докором.— Ми б же тебе лікували, моя маленька, доки й здорова стала б..."

А тоді Дорка бачить Київ, він ще без снігу, хоч листя давно облетіло, Дніпро не замерз — блакитний і живий, на дерева почепилася паморозь, сріблястий іній, далекі задніпровські піски жовтіють, сонце зупинилося в небі, не намилується. А самольот несе над полями й лісами, над Польщею і Німеччиною...

Коло Дорчиного ліжка сиділа Марі й, не стримуючись, ридала. Марі знала, що такі довго не живуть, проте як хотілося чуда, щастя, неможливого. Книжка Марі про цю дівчину дійшла вже до сердець читачів по багатьох країнах, Дорка живе в тих серцях як уособлення радянської людини. "Ми її вилікуємо,— сказала Марі, сама не вірячи своїм словам,— от побачите, я все зроблю, щоб зібрати до неї світові досягнення медицини! Я продам друге видання моєї книги, надрукую портрета Дорчиного, я звернуся до простих людей у Франції й цілому світі,— я вірю, що будуть гроші для лікування!" — "Ви забули про Дорчину Батьківщину,— сказала перекладачка,— вона має досить багатства для своїх дітей!"

І Батьківщина підійшла до Дорчиного ліжка у вигляді радянського лікаря, спеціально привезеного на літаку з Берліна, нахилилася до хворої, і, немовби її торкнулася чудодійна квітка, Дорка розплющила очі. "Ну, ясно, — сказав лікар, вислухуючи серце й легені дівчини,— так трапляється, коли дівчатка не слухають дорослих і не показують себе лікарям, які знали б уже, як не пустити дівчат до Нюрнберга, коли їм треба бути на цю пору в горах під Сухумі!"

Марі сказала лікарю, що все влаштує і з грошима теж, щоб хвору відправити до Швейцарії. Лікар, він був у воєнній одежі, немолодий і сухуватий, трохи подумав перед тим, як одповідати, бо розумів, що знаходиться за кордоном, де кожне лико йде, як то кажуть, у строку. "Мадам,—відповів галантно, як і завжди в розмові з жінками,— аудіатур ет альтера паре, себто — хай буде вислухано й іншу сторону Я маю честь повідомити, що, хворій не треба грошей. Завтра ми будемо в Москві, а там подивимось, куди направити хвору на, лікування. Я особисто схиляюсь до Сухумі. І, як казали старі латинці,— беаті поссідентес — щасливі ті, хто має. Що має? Таку Вітчизну!" Дорка посміхнулася, мов метелик сів їй на уста, й прошепотіла, звертаючись до Марі: "Моя Вітчизна, — ти чуєш її?"

XL

Коли Свиридон Зайченко повертався з майстерень ремісничого училища до гуртожитку, він завжди мився до пояса під крантом в умивалці.

Того дня він прийшов розгарячений, не помітив відчиненого вікна, крізь яке прохоплювався протяг, добре похлюпався в воді, пішов пообідав, а надвечір уже відчув, що горить йому все всередині.

Знявся переляк, викликали лікаря,— прийшла молоденька випускниця, якій ще здавалося, що найтрудніші випадки в медицині трапляються саме на її дільниці. Вона вислухала хворого, зміряла температуру, яка сягнула сорока-градусів, оглянула червону шкіру на грудях у Свиридона й визначила висипний тиф. Вона потім надовго запам'ятає цю першу свою помилку, бо ніякого тифу у Свиридона не було, тільки запалення легенів.

Лікарка пам'ятатиме цю першу людську істоту, довірену її невмілим ще рукам, згадуватиме кожний свій рух, аналізуватиме симптоми й свої приписи.

Хлопця повезли до лікарні на тряскій підводі, поклали до койки. І тут помітили собаченя, яке крутилося під ногами, боячись загубити Свиридона. Собаченя викинули геть, і воно навіть не заскавучало, а хутенько почало оббігати одноповерховий інфекційний барак, щоб з'ясувати, з якого ж боку його хазяїн. Собаченя спинялося-біля кожного вікна й, наставивши одне вушко, слухало, аж нарешті почуло стогін Свиридонів і зараз же подало голос: гав, гав, я тут!

Це була Мушка, Свиридонова вихованка, невідомої породи біленька сука з одрубаним хвостом, з лахматими вухами, з великими карими очима, що походила па щеня, хоч і була цілком доросла. Мушка, причарована Свиридоном десь на станції по дорозі на Кривбас, віддала йому серце. Спершу жила у Свиридонового батька, який наймав приватну комірчину, бо до Свиридова було зась,— він мешкав у шкільнім

гуртожитку серед багатьох інших ремісничників. Потім, Мушка виявила безліч настирливості й терплячки, знання психології, орієнтування — і оселилася близько до хазяїна. Вона не спала у нього під ліжком, про це не могло бути й мови, але хто їй заборонить стрічати його біля майстерні, лизнути в руку й навіть у носа? 1 Мушка вигребла кубельце в затишнім кутку під купою заліза, тільки й жила тими хвилинами, коли Свиридон опинявся надворі. Годувалася вона пристойно й цілком самостійно, не одмовляючись, правда, й од Свиридонового гостинця,— бігла до кухні, де варився обід, і па видному місці сідала під вікном на свій обрубаний хвостик і так сиділа стовпчиком, мовчки поглядаючи розумними оченятами на кухарів. її не можна було не помітити, хоч вона ніколи гавкотом не привертала до себе уваги,— просто Мушка трималася з гідністю, і ні в кого не здіймалася рука, щоб облити її окропом чи помиями. їй виносили кісточку, яку вона делікатно брала й несла до свого кутка, не забувши лизнути в руку доброго кухаря.

Траплялося, що Мушка, цілком вимучена чеканням Свиридова, прокрадалася до самої майстерні й непомітно опинялася коло його робочого місця, тихенько завмирала, злегка помахуючи хвостиком, вдихаючи такий знайомий запах хазяїна. Іноді це минало без скандалу, але частіше Мушку викривав другий Свиридопів вихованець — ворон. Цьому чорному дияволу щастило: ним заопікувався сам інструктор і дозволив жити в майстерні, а бідній Мушці навіть полежати коло ніг Свиридона суворо заборонялося, і коли люди ще могли її не помітити, то ворон бачив Мушку скрізь. Як він жахливо починав кричати, як він сідав на голову Свиридона й верещав, вимагаючи вигнати з майстерні Мушку!

В загальній метушні, яка зчинилася в гуртожитку в зв'язку з захворюванням Свиридона, Мушка змогла проповзти аж під ліжко хлопцеве, де й причаїлася, зрідка підносячи голову вгору й нюхаючи крізь матрац. Коли прийшла підвода, Свиридона взяли разом з постелею, і Мушка вибігла за хазяїном, провела до самого інфекційного барака. Тепер вона трусилася, сидячи під мокрим кущем, і її вуха були наставлені на вікно, за яким чувся стогін Свиридона. (

Прийшов хлопців батько, але його не пустили, він тільки заглянув крізь вікно. "Мушко,— сказав він, коли теплий язичок лизнув його знайомо в руку,— це ти коло,хазяїна?" Мушка тихенько заскавучала у відповідь на новий стогін Свиридона, який долинув до її чуйного вуха. "Замерзла маленька,— сказав Свиридонів батько, беручи Мушку й ховаючи до себе під теплий піджак,— ходімо, погріємось, бо нашому малому хтось дорогу перейшов!.."

Батько пішов через парк до воріт, а Мушка, вибравши хвилину, вислизнула з-під піджака й майнула назад, під вікно до хазяїна. Пішов осінній дощ. Мушка притулилася під саму стіну, де невеличкий карниз хоч трохи захищав її од води. Свиридон стогнав частіше, голосніше, і серце Мушки стискалося од болю, вона жалісно підгавкувала, тремтячи всім тілом од холоду.

Молода лікарка, яка вже зрозуміла свою помилку, сиділа коло хлопця, прибігши до лікарні увечері й добившися дозволу чергувати біля свого пацієнта. "Ах, боже мій,— казала лікарка, — коли він умре, я не маю права жити, ах, боже мій!.." Бідна дівчина ридала гірко, наче коло ліжка єдиного сина, давала дихати з кисневої подушки, впорскувала камфору, пантопон,— робила все, чого навчилася в інституті, і Свиридон не вмер.

Це була перемога медицини, бо випадок вважався безнадійний, але лікарські сили, зосереджені навколо Свиридона, все нарощувались і нарощувались, немов життя цього веснянкуватого учня ремісничого училища не мало ціни. Тож в умовах радянської дійсності так воно й було.

Зібралися шахтні лікарі, примчав на машині професор із Дніпропетровська. Благородна місія медицини — життя людини найдорожчий скарб! — спиралася на необмежені кошти соціалістичної держави, наукові досягнення співвітчизників, енергію й сміливість в боротьбі за Свиридона. Йому ще жити й жити, щастя жде його й натхненний труд, радісне служіння Батьківщині!

І прийшов день, коли молода лікарка, гладячи біленьку Мушку, щасливо посміхалася, виряджала хлопця да санаторію. Минули безсонні ночі, переходили від надії до розпаду, роз'їхались маститі консультанти, маленька лікарня Знову увійшла в норму. Лікарка дивилася на похудле обличчя Свиридонове, не вірячи своєму щастю, а хлопець, врятований від неминучої смерті, шкодував, що йому зголено руді кучері, і навіть не розумів, як близько від смерті він був,— легенько чухав поза вухом свою Мушку, якій радість забивала памороки...

Багато хто говорив про чудо, ім'я молодої лікарки вимовлялося по всіх усюдах, бо ж, відома річ, казали люди,— це їй Свиридон завдячував життям. Григорко не раз бігав до лікарні і — ніде гріха діти — аж заздрив побратимові, що тому випала така слава й увага. Григорко був підручний у Хіврина, сподівався незабаром сам увійти до славетної плеяди бурщиків басейну, його прийняли до комсомолу, він ходив тепер по вулиці, не торкаючись землі.

Хіврин був задоволений із Григоркової праці, алеуйому ніколи до неї особливо придивлятися,— став хлопець на ноги, ну, й нехай іде в колективі. У нього був другий клопіт — відбудована комсомольська шахта, де Хіврин одним оком дивився за буром, а другим поглядав на господарство, гуртував і вчив молодь, сам потроху вчився, щоб зрештою здобути інженерський диплом,— і тяжко буде зрозуміти, як Ваня Хіврин устигав коло всього. Але молодість — щедра, виховання у Вані було відповідне, робота не ганялася за ним, а навпаки — він за роботою.

І Олекса Стоколос, змагаючись із Хівриним, ще мав переваги, але вже мусив підтягатися, щоб, бува, Ваня не наступив на п'яти. Випав щедрий молодий сніжок, Стоколос вибіг у садок так, як сидів біля столу, вивчаючи з учителем тяжку науку гірницької теорії,— без шапки, в самому піджаку, з аркушиком паперу в руці. "Аннушко,— закричав не своїм голосом,— ти поглянь, як ми Ваньку Хіврина обставимо!"

Дружина гуляла з малим на першому морозяному повітрі, сліпуче сонце іскрило під ногами, все було вкрите снігом, іржаво-рудий Кривбас

зробився за одну ніч найбільшим у світі, Аннушка заглянула до аркушика, взявши його в ліву руку, а щасливий батько вихопив у неї живосилом .малого Стецька й побіг щодуху на край садка.

Там була ковзанка, де вони з дружиною спускалися санками з гори ще минулої зими, не можучи ніяк перебороти свою молодість, і робили ці несолідні ковзання після вечері, щоб не компрометувати знатного" бурщика перед людьми. Стоколос висмикнув санки з-під снігу й став умощуватись на них, щоб устигнути до того, як підбіжить Аннушка. Молода мати несамовито гукала, щоб не смів брати Стьопушку, що налякає дитину до смерті, що вона йому не знати що зробить..

Але Стоколос уже одштовхнувся й, летів униз майже сторч головою, в вихорі снігу, притискаючи до грудей свого первачка. Мати не замислилася й на мить і ринулася слідом, пробігла кілька кроків згарячу, посунулася, покотилась — і стрілася з чоловіком уже під горою коло перекинутих санок, у купі снігу. Стецько не заплакав, хоч личко його притрусило снігом, він смішно кліпав віями й марно намагався звільнити руки з-під повивачів. Треба прямо сказати, що Стоколосові порядком перепало від "хазяюшки", і добре, що ніхто не бачив цієї пойчадьної сцени, коли знатній людині натирали снігом носа й пхали за комір сніг...

Нагорі в своєму подвір'ї Стоколос встиг наполовину перепроситися в дружини, коли з вулиці долинула громова октава Ничипора Коржа, від якої Стоколос присів за парканом просто в сніг і злякано сказав: "Мене немає вдома, мені сьогодні на зміну!"

Аннушка вийшла з двору на вулицю й побачила Ничипора Коржа з ПалПаличем. Вони йшли, взявшися попід руки, а поруч їхала на малій швидкості рудоуправська емка, до якої нізащо не хотіли сідати. "Дивись, друже,— рокотав бас Коржа,— надивляйся на наш Кривбас, хіба є де в світі така природа?!" Марно шофер гукав із машини, що Пал Палич запізниться на поїзд, що треба поспішати, що товариш управитель рудника наказав приставити в точності.

Ничипір Корж проводжав гостя за всіма шахтарськими звичаями,— щоб друзі чули, щоб вороги смутилися. Од горілки уралець відмовився, але й пива було досить, щоб Коржів голос перелітав далеко за Саксагань. "Пал Палич,— гукав Корж,— скажи мені по-сусідському, якою живою водою нас побризкано, що ми не боїмося смерті, німців перебули й знову ожили, скажи!" Пал Палич подивився в ясні очі Коржа, оглянув копри, що один по одному зводилися з руїн, димки над димарями, сліпучі брили незайманого снігу й неголосно сказав: "Партия, дружок, это все сделала партия!"

Аннушка підійшла назустріч, щоб попрощатися й собі з земляком-уральцем,— "наших кровей,— мовив Пал Палич, заглянувши до немовляти,— узнаю уральский румянец!" — "Мы теперь криворожские", — одповіла Аннушка з такою несподіваною інтонацією, що старий тільки уважно глянув на неї й запитав: "Твоего так и не увидим?" — "Це Сточорт, а не Стоколос,— загув Корж,— десь готує забої, щоб завтра носа всім утерти!"

Над парканом виткнулися голова й плечі Стоколоса: "Он як ви хазяїна згадуєте, а я вже збирався на чарку запрошувати!" Знатний бурщик вийшов із двору й разом з дружиною та сином провів Пал Палича трохи по вулиці. Потім посадовив його й Коржа до машини й звелів шоферові поспішати, бо справді вже час на поїзд. "Копию договора я пришлю",— сказав Пал Палич Стоколосу. "Не треба,— одповів цей,— пришлете, коли перекриєте наші показники!"

Машина рушила й покотила, хутко набираючи швидкість, а Стоколоси верталися додому. Він — без шапки, як і був, Аннушка — з малим на руках. "Бач, Ванька Хіврин і сьогодні зірки не зняв,— сказав Стоколос, поглянувши гострим оком на далекий копер комсомольської шахти,— мабуть, і сьогодні перевиконав! От хто мені ґнота вставить, слово честі. Хоч бери та й здавайся без бою, га, Аннушко?" Але Аннушка такі закохані очі затопила в очі чоловікові, наче вперше викликаючи його на зухвалий поцілунок, і Стоколос повірив, що бій буде жорстокий і

уебезславний для його честі. Знову сипнув, поплив сніжок, просвічуваний сонцем.

XLI

Дарину гнітив жах смерті, яка невідступно пов'язувалась у неї з народженням дитини. Лікарка сказала, що вагітність проходить нормально і хай Дарина не задурює їй голову своїми бабськими передчуттями, все одно родитиме за милу душу, а про аборт може забути, не дасть вона дозволу й не візьме гріха на душу.

Тоді Дарина вперше замислилася про дитину, як про майбутнє життя. Досі вона й не думала вішати собі на шию невідоме створіння, яке буде кавкати, хворіти, будити но-чами,вимагати їжі й самозречення. Ні, нехай хтось дурніший цим займається, вона піде до знахарки, коли медицина їй одмовляє. "Так, так, я вам одмовляю, — тупала на неї ногами стара лікарка,— дурощам потакувати не маю наміру! А коли ви підпільно зробите операцію, я вас £іддам до суду, ви у мене посидите на лаві підсудних, як вам не соромно, красива дурьохо!"

Вранці, коли Дарина сідала до робочого поїзда, щоб їхати на завод, було ще темно, і завжди її хтось пізнавав, миттю знаходилось місце подалі від розбитих шибок, провідник вагона сам приносив запалену свічку, Дарина сідала, поглядаючи на товаришів по заводу.

Фашистсько-німецька каторга, кинувши їх у нещастя, в той же час запалила в душах завзяття праці, і вони раділи тепер від того, що повертають своїм трудом добре передвоєнне життя. Не тільки відновити старий завод, а відродити його з новою потужністю, вищою технікою й механізацією. Творча ініціатива народу помножувала дерзання інженерного персоналу, бурхлива сила життя наче чудодійним зіллям оббризкувала Донбас,— як він пішов у зріст як розкустився, як дзвенить піснями!

Десь за горою випускають топлення з домни, на небі взялася заграва, наче там сходитиме сонце. Ось попливли обіч рожеві хмарки,— там висипали під укоси шлак. Над мартенами клубочіли пасма диму,— ожила ще одна піч.

Хтось у вагоні пригадував, як страшно стало, коли загаснув, Донбас, небо зробилось темне, тільки зорі сяяли, під мертвим заводом у ставку верещали жаби, яких ніколи ніхто не чув. Ніч минала, і по дню поліцаї гнали людей підіймати з руїн хоч один цех, а всі никали в хаосі повалених стін, між купами металевих конструкцій і приміряли, як колись візьмуться працювати на себе, а не на проклятого загарбника. Один формівник розповів про день звільнення заводу від німців, коли приїхав старий директор. Відразу пізнали витерте шкіряне пальто, що було на ньому й перед евакуацією. їх зібралось мало, старих кадровиків, і директор не всіх пізнавав, такі стояли бородаті, обдерті, худі, передчасно постарілі. Вони дивилися директорові в вічі, чекаючи слова, яке проллється на змучені душі, як цілющий бальзам. "Товариші",— сказав директор перше слово. "Буде завод",— вимовив друге слово. Формівник тоді стояв близько од директора, навкруги у пояс ріс дикий бур'ян,— от серед якого нещастя довелося стрітися, але фронт вимагав металу, і Донбас пішов у наступ.

Ніхто не вірить, коли почує, з чого починали, якими інструментами вели бій, на які машини мусили розраховувати. Творча винахідливість переборювала неможливе, ось уже зібрали генератор на півсотні кіловат, ось проклали дерев'яні рейки замісто залізних, розчищали територію цехів, змонтували кран, виготували робочі креслення домни, мартенів, прокатних станів. Підоспіли подарунки з Уралу, став поруч заводу енергопоїзд, паровозики вже снували, підвозячи руду, кокс, цеглу, залізний брухт.

Дарина стояла біля мартена й споглядала, як могутньо вставав навколо неї цех, як весело ревів у печі вогоць і клекотіла сталь. Кипіла криця в мартені, струмки її підскакували вгору, наче витягали шиї рожеві лебеді на молочному плесі...

"Ви тільки послухайте, Дарино Кіндратівно,— казав сталевар,— на що ми заміряємося на літо,— пустимо в цеху фонтан, щоб охолоджував повітря, поруч — зельтерська газова вода, чудово?" — "А мені байдуже, Романе Павловичу",— одповідала Дарина, і вона казала неправду, бо кожний день дужче й дужче змінював не лише цех, а й її саму. Вона казала неправду, бо входила в ритм мартенівського цеху, заводу, Донбасу, країни. Вона бачила, як поєднане все в державі, як їхній метал перетворюється на машини, машини відроджують землю, колгоспна земля повертає борг хлібом, м'ясом, цукрочм. Для неї це було велике відкриття, а кожен робітник, здавалося, з цим і народився.

Дарина не була дурненька, це її такою робила в очах чоловіків її краса, і розум її знайшов тут широке поле дії. Ніколи не думала, що колгосп так близько стоїть до заводу. Не уявляла, що вони так тісно пов'язані і що зернина, яку дбайлива рука кладе в землю, така близька родичка сталі, бурхливо народжуваної за вікнами їхнього мартена.

Роман Павлович наче аж навшпиньках одходив од неї, і Дарина могла відчути, як делікатно всі до неї ставилися, й на мить не припускаючи думки, що знають про її вагітність. Вона колись уявляла, що робітники зачерствіли біля заліза, а тут бачила, як дбають один про одного, як людяно й чуло підходять до справ особистих, як благородно тримають себе ці замурзані, в подертій одежі люди. Не без того, щоб у когось прохопився жарт або лайка під гарячу руку,— це були люди, які складали колектив, на який можна звіритися за найтяжчих обставин.

І підводився завод в усій складності його цехів, як частина особистої долі робітників. Мартенівський цех, ще не зовсім відбудований після руйнації, стояв наче корабель перед спуском, на воду. Каменярі замуровують дірки в стінах, арматурники ставлять сталеві конструкції, зварники варять електрикою шви, ось уже під високим, не вкритим іще дахом пересувається підйомний кран, тягаючи виливниці, повні розтопленої криці, переносячи сталеві бовдури й складаючи їх на платформи. З чотирьох печей працюють дві, решта тільки зводиться,

вилазить з руїн, набуває форм, а життя заводське йде, прибуває розмах, трудовий мирний ритм.

Ранками вже на повну потужність гукав старий заводський гудок, знайомий усім змалку голос заповнював повітря далеко навкруги, наче це гудів урочистий донбасівський степ, земля й вода, трави й метал. А до будинків гудок заходив, як близька людина, котру два роки вважали неживою. "Боже,— казала Дарина, затуляючи двома пальцями вуха,— я чую, чую!"

Коли, верталися після заводу, знову не було іншої розмови, як про врубівки, похилі шари вугілля, транспортеривідбійні молотки. Здавалося, світові немає діла до неї, Дарини, як не було діла й на селі, коли весело тулялося тільки тим, хто разом добре робив. Чому вони так радіють, що вилили сьогодні з шахти ставок води, а на завтра на-рубали вдвох ешелон вугілля? Чому їм пече на серці, коли не подано порожняк під видобуток? Що начальник участку зайнявся своїм городом, не розпорядившися прибрати захаращену лаву?

Дем'янко пішов на врубівку разом із батьком, до них приліпилося слово, помилково вжите в одній кореспонденції,— "брати Кривохижі". "Здорово, брати,— казав десятник, коли перетягали врубівку,— скільки сьогодні Записати?" — "Ладно,— одповідав старий,— на партійному бюро поглузуєш. Так тільки сороки ведуть хазяйство, як у нас на дільниці!" І Кіндрат Дем'янович бігав по штреках, забоях разом з інженером, стягав людей на розшивку вузького місця. Прибирали породу, кріпили, звільняли місце для широкого ходу врубівки, і знову батько з сином підрубували шар вугілля, відпочивали, кінчивши зміну, й, мовчки глянувши один на одного, лишалися на зміну другу.

"Я не розумію,— казала їм Дарина серйозно, хоч вони вважали це за жарти,— ви захоплюєтесь шахтою, наче мій чоловік колгоспом!" — "А чого б ви хотіли? — питав, підкручуючи вуса, старий Кривохижа.— Ходити серед апельсинів та лимонів і чхати од їхнього духу? Будь ласка,

цілий Донбас я призначив під сад, не заперечуєте?" Дарина мовчала, а до старого бралася Лукеря Павлівна, у якої сад був болючим місцем.

Вона з молодих літ заопікувалася садом і стала беззаперечним авторитетом для жінок селища в цій галузі. її кілька дерев тяжко було назвати садом, тулилися на десяти сотках садиби, але той аґрус, що викохала в донбасівському підсонні, прищепився по околиці незгірше від вихованця інституту садівництва, а гіркувата черешня, породичена з дикою вишнею, дала ягоди для варення й запіканок, без яких не обходилися найвибагливіші господині.

Лукеря Павлівна тримала бджіл, бо, на її думку, сади без бджоли відгонять пусткою. Домашні господарки часто одвідували Кривохижин садок, сідали з Лукерею Павлівною десь під улюбленою грушею чи коло паколів, по яких вився виноград, звисали важкі грона,— і обов'язково записувались до "садоманів", як прозвав цей стан душі один толова шахткому, загнаний на слизьке поборниками садів.

Вони не розмахувались на велике, але вимагали, щоб скрізь насадити сади,— для початку в дворах і перед будинками по вулиці, потім — навкруги всіх громадських будов, і нахабство їхнє (як казав дехто) дійшло до того, що вимагали засадити яблунями навіть шахтне подвір'я. Годі нам оглядатися на білу акацію,— казали жінки, напучені Лукерею Павлівною,— тільки через те, що акація самосійна, та на бузок, бо він гарно пахне! Вони для своїх дітей воліли справжніх садів і жорстоко карали тих же дітей, що видирали з коренем мамині щепи, а чоловіки, сини й батьки, стрівшися в чоловічій кумпаиії, хвалилися, скільки кому перепало по садовому ділі.

Які жінки знову стали горласті, наче й німця не було на шиї! Колишні фронтовики чи ті, що приїхали з евакуації, а також усі інші жартома казали: "Живуча шахтарська кістка,— уже скоро бити нас почнуть! Даймо їм ті сади, все одно спокою не буде, нехай краще яблуні смичуть, аніж нас. І де в них та сила береться?!"

За добрий місяць до початку зими випав білий і наче аж не холодний сніг. Перележав два дні й розтав. Лукеря Павлівна вибігла до саду, щоб прикопати трохи снігу під вишню, яка була її улюбленою і завжди перша зацвітала. Був рік, коли отак .теж захолодало, а потім сонце пригріло, її первісточка вирішила, що вже весна, та як зацвіте восени. Щоб такого не трапилося знову, нехай коріння вишні відчує на собі холод, доки прийде пора справжньої зими. Яка ж вона була гарна, коли вбиралася по весні в білий цвіт і стояла, мов наречена, в весняній тиші серед голого ще саду! Лукеря Павлівна поверх снігу постелила трохи гною й присипала землі. "Ага,— сказала до вишні,— тепер не будеш невчасно радіти!"

Дарина вийшла допомогти старій порати сад, доки знову не впала зима.'Вона мовчки згрібала листя, підпушувала землю коло кущів смородини й аґрусу, принесла кілька відер гною під яблуні, поставила сторчма солом'яні мати, щоб протряхли, потім зупинилася, опустивши руки, й довго стояла нерухомо. "Болить, дочко?" — запитала Лукеря Павлівна. "Серце болить".— "Це в тебе перша дитина?" Дарина замісто відповіді обняла стару й заплакала. Лукеря Павлівна зрозуміла її сльози як страх перед першою вагітністю, крім того, їй здалося, що Дарина, надто журиться від самотності. "Пробач мені,— сказала стара,— що я тебе так довго не розуміла. Як принесла ти щастя нам у хату, то хай же й тебе не минає..." Прибрали сад, як лялечку, й узялися до хати, щоб приймати на вечір гостей, і вже Дарина поглядала па все, як на станцію, з якої поїзд швидко помчить її в інші краї.

Але тут їй защеміло серце, і все, що здавалося досі набридлим, незрозумілим, бідним у трудовій повсякденності,— раптом повернулося, як непомітне скельце перед оком і засяло, заграло веселкою, засліпило зір. Варто було подумати про розлуку, як почали діяти колективні сили, про які ніколи не уявляла, що існують на світі. І заводський гурт, про який гадала, що нічого спільного з ним не має,— при самій згадці про розлуку, ось бере та й смиче за якусь нитку в її серці, і все набуває іншого смаку, і вперше Дарина відчуває солодкість праці. Доки що — не цілком усвідомлену, не зовсім бажану й жадану, ще незвичну й

незручну, як і те нове життя, що зачалося в її лоні й геть змінює всю істоту.

Надвечір прийшли гості. Хата ще була повна чаду від смаженої картоплі, коли завітало двоє молодих жінок — найближчі господарчий друзі. Вони принесли яблук, груін і горіхів, кілька пляшок з Наливайками — абрикосовою, сливовою, на рожевих черешнях,— їхні здобутки від власного саду. Господаря й Дем'яна не було,— вони, переконструювавши трохи врубівку й підготувавши довгу лаву, забезпечивши себе транспортером, порожняком, кріпильниками, спустилися в шахту, щоб показати, чого варті "брати Кривохижі".

Те, що Лукеря Павлівна звала гостинами, насправді було зборами активу, присвяченими садам. Прийшов культ-відділ шахткому, голова райради, парторг шахти,— всі з дружинами, і одразу три кімнати стали повні людей. Пили яблучне вино, варенуху грушеву, куштували виноград місцевого врожаю й слухали Лукерю Павлівну. її можна було слухати без ліку, бо кожне дерево жило в її уяві, як людина, мало уподобання й характер, здорову чи кволу натуру, і певно, що кожне посідало окрему душу: вишневу чи там райськояблучну.

Було внесено щільники меду власного бджолиного надбання, гості загомоніли охітніше і все чомусь поглядали на Дарину, навіть часом їй здавалося, що підморгують. Довго не сперечалися, бо чоловіки перебували в такому безвихідному жіночому оточенні, що мусили одразу здавати позиції й навіть ставати перекинчиками, вступаючи самі до садової партії. Лукеря Павлівна намалювала таку картину вседонбасівського саду, що навіть скептичний культвідділ виявив ознаки зацікавлення, налив собі позачергову чашку смородинівки й несподівано розчулився: "Правильно! Природа мусить відповідати красі шахтарської душі!"

Це всім сподобалося, і парторг попросив дружину голови райради, яка працювала в газеті, написати такий лозунг. Далі садова нарада проспівала кілька пісень — "Славное море, священный Байкал", "Реве та

стогне Дніпр широкий", "Заповіт" та "Когда б имел златые горы и реки, полные вина",— після чого чоловіки стали поглядати на годинники, а одна жіночка, схвильована промовами й напоями, вилізла на стілець, повісила хустку на хазяйського годинника, івдб не розхолоджував гостей, сама жяк стій прочитала вірш власного виробу, чутий не раз усіма присутніми під час оглядів самодіяльності. І'тут хтось постукав у двері. "Можна! — загукали всі хором, наче дочекавшися найголовнішого номера в програмі.— Будь ласка! Заходьте!" :

Василь Іванович увійшов під радісні вигуки незнайомих людей, які близько до серця приймали його особисте життя. Всі, крім Дарини, знали, що він привіз до шахти нове колгоспне поповнення, розмістив людей у гуртожитку, хлопці дістали окрему кімнату, дівчата оселилися до землячок — Люби й Варвари, було домовлено, що веселокам'янчанами опікуватимуть шахта й колгосп разом, щоб було певніше. Це значить, що новоприбулі пришлють на весну делегата до земляків доповісти, як підносять донбасівську славу, а колгоспники — приїдуть на шахту похвалитися своїм, привезуть подарунки, все, як належить бути в порядному товаристві. "Це вже ніби шефство?" — запитав хтось. І тут же вирішили в шахткомі, що не трапиться гріха, як сьогодні ж оформлять усе, допоможуть колгоспові інструментом до майстерні, дадуть одного слюсаря на місяць, зберуть підручників для сільської школи й виділять паперу по змозі,— як-не-як, а злиднів на шахті ще всіх не вивели після гітлерівської чуми.

Василь Іванович підійшов упрост до Дарили,— вона здивувалася, як він вправно вже ходить,— взяв її руку й поцілував. Потім привітався до всіх присутніх, йому звільнили місце поруч дружини, налили яблучного вина такого бурштиново-золотого кольору, що він не втримався й поцілував чарку, а всі гості вимагали одразу налити другу, щоб армія не пасла задніх.

Армія випила другу чарку, і гості вдалися до нового заохочення: гуртом заспівали кант — "Василь Іванович, ай да молодець, раді ми, раді, що з нами наконець..." Тоді жертва попросила слова і запевнила

присутніх, що яблучною росою армія не впивається, призвичаєна до гарячіших трунків, і запропонувала тоста за господарів дому, яких щойно одвідав у забої, здалеку привітав, бо ближче підійти не було змоги через величезні купи добутого вугілля.

Лукеря Павлівна в подяку за сина й чоловіка підійшла до полковника, цокнулася з ним і поцілувалася. "А я вип'ю,— сказала вона, —? за щастя в родинному житті, за потомство!.." І так виразно глянула на Дарину й полковника, що всі бурхливо чомусь ізраділи й пустилися гукати "гірко!". Дарина заплющила очі, їй здалося, що у неї розірветься серце від якогось дужого почуття, до свідомості нарешті дійшло, що Вдсилик поруч. Тепер ніколи не розлучатимуться, Дарина подумала — "хоч би не заревти",— і тут же голосно й на всю душу щасливо заридала...

На вулицю вийшли гуртом, землю трохи підморозило, пахло несподівано весняним духом, над шахтою горіла зірка — знак виконання плану. Обидва Кривохижі — батько й син — стрілися по дорозі. Вони вертали після зміни, нарубавши ешелон вугілля, і тому їх супроводив почет ентузіастів да один музичний інструмент — бубон. Бригада йшла попереду, обнявшися по-парубоцькому, і молодші члени бригади по черзі вискакували наперед і шкварили одчайдушного гопака.

"Од Києва до Лубен насіяла конопель,— вигукував хор,— дам лиха закаблукам, закаблукам лиха дам, достанеться й передам!" Як птах, летів навприсядки шахтар, бубон клацав, гудів, захлинався, пісня, народжена серед широкого простору степу, здавалося, сама йде навприсядки на честь геройської донбасівської праці. "Од Києва до Прилуки та побила закаблуки! Дам лиха закаблукам, закаблукам лиха дам, достанеться й передам! Од Києва до Хорола черевички попорола! Дам лиха закаблукам, закаблукам лиха дам, достанеться й передам!"

XLII

Горпина Бойко перша подала думку, що вісімдесят кілометрів — дрібниці, і коли вже вони забилися аж до моря на одвідини грузинського.колгоспу, то гріх буде, як не заїдуть до Дорки.

Голова правління колгоспу Міхако наказав приготувати мандаринів, персиків і винограду, щоб Дорка поласувала грузинськими гостинцями, бо не годиться до хворої їхати з порожніми руками, хоч би й до санаторію, де, як відомо, всього є доволі. А коли згадати, яка дорога особа там перебуває, то Міхако був незадоволений, що досі цього не знав. Негайно делегація їхньої колгоспної молоді збереться й провідає ровесницю, яка відзначилася в партизанській боротьбі, одбула гітлерівську каторгу, їздила свідчити проти душогубів аж у Нюрнберг.

Грузинські дівчата спішно взялися повторювати вивчених од друзів українських пісень, щоб зробити приємність Дорці, розлученій із своїми. Колгоспну вантажну машину обладнали до подорожі, наставивши в неї повно стільців, але вийшла затримка через Міхакову доньку, яка не встигла повернутися з Сухумі, і Горпина не схотіла чекати другого дня. Решта членів делегації — Павло Гейбо й учителька Олена Михайлівна — пристали на думку, що краще їхати гуртом, щоб було солідніше. Та Горпина взяла на плече, мов іграшку, важкий ящик із фруктами й вийшла на дорогу чекати попутної машини.

Вона доїхала до санаторію легко й швидко, бо перша ж машина, яку зупинила й заговорила про те, що везе подарунок хворій партизанці,— перша ж машина довезла до воріт. Доки їхала тих вісімдесят кілометрів, Міхако встиг подзвонити телефоном до санаторію, Горпину стріли й пустили без довгих розмов.

У парку на сонечку сидів у халаті засмаглий веснянкуватий Свиридон, у нього на коліні причаїлася руденька ящірка, якій хлопець пропонував на сніданок муху. Він одразу пізнав Горпину, але був зроду статечний,—спершу пустив ящірку в каміння, а тоді вже повів гостю до Дорки. Дівчина була на особливому становищі, всі знали її історію, але з

того, як мовчки провели одвідувачку й хутко дали халата, Горпина зрозуміла, що Дорчині справи кепські.

Так Горпина й увійшла до палати де Дорка лежала,— в білому халаті, з ящиком мандаринів на плечі, з посмішкою на устах, із запасом здоров'я не на одне покоління. Вона чекала побачити хвору Дорку, яка й за кращих своїх часів була худенька й квола, але перед нею лежала тільки тінь, лише купка кісточок, крихітне личко, на якому горіли великі лихоманкові очі. На стіні коло ліжка висів портрет Леніна, пучечок безсмертників і партизанська медаль. "Ось і я,— сказала Горпина голосно, ставлячи ящика на підлогу й беручи руки в боки,— а котра тут партизанка байдикує?!"

Дорка хоч і знала, що до неї гості, але ніяк не сподівалася Горпини і тому прикро закашлялася од хвилювання, почала задихатися. Горпина схопила подушечку з киснем, яка члежала на стільці, й миттю подала хворій. Потім Горпина сіла поруч, взяла в свою гарячу руку худенькі Дорчинї пальці й тихенько говорила до неї.

Багато разів дивилася чернігівська партизанка в вічі смертям, але ніколи не щеміло ще так серце, ніколи їй не було так страшно,— Дорка стояла на останній дорозі. Горпина розповіла про Веселу Кам'янку, про подружок, про ланку, яку перейняла од Ганни, про чоловіка свого Семена, котрий заступає Василя Йвановича, про Ганну й Івана Середу, які, за її спостереженням, гадають побратися, хоч самі про це ще не здогадуються. Дорка дивилася повними радісних сліз очима і все чекала почути про Павла, Павку,

Горпина мусила признатися, що не хотіла передчасно розголошувати сюрприза, який їй готується не далі, як па завтра: приїдуть дівчата з грузинського колгоспу, привезуть подарунки, а з ними й Павло. Дорка заплющила очі й довго лежала мовчки, аж Горпина подумала, що,заснула. Потім попросила нахилитися до неї й гірко сказала: "Нащо так пізно? Краще б він з тобою..." Коли Горпина стала пояснювати затримку й малювати завтрашню зустріч, хвора заговорила

немовби в маренні: "Не можу чекати, Горпи-ночко... Візьми перстень... Передай Паві... Це мені Марі подарувала..." Одпихаючи Горпинині руки, Дорка взяла перстень, у який вільно пролазили два її пальці, віддала Горпині, леред тим приклавши до сухих уст.

У розчинені балконні двері линуло свіже морське повітря, і море мерехтіло на всю широчінь вікна й дверей. Дорка попросила покликати сестру, щоб викотила ліжко на балкон, їй дуже хочеться полежати на сонці. Горпина насупила чорні важкі брови й запитала, невже Дорка не пам'ятає, як вона її носила через страшну трясовину, коли треба було випровадити відважну розвідницю до того, як почнеться бій? І з цими словами Горпина взяла, мов пір'їну, на руки Дорку разом з усіма простинями, ковдрами, подушками, вийшла на балкон, під яким, скільки око сягало, кипіло море. Там стала —висока й могутня, як статуя материнства, тримала на руках Дорку, яка рвучко й коротко дихала, й сльози, не спиняючись, котилися їй з очей. Більше здогадавшися, ніж почувши Дорчине прохання, Горпина дужим контральто заспівала пісню, яку любили їхні партизани: "Сижу за решеткой в темнице сырой, вскормленный на воле орел молодой!" Дорка затривожилася радісно, піднесла руку, щоб обняти Горпину за шию, але рука впала, з горла вирвався легенький схлип.

А Горпинин голос летів мужній і гордий, наче заспівувала перед боєм за честь і незалежність Батьківщини: "Мы вольные птицы, пора, брат, пора! Туда, где за тучей синеет гора, туда, где гуляет лишь ветер да я!" 55 Коли вона скінчила й глянула на Дорку, радісний, вираз Дорчиного обличчя переходив у вираз покою, дівчиначбула мертва.

"Плачте, дуби й берези,— голосно промовила партизанка,— плачте, степи широкі,— відходить ваша доня у безжальний край!" їй привиділося, що несе малу Дорку через ріки й держави, як безсмертну душу народу, плюндровану й нівечену фашистівською рукою, але нескорену й непере-можену...

Народжена для творчої праці, Дорка пройшла дорогу війни, перемогла й тоді склепила очі. Коли її клали на ліжко, з мертвої руки викотився каштан, привезений з Києва. "Ростимеш на її могилі,— сказала Горпина,—тільки, будь ласка, не ревти, бо це нічого не допоможе..."

На кіноплівці Дорка була маленька дівчинка, яка соромливо тулиться до величної Горпини, перепоясаної кулеметними стрічками, з автоматом і гранатами. Був Давид, грузин-партизан, жили на плівці всі бійці партизанського загону. Узбеки й сибіряки, москвичі й білоруси. Скільки їх полягло ,потім у боях за Батьківщину! А кіно зберегло їхні посмішки, гарячі очі, хоробрість і завзяття. Полощеться на вітрі гордий прапор. "За Батьківщину!" Ідуть народні месники через хащі, болота, партизанською стежкою по тилах ворога.. Вибухають і горять ешелони, мости зникають, могутня сила народного опору паралізує тил ворожого війська. "Партизанам і партизанкам —слава!.."

Горпині й Давидові плескали глядачі колгоспного кіно, коли хроніка кінчилася й запалилось світло. "Трохи не пропала була ця плівка,— сказала Горпина, зупиняючи оплески,— оператор загинув, а його знімки ми знайшли тільки цього року — відкопали в лісі..."

Обід був урочистий, розмов багато. Гості сиділи на почесному місці: сумний і мовчазний Павло Гейбо, вчителька Олена Михайлівна й Горпина. Столи виставили в Міхаковім саду просто перед деревами, повними мандаринів. Почали з вина й хліба, покладеного на виноградне листя. Горпина дала звіт на подарунки, які одержано в Веселій Кам'янці від грузинських друзів. Доповіла, що надісланим посудом користуються діти в школі й дитячих яслах, які щойно організовано. Стільці й шафки пішли теж до школи, а трохи приділено До Будинку культури, до правління колгоспу. Подаровані корови всі потелилися, почувають себе весело, їх люблять і доглядають. Колгоспники просили Горпину низько вклонитися грузинським братам і запевнити, що колективне добро ростиме й красуватиметься, його ніяка сила не понищить, а їхні руки горять до роботи після фашистського ярма. І хай чекають дорогі брати,

що це їм так не минеться, ось нехай люди трохи увіб'ються в колодочки, вже планується віддяка і подарунки, як личить між своїми в своїй державі!

Горпина поважно вклонилася, медалі гойдалися на її блузці — партизанська та "За доблестный труд". Чорнявий ставний Давид-партизаи рвучко скочив із місця й почав швидко говорити, тримаючи високо в руці ріг, повний червоного вина. Він виголошував тост на честь Горпини, це можна було зрозуміти з часто повторюваного її імені, але це був довгий тост, що скидався на поему, виголошену добірною грузинською мовою. Давид говорив взагалі про українську жінку, яку добре взнав під час партизанського життя, його, пораненого, врятувала колгоспниця, загоїла рани, ризикуючи життям дітей, перепровадила до партизанського загону. Там воювали й жінки, дівчата — такі, як Горпина, і такі, як та, що лягла сьогодні в їхню грузинську землю. Давид сказав наприкінці, що він не має сумнівів, що й грузинська жінка не підкорилася б фашистові, як це робили російські, білоруські й українські жінки, котрі допомогли Вимітати гітлерівську чуму, щоб не перехлюпнула до нас через гори,— слава їм, амханагебо!

Старий Міхако привітав гостей і висловив сум із того приводу, що їхній приїзд збігся з Дорчиною смертю. Але він певний, що народна мудрість скрізь однакова — в степах і серед гір: мертвим друзям шана, а живим — думати про живе. Він пам'ятає українські степи, де йому було незвично, наче плив по морю й не бачив берега. А їм, степовикам, гірська природа тривожна, незнайома для душі. Проте очі горян і степовиків—рідні очі рідних людей, яким Ленін показав єдиний колгоспний шлях до щастя. Дружать народи, дружать заводи й дружать землі, а їм як не дружити — колгоспові з колгоспом, бригаді з бригадою, ланці з ланкою, людині з людиною?!

Міхако повідомив, що листа від правління веселокам'ян-ського колгоспу вони прочитали і вважають, що слід пишатися з досягкутого, особливо коли зважити на посуху, відсутність тягла й інші повоєнні умови. Проте на той рік нехай тримаються, бо знову зайде між ними

змагання, і хто перший дістане запрошення до Москви на сільгоспвиставку, той і переможе. "Я підношу цей ріг, повний щирого кахетинського вина, за ту руку, що посіяла між нами згоду, за ту згоду, що породила нашу дружбу, за ту дружбу, що створила непереможну Радянську владу!" — "Ваша!"— загукали всі присутні.

І тут Павлові Гейбові вперше увійшла в душу Дорчина смерть, лягла, немов крижина, забиваючи подих і морозячи кров. Може, й не він ото йшов за труною, ховав дівчину в кам'януватій могилі, дивився й нічого не бачив, слухав !і нічого не чув? Наче вперше він збагнув, що немає Дорки йавіки. Як він міг не поїхати до неї з Горпиною? Горе раптом дійшло до його свідомості серед живих справ, веселих гостей, коханих друзів. Хто це сипнув йому межи очі жменю піску? Сльози ринули по щоках, важкі чоловічі сльози, наче Павлові хто одбатував добрий кусень серця...

Слава! (груз.) — Ред.

XLIII

До нової хати Зайченки взяли стола старого, бо справа не В столі, а в тому, що на столі. Заразом святкувалися входини, ще й якась там кутя, про яку діти мріяли з осені, збираючи по чужих городах мак і зсипаючи бабі в ринку. Баба Гапка зварила з сушні узвар, а з жмені пшениці — кутю, поставила все на покуті на купку сіна під портретом маршала Ворошилова в смушевій шапці. Ікон у Зайченків не водилося, з богом вони мали віддалені стосунки, ніхто не ставив дітей навколішки молитися, але тільки-но котре з менших казало про богів щось неґречне, як одразу ж діставало по губах од баби чи матері. Нехай собі бог зостається богом, коли він є, а коли, вибачте, немає, то нічого по-дурному варнякати.

Діти розпитували бабу, який її бог, але завбачливо трималися од баби на відстань бабиної руки, що могла, як обценьками, покрутити

вухо. "Із бородою він чи з крилами?— допитувалися онуки.— І скільки йому записується трудоднів на небі?" Бувало, що баба й не гнівалася на такі запитання, хоч і зверталася часом по божу ласку, поштовхувана застарілою звичкою, а не твердим переконанням. "Дурненькі ви,— казала баба,— гріх і без бога живе, а добре діло робіть по-божому, тоді вам байдуже буде, чи є бог, чи немає його, милосердного".

Власне кажучи, узваром та жменею пшениці з маком їжа на столі й вичерпувалася. Лежало на чистому рушнику кілька перепічок і картопляників — по числу їдців. Стара Юхимина тримала на руках найменшенького, яке, плямкаючи, пило мамине молоко. Із старших дітей — сиділа жвава Юхимиіа-молодша, Микитка в Уласовій сорочці, котрого полковник відпустив на родинне свято,— решта за столом були малі школярики й підшколярики, здатні на велику шкоду, великий апетит та великий"галаа

Урочисто баба оглянула порожній стіл і, заступаючи на цей раз батька, запитала: "Діти, а чи бачите ви мене з-за пирогів?" — "Ні, бабо, не бачимо!" — заговорила навчена малеча. "Ну, дай боже, щоб і на той рік не побачили!" — "У нас на тракторних курсах..." — почала Юхимина. "Помовч із своїми курсами",— перебила мати. "Бачите, діти,— казала мати далі добрим і лагідним голосом,— на той рік подбаємо в колгоспі, одразу всіх дірок не заткнеш, і земля одвикла од хазяйської руки, сьогодні нема, а тоді будуть справжні пироги..." Вона почала міркувати вголос, скільки трудоднів стала їм нова хата, тобто—скільки мусять за неї одробити. трудоднів, і прийшла до висновку, що за рік можна геть розквитатися. Чого ж іще кращого — хата, як належить бути, і малі Зайченки приставали до цієї ж думки.

Скільки вже ото вони пополазили коло будівельників, аж бригадир Шевченко не раз божився, сидячи на хаті, що відстебне свою дерев'яну ногу і вб'є з божою допомогою хоч одного луципера. Як вони гасали скрізь, заглядаючи хазяйським оком до кожної щілини, обмацуючи кожну стружку, і бідні теслярі, тешучи сволоки, мусили пильнувати й оглядатися, щоб котресь із малечі не підлізло під сокиру. Коли напнуто

було дах і поставлено на місце вікна без шибок, дітлахи вже нізащо не хотіли вертатися й на одну ніч до землянки. Три кімнати й кухня — це було щось вище од людського розуміння, сама баба Гапка зайшла, наче до церкви, а що вже казати про дітей!

Нову хату обживали гуртом, і малеча перетягала щодня свої стружки, сіно й ряденця до іншої кімнати, щоб уповні відчути розкіш казкового дому. Мати навіть нё сварилася й не забороняла: їй самій нетерпеливилося перебратися на нове: Юхиминка одразу заявила претензію на окрему кімнату,— мовляв, досить їй кублитися разом із немовлятами, до неї люди можуть прийти, і взагалі. Баба Гапка бурчала, що фанаберій на тих тракторних курсах заводять чимало, проте самій їй було приємно, що онука така вимоглива. "Мамо,— сказав Микитка, переборюючи свою солдатську суворість через Юхиминку, з якою мав особисті рахунки,— Юхиминці баба Гапка й удруге насипала узвару, а нам ні. Нехай їй Юрко канахвети носить!.."

Під цю хвилину зайшли Павлов і Василь Іванович, і Микитка не встиг усього доповісти матері. Гості привіталися, Юхимина-старша запросила до столу. "Не дуже в них ця зима з хлібом",— озвався до полковника Павлов, оглядаючи дітей. Баба Гапка засоромилася й почала запевняти, що в печі ще є перепічки. "Нічого, мамо,— сказала до свекрухи господарка хати,— хіба наше безхліб'я од ледарства? Спасибі кажіть, що хоч таке маємо, бо фашисти занапащали зеМлю не на один рік. Державу свою ми відстояли, а Ігепер під нею оживемо, дайте тільки тракторів наробити!"

Павлов засміявся й одповів Юхимині-старшій, що має цілковиту рацію, саме так і стоїть питання. Після цього він дістав із портфеля газету і, сказавши,.щоб усі встали, прочитав уголос Указ Президії Верховної Ради про те, що Зай-ченко Юхимині Юхимівні надано звання Матері-героїні за народження й-виховання десятьох і більше дітей. Тро$ школярів миттю одвихнулися з кімнат, щоб рознести новину по сусідах. В сінях стояло дві пари повстяників, затяганих гуртом до дірок, з них стирчала на всі боки солома. На третього школяра не вистачило обув'я, і

він сунув босі ноги в калоші Павлова, які той необережно скинув, заходячи до хати. Новина поширилася із швидкістю метелиці, але третій школярик при цьому більше вправлявся по снігу босоніж, бо калоші злітали з нього на кожному кроці.

Доки. Павлов з полковником з'ясували героїні, скільки вона діставатиме підтримки від держави,— калоші вже стояли на місці, але які вони були нещасні, повні снігу! "Шибок привеземо ще на одну кімнату,— казав на прощання Павлов,— дефіцитний товар, нічого не поробиш!" — "Спасибі вам",— одповіла Юхимина. "Увечері приходьте на збори",— запросив полковник. "Спасибі вам",— повторила Юхимина. "Дивіться, сіни зачинені, а скільки снігу набилося в калоші",— здивувався Павлов, витрушуючи сніг. "Спасибі вам",— утрете мовила Юхимина, розгубившися вперше на віку.

Дарина, яку всі чомусь почали одразу звати Дариною Кіндратівною, в новій сестриній хаті відчувала себе цілком удома, і здалося, наче повернулася з довгих мандрів на рідну землю. Ганна цілими днями клопоталася громадськими справами — то в сільраді, то в районі, а раз навіть їздила до області витребувати дітям підручники. Дарина взяла під свою руку Галю, яка відразу почула до неї потяг і не завжди хотіла йти назад до Ганни.

Дарина кинулася з невситимою жадобою в турботи про Галю, солодко передчуваючи появу власного клопоту. І Галя попливла на хвилях запаморочливого змагання Дарини й Ганни, яке збоку видавалося смішним, коли не зважити на те, що Дарина саме чекала дитину, а Ганна знайшла, здається, свою долю. Чутки, про які сповістив Дарині чоловік, потверджувалися, і досить було їй побачити після розлуки Ганну, як одлягло від серця. "Я не змінилася?" — питала Дарина, і Василь Іванович мужньо одповідав, що вона розквітає з кожним днем, хоч досить було їй глянути в люстро, як одразу починала плакати: красу її наче хтось рушником зітер, вагітність пожовтила, мов цитрину.

Довелося стати Дарині й Ганні на розмову без сторонніх очей. На цей раз почала Дарина. Ще перед Донбасом її дратувало Ганнине вболівання коло Василя, а тепер усе було позаду, Дарина ставала матір'ю, нехай Ганна як собі знає, так і чинить, ось ліплять же того Йвана Середу, чим поганий муж для Ганни? Мізинечка, відчувши життя в собі, спільне її й Василеве, зовсім забула й степ по дорозі на станцію, де перестріла її сестра, забула й Ганнину тривогу за мізинеччину долю. Людям, може, й незрозуміло, як байдуже Ганна стрічає Середу, а їй ще йти й не знаходити, до кого прирости. "Сетронько, голубонько,— не стрималася Дарина,— яка ж я дурна та нечула! Такий камінь тисне на твоє серце!" Сестри обнялися й плакали, мішаючи сльози докупи, наче наново родичаючись...

Все добре, що добре кінчалося, і Дарина вела безконечні розмови з Іваном Середою, який навідувався до хати частіше, ніж родич. Він сідав, не роздягаючись, із поршнем од тракторного мотора в руках або з бачком, якого ніс лютувати,— й починав говорити. Розмови призначалися длячГан-ни,— оскільки ж вона перебувала в іншому місці, їх мусила слухати Дарина. Не думав же Йван, що хтось годний буде переповісти його теревені Ганні, та, виходячи з хати, був радісний, наче поговорив з нею самою.

За короткий час Дарина знала його життя, як своє власне, і часом казала Ганні, що не може більше мучитися, хай змилується коли не над Іваном, то хоч над нею!

Іван ріс безбатченком і ще хлопцем потрапив з притулку для сиріт до МТС, вчився на тракториста, але змалку його гнітила думка, що мав би стати артистом. На превеликий його жаль, коли траплялися ролі в драмгуртку, то йому обов'язково пропонували грати старих бабів чи в'їдливих молодиць, наче й справді його талант потребував спідниці. Всім подобалося, як він грав,— "просто ж кишки болять із того Йвана",— казали глядачі, а йому сумно було, що має тільки смішити в той час, як душа прагнула величі й трагедії. Проте коли він заїкнувся про

"Розбійників" Шілле-ра 56, його зняли на глум, і більше до цієї теми не вертався, грав, що давали, а не давали, то й так миналося.

Далеко перед війною виступав із Ганною, яку чоловік пускав часом до мистецтва, і вперше Іван відчув до неї щось більше, ніж до товаришки по сцені. Він там грав стару бабу, що не злазила з печі, подаючи звідти репліки, і хлопчаки, які звичаєм дивилися виставу, зіпершися ліктями на сцену, голосно інформували один одного, аж це чули артисти й глядачі: "Ото на печі не баба лежить, а тракторист із МТС!.." — "Та бре!" — "У нього під спідницею штани вдягнуті!"

Іван-баба в останній дії зліз із печі, щоб пожалувати невістку, яку грала Ганна, обняв її, та припала до свекрухи в екстазі творення правдивого образу, і Йван не міг розтулити обіймів, навіть коли через сцену пройшов режисер, тягнучи за собою завісу. "Пустіть,—сказала Ганна,— вже п'єса скінчилася, у вас руки, як обценьки!"

Дарина реготала, уявляючи собі ситуацію, Іван поглядав у вікно й раптом бачив, що прогайнував цілий день на розмову, а Ганна так і не прийшла. "А ви їй скажіть самі,— радила Дарина,— раз ви на сцені не боязкий, то вам це раз плюнути!.." Іван сумно переконував Дарину, що перед Ганною він не наважується розтулити рота, мала Галя сиділа в нього на коліні, Дарина безтурботно голосно сміялася, бо Йван мав талант до комічного, сам цього не усвідомлюючи.

Зрештою Дарина випроваджувала Йвана Середу до його справи, на вулиці вже темніло, і Середі треба було бігти до електрогосподарству, щоб дати струм по хатах без запізнення. Василь Іванович вів по вулиці Павлова й саме казав: "Так уже ми й знаємо — коли довго немає світла, треба посилати майстра до моєї хати!" Але за цими словами спалахнуло вздовж вулиці електричне світло, бризнуло з усіх хат крізь вікна на вулицю, заіскрилося на снігу,— "не велика штука,— озвався Павлов,— півсотні лампочок, а як воно на душі легшає!.."

Павлов цікавився Веселою Кам'янкою, бо хотів виховати взірцеве співдружжя людей, захоплених організацією праці й життя в колгоспі. Він іноді говорив своїй дружині, з думкою якої особливо рахувався, про полковника та його людей, яким допомагав, а дружина, що була тверезішою од чоловіка, зауважувала: "Ну, доки ти будеш такий мрійник,— бачиш те, чого там ще немає!" — "Але що неодмінно буде!" — відгукувався Павлов, йому подобалося, що його називали мрійником.

Село світилося не так уже й феєрично, та Павлову здавалося, що десь із-за гори мусить бути видко й заграву над цим місцем. "Коли запалили електрику,— казав полковник,— село мені скидається на якусь новобудову, будівництво заводу, чи що!" — "Ну, ти — відомий мрійник,— посміхався Павлов,— треба реально дивитися на цей світ!"

Ферму мусили обкладати з північного боку шаром соломи, щоб не видував вітер тепла од скотини,— а колись же стане мурована ферма, де електричне опалення буде, тепла вода, вентиляція! Хата-лабораторія ще тулиться в землянці, а для неї згодом буде .наукове приміщення з оранжереєю, зимовим садом і штучним сонячним світлом. Думка сягає до артезіанів, які зрошуватимуть землю в міру потреби, та сьогодні ще треба снігозатримання — розставляти по БОЛЮ очерет чи хмиз, стягати на купи сніг, возити з річки кригу й розкладати в шаховім порядку по полю. Незабаром буде й новий реманент, а доки що — нумо справляти сівалки й плуги, косарки й жатки, трактори й віялки. "Чи стане місця для всіх людей, що схочуть прийти сьогодні увечері?1— запитав Павлов.— Ваш палац культури доки що більше скидається на курник!" — "І я наказав витесати гарні рамці для проекту палацу й повісити коло дверей на видному, щоб знали, до якого життя йдемо..."

По дорозі вирішили одвідати Сафата Мицька, який, ставши колгоспником, узявся за зиму поробити геть усю теслярську роботу. Він влаштував майстерню у себе ж у коморі, був одягнений у валянці й гуцульський киптар, коло нього на сухих дошках сиділа донька Броня з подружкою Прісею Вовченко, читали при яскравому світлі електричної лампи листа, якого написав Прісі Свиридон із санаторію.

Сафат відіклав рубанка й поздоровкався до гостей. "Сидіть, сидіть, дівчата,— сказав Василь Іванович Прісі й Броні,— ну, що пише Улас із суворовського училища?" Пріся зашарілася аж надто, як на свої дванадцять літ, а Броня взялася відстоювати Прісю, що ніяких листів не одержує, ,а всі питають про листи. "Ну, гаразд,— мовив, сідаючи коло дівчаток, полковник,— обіцяю вам, що випишу його на місяць додому..."

Павлов узяв рубанка, глянув одним примруженим оком на жало, наскільки воно виходило назовні, підстукав молоточком і став до верстата. Він стругав легко, вправно й рівномірно, наче це була його любима робота, аж Сафа-тові приємно стало дивитися, як на цій Радянщині люди люблять і знають труд. "Будь ласка, сідайте одпочиньте,— запрошував Павлов,— як приростається до матерньої землі?" Сафат оглянувся по майстерні, наче шукаючи того, хто міг би одповісти.

Майстерня була така ж, як і на Холмщині, але працювалося в ній інакше, Сафат постеріг за собою дивну зміну— часом його брало на спів, аж дружина підходила обережно до дверей комори, хвилину наслухала, хрестилася вдячно й відходила геть. Правда, йому не поталанило, що вимерли старші діти, але тут він бачить, що хай і сам робитиме, а заробить на всіх. Сафат оглядав теслярню, ось складено його продукцію. Накрає ото дощок, наріже брусків, виструже, замки повипилює, надбає, так би мовити, деталей на десяток парт до школи, тоді зварить клею, покличе дружину на поміч,— і дивись, мов фукне тими десятьма шкільними меблями. "А як наробите всього,— запитав Павлов,— куди тоді душу вкладатимете?" — "Стане тепер на мій вік роботи, товаришу секретар!"

Павлов стругав дошку, перевертав ЇЇ на ребро, на зворотний бік, говорив Сафатові, що сила колгоспна саме в тому й полягає, що кожне добре діло одразу розмножується, передається до рук тисяч людей, які його вдосконалюють, застосовують не на одному гектарі, а на тисячах гектарів, перевіряють в рухові. Що з того, що одна бригада, колгосп здобуде рекордний урожай, виборе багатий трудодень, коли цей досвід

не підхоплять колгоспи району, області або й кількох областей? Рекорд повисне в повітрі, бо ніякого впливу на загальне господарство не матиме. А партія вчить, що тільки те важливе, котре одразу йде вшир і вглиб, до чого беруться мільйони рук, що підхоплює народ, помножуючи успіхи й виводя:чи справу на рівень державної. "Ось я розповім Сафату Йвановичу приклад",— сказав полковник до Павлова. "Воно й так зрозуміло",— образився Сафат, якому здалося, що йому розжовують і до рота кладуть.

В цей час зайшов син Шевченка Омелян, який закінчив освіту й повернувся до рідного колгоспу агрономом. Старий будівельник Шевченко, гордий із того, що син вивчився на таку персону, поширив свою приказку й тепер говорив: "Ет, дурне сало без хліба, а колгосп без агронома!" Хлопець удався мізкуватий, поштивий і, нівроку йому,— не бридкий. Особливо подобалося батькові те, що молодий агроном не цурався старих .людей, які зуби проїли на тій землі, все випитував їхній досвід.

Омелян одразу,ж попросив пробачення у полковника й секретаря райкому, що з'являється до них у гримі,— його призначено сьогодні виконувати роль Енея57. Павлов поцікавився, чому взялися за таку'старовину, а Омелян звернув все на батька, мовляв, він режисер і організатор. Ціла родина Шевченків була з мистецьким ухилом — од батька й до найменшої дитини. Одне грало на сопілці, друге примайструвало цимбали з порожніх пляііюк, третє розжилося на справжню скрипку, донька грала на гітарі й бандурі, навіть мати й та мала стареньку гармошку, латану й перелатану. Сам Шевченко був душею, диригентом, композитором, режисером і автором родинного колективу. "Ви маєте рацію,— сказав полковник Павлову,— коли вже ставити, то щось сучасне, а не Котляревського"58.— "Е, ні, товаришу Василю Йвановичу,— ще з порога гукнув Шевченко, який прибіг слідом за сином,— не можна нехтувати класики!! Сучасність іде в нас першим номером!.."

Полковник запитав, чи визначено вже, куди в першу чер" гу вивозити гній, бо сьогодні коні гуляли, наче й вони Енея ставлять. Старий Шевченко кинувся пояснювати за сина, що треба спочатку забрати зі станції хімічне добриво, а то невідомо, що в руках,— вивезти найлегше, коли довго не думати, а бог на те науку дав, щоб думати. Омелянові стадо ніяково — од полковникового зауваження й од батькового захисту. Це вже не вперше старий забігав поперед сина,— "та помовчте ви, тату, а то їй-богу переведуся агрономувати на край світу!"

Павлов віддав рубанка Сафатові й заспокоїв усіх, кажучи, що не годиться розхолоджувати митця перед виставою. Шевченки вийшли, Пріся і Броня за ними, Сафат мовчки стругав, Павлов щось записував до книжечки. "Приростаємо,— сказав Сафат,— ви, товаришу секретар, правду мовили!.."

Іван Середа грав у, спектаклі чаклунку Сівіллу, і коли в приміщенні раптом почала миготіти електрика, стара Сі-вілла вискочила з-за куліс, схопила драбинку й миттю подерлася до лампи. Баби пізнавали, чия на Йванові спідниця, дівчата — чия хустка, а Дарина пізнала серги, котрі позичила Середі сама. Дітлахи зняли вереск і лемент, трохи не перекинули Сівіллу разом з драбиною, і Йван силою вирвався з їхнього кола, начуваючись режисерського гніву. Але що поробиш, коли Павло Гейбо по приїзді з Кавказу ще не переборов своє горе? От і справляй за Павла електрику на досаду мистецтву. Він ще встиг помітити, що Ганна сиділа поруч Горпини. У дверях знадвору з'явилися полковник і Павлов, — треба казати Семеновичу, щоб не длявся з початком.

Ланки сиділи окремо,— на першому місці дві бурякових ланки, які й цього року дали рекорди. Тітка Векла сподівалася до останньої хвилини, що в неї вийде більше буряків, але вона чогось не врахувала, буряки хоч і були великі, та не стільки штук на гектарі, як у Горпини, от партизанці й набігла тонна зайва.

Коло своєї колишньої ланки сиділа Ганна, обнявшися з Горпиною. Ганна була задоволена, що її буряки потрапили до надійних рук, вона радила новій ланковій, які зобов'язання брати на наступний рік. Параска переконувала флегматичну ївгу, що тій пора заміж, бо скисне. Юхимина заздрісно поглядала на Пазю, яка часом вибігала до них із-за сцени, щоб похизуватися вбранням. Не на вбрання заздрила Юхимина, а на те, що Пазя разом грала з Юрком, перебувала в таємничій і манливій атмосфері сцени.

Ще півгодини тому Юхимина присягалася б, що певна в Юркові, але як найти впин серцю, що так швидко губить віру? Чортова Пазька, така біленька, наче з цукру. І Юхимина взялася ревнувати Юрка, аж хотіла піти зі зборів,— де ж пак, милується там із Пазькою, до неї не хоче й виглянути! Проте Юрко виглянув, і не тільки виглянув, а й підійшов. За ним Пазя виштовхнула хлопця в шапці з золотого паперу, він підійшов до Ганни й попросив не забути попередити колгоспників, що завтра він читатиме першу лекцію з агрономії,— Юхимина нарешті пізнала Омеляна й насунула йому золоту шапку на очі,— "здоров, Омельку, вгадай, хто це!"

Пазя не дала вгадувати й потягла Еиея назад за сцену, як щось уже привласнене,— Юхимині солодко стислося серце, що вибуває конкурентка, але вона не забула, облити холодом закохану Юркову постать і сказала, щоб біг за Пазею, коли вже так йому кортить. Юрко без ентузіазму побрів, а Юхиминці гостро забажалося, щоб Юрко хоч раз її не послухав, зробив навпаки і гримнув на неї. Тут їй згадалося, що сьогодні ще,не диригувала комсомольським хором, і хоч лишалося небагато часу до початку зборів, дівчина зібрала "до себе в цій тісноті молодь, завела для початку "Дівчинонька по гриби ходила, в зеленому гаю заблудила..."

Мало сказати, що приміщення було повне,— здавалося, й соломи більш не влізе, а людей прибувало й прибувало. Люди сиділи, стояли, рухалися, і кожне зі здивуванням констатувало, як їх багато.

Легенькі дощані стіни, вкриті густою й пухнастою памороззю, давно стали мокрі від людського дихання, тимчасова стеля теж ізмокріла, ронила рясні краплі води на голови.

Діти тяглися гирилицею одне за одним з краю в край зали, мандрували попід лавами, залазили під сцену, звідки їх виштовхувала добровільна-охорона Мельпомени 59. Сьогодні заводіями були Зайченки, і коли хтось поштовхував малечу, щоб нарешті вгомонилася й сіла каменем, Зайченки зухвало відповідали: "Еге ж, каменем! А як ми з мамою герої?"

Стара Юхимина сиділа тут же, поклавши руки на колі-на, наче перед фотографом. Навіть баба Гапка й та прн йшла до гурту, повісивши на хатні двері колодку. Галас потроху вщухав — разом з тим, як пісня набирала сили. До комсомольських голосів долучилися інші,— багато хто співав про дівчиноньку, яка приблудила до зеленого дуба й хотіла'там ночувати, аж ізнайшовся на її щастя молодень кий гайдай...

Вчителі сиділи на почесному місці—старий Феофіл Гаврилович, Степан Тарасович із гвардійським знаком, Олена Михайлівна в грузинській шовковій хустці. Чи анав хто-небудь навколишніх людей так, як вони? На їхніх очах формувалися дитячі характери, жадібні очі прикипали до книжки, дитячі пальці, вигвадзяні в чорнило, міцно тримали перо. "Гудуть,— сказав старий учитель,— як робочий рій!"

Сашко Вовкотруб сидів разом з інвалідами, яких перетяг до0 себе на конюшню, бо вже знайшлося чимало коней, треба будр їх годувати, чистити, напувати, заглядати в зуби, відкидати гній, стелити солому, лагодити упряж, лікувати позбивані шлеями вавки, давати прочухана погоничам, щоб задурно не стьобали. "Кінна бригада", як звав себе Вовкотруб, сиділа мов на голках, бо доброму конюхові завжди здається, що коняка нудьгує без його товариства.

Переселець Михайло Цапеиюк спробував здалеку гукнути4 Вовкотрубові, як там його пара усуспільнених конячок. Дядько Сашко махнув заспокійливо рукою й сказав до своїх із досадою: "Йому все здається, що ми з його коней мило варимо!" Цапенюк сидів цілком примирений із життям, бо мачуха таки зовсім звар'ювала всім на радістьїї відвезено до божевільні, а хата стала тиха, як рай.

Попереду всіх глядачів стояла хатня лава, там помостилося два діди: Пазин дід Іван та дід Сербиченко-. Вони мовчки дивилися на сцену, зіпершися бородами на ціпки. Зрідка кректали, коли дошкуляла спекота-, їм здавалося, що "тія-тер" ніколи не почнеться. Почуваючи себе найгючеснішими гістьми на цьому світі, діди затято мовчали, щоб була хто не порахував їх суєсловами. "Миру згуртувалося, як зерна в буртах",— повагом пророк дід Іван. "Ви, діду" не кажіть,— скрипів Сербиченко,— Мусія Гандзю, пишуть, розстріляно, на суд від нас свідки їздили, він хотів од Радянської влади сховатися..." — "У нас під Польщею не можна було гуртуватися",— вів своє дід Іван., "На власні вуха чув і очима читав,— бурмотів дід Сербиченко,— Карпо Цар записався у стахановці, греблю через Дніпро кладе, он як!.."

Василь Іванович і секретар райкому стиха домовлялися, що треба, не дивлячись на зиму, зводити справжній будинок культури. Павлов сказав, що до виборів обов'язково пришле радіовузол, за який уже й гроші переказано; в суботу приїде лектор, прочитає про походження світу, а райо-новий агроном збере активістів для підвищення кваліфікації; їхній план передвиборчих зборів, лекцій, кіно, вечорів передачі колгоспного досвіду в райкомі схвалено, нехай приїде-молодший учитель, умовиться про допомогу районб-вого культактиву..

В цей час на сцену вийшла Ганна й оголосила початок вечора підсумків сільськогосподарського року. Семен Бойко як заступник голови колгоспу склав коротенького звіта про те, що було, що е й що має бути. Ланкові розповіли про свій досвід. Полевод доповів, які перспективи на наступний рік, що ще не дороблено на полі. Садівник,

він же й пасічник, поскаржився, що ніхто не бореться з зайцями, які об'їдають кору на яблунях.

Полковник легко ступив на підвищення, подивився в залу уважним, серйозним поглядом. Його стріли гарячою зливою оплесків, а коли настала тиша, він розсердився,— "почекаємо з похвалою, товариші, ще мало що зроблено! Нехай років за два-три. Армія нам прислала подарунки, москвичі, грузинські товариші, Донбас. От перед ними й будемо звітувати, куди що пішло. Та ще — подумайте, як би ми вижили без друзів, без своєї держави!"

Василь. Іванович хотів говорити про буденне, господарче, доповнити Бойка, полевода, ланкових. Та думка наче сама собою сягнула далі, в завтрашній день. Як замісто лобогрійок прийдуть на степи сотні й тисячі комбайнів, скоротять час жнив і молотьби до кількох днів, визволять колгоспника від страху: дощу, граду, бурі, пожежі. Як буде зупинено сухові'С й піднято з підземних джерел воду до корінців пшениці. Як могутні плуги розорють межі, й колгоспні ручаї зіллються в ріки. Як отут, де сьогодні ще стоять землянки, зведеться щось нове, не село, ні, ніякий дідько його й селом не зватиме,— це буде місто з культурою й красою, соціалістичний побут колгоспного селянства. І завтрашній день прийде, здійсниться не чудом, а радянськими талановитими руками, мудрістю партії!

Павлов спочатку подавав репліки Василю Йвановичу, а потім розохотився й виступив після полковника. Люди заворушилися, стали цитькати одне на одного, щоб дочути промовця, до якого ставилися з виключною повагою.

Коли Павлов десь виступав, то вже розмов було по цілому районі: так він умів сказати потрібні слова, приперчити їх, додати народної мудрості — чи то в вигляді приказки, чи в жарті, послатися на відомий слухачам випадок, порівняти з тим, що трапилося в самому районі.

Вже встаючи з місця, щоб іти на сцену, він жартома щось доклав, і навкруги весело загомоніли, а потім, стоячи перед зборами і посміхаючись до людей, Павлов ніби розмовляв з усіма по черзі, звертався до одного, до другого, питав думки, чекав підтвердження. Він сказав, що весні цього 1946 року буде трудна і треба набиратися духу на її подужання; а коли людина робить, їй кісток ніщо не ло" мить; дружний гурт і нещастя не займе; І горде їхнє життя на цілий світ у срібні сурми сурмить. Партія ніколи не приховує труднощів, говорить людям всю правду в вічі, і накреслює план дій, і очолює похід. Держава спрямовує наші зусилля, дає кредити, шле машини, встановлює закони і під ленінським прапором йде до комунізму!

Два діди вийшли з приміщення чи не останніми, коли зорі ца морозяному небі показували вже близький ранок, а спектакль так і не скінчився, бо розрахований був на кілька вечорів. Перед їхніми очима крутився калейдоскоп постатей — реальних і сценічних, одні переходили в другі, агроном Омелько привселюдно цілував царицю, яку грала Пазя, тракторист Середа викидав коники в спідниці, але діди за загальним реготом не все добрали з його мови.

"Еге,—казав дід Сербиченко,— заграниця балакала багато, а от другого фронту не відкрила!.." Дід Іван говорив своєї, не чуючи Сербиченка, розмова їхня лунала паралельно, ніде не стикаючись.

"Пазька — дівка, файна,— воркотів дід Іван,— фанаберій трохи позбудеться, та й хай живуть, бог з ними!.."

"Не відкрила другого фронту, та й годі,— продовжував Сербиченко, — а свататись до нашої дівки приїхала оце восени..." — "Ну, й він нічого собі молодик,— переконував дід Іван,— отой агроном!.." — "Приїхали, значить, свататись,— реготав Сербиченко,— а ми з Корнійком їм, заграницам, гарбуза в машину — кидь! Так і поїхали ні з чим!.."

XLIV

Високий клен із збитим снарядом верховіттям мів небо галуззям і порипував, покректував від зимового вітру, який, проте, одгонив уже весною. Сонце припікало в плечі, а носа лоскотав морозець. Це було красиве місце, і з нього Василь Іванович ще недавно уявляв війну, танки, самохідки... Сьогодні він не подумав про танки. В його уяві по цілій лощині мерехтіли срібні ставки, й сади хитали буйним віттям, і щиро зацвіло поле соняхами. Василь Іванович протер очі. Навколо стояв мирний день. Яке щастя, що не буде більш ніколи війни! Мир! Вивітрюються з душі військові картини. Людина народжена для праці й щастя, а не для горя...

Він уявив собі пил над комбайнами й мрлотарками, довгошиї транспортери для соломи, золоте зерно на току й корзини яблук, кагати картоплі, купи буряку, гори кок-сагизу, хмари бавовнику, бочки вина. І через воду мчать вогники автотранспорту, відбиваючись разом з мостом у темній річці...

"Ну як,— сказав раптом чийсь голос, і Василь Іванович, повернувшися, побачив Павлова,— тут і гостей прийматимеш чи де? Щось я доже часто твій колгосп навідую. Сьогодні— в родинній справі. От моя Мотрона Іванівна до твоєї хазяйки вибралася на оглядини..."

Неподалік стояла старенька емка, й усміхнена голова дружини Павлова кивала до Василя Йвановича.

"Я їй такого натурчав про ваші перспективи! Вона призначила на завтра зліт медичних працівників району, а сьогодні вирішила терміново познайомитися з твоєю Дариною Кіндратівною. По секрету скажу, вимагатиме з неї дитячих позапланових ясел, окремого приміщення для медпункту і ррганізує для всіх вас штук п'ять щеплень і впорскувань — проти тифу, віспи, малярії, дизентерії, проти поганого настрою тощо!.."

"Чую вже, чую, що ти щось про мене вигадуєш! — гукнула з машини Мотрона Іванівна.— Давай поїхали, бо в мене ноги мерзнуть!.."

Павлов попросив дружину їхати до Дарини Кіндратівни саму, він з Василем Івановичем прибуде до них незабаром саночками, тим часом нехай стіл готують і до печі лаштують конвейєра, щоб страви.не застоювались, коли вони з господарем переступлять поріг...

"Хороші в тебе люди, полковнику",— сказав Павлов, коли емка поїхала.

"Не скаржуся!"

"А я думав, що скаржишся й просишся до райцентру..."

"Калачем не заманиш, товаришу начальник!"

"Манити не буду, живи вже тут. Ми тобі на плечі таку гору покладемо, що покрекчеш. Але не зігнешся, не тої породи. І вимагатимемо, щоб ти ще й пісень співав. Яких пісень ти знаєш?"

"Яких треба для діла, такі й знаю. Щось ти надто довгу передмову завів,— чи не хочеш мене кудись висунути?"

"Висунути? Який ти здогадливий! Обов'язково хочу. Я тебе вже висунув, Василю Йвановичу. І знаєш куди? Нізащо не вгадаєш! Висунув на голову найпередового колгоспу в області! Га?.."

"Наш колгосп далеко не передовий. Ще й року немає, як скінчилася війна. Щодня прокидаєшся, й перша думка — невже мир?! Рано в передові писатися..."

"Від вас залежить, куди писатися!.."

"І від вас, товариші районщики! Який район, такі й ми..."

"Давай умовимось от як. Я тебе висуваю на першого в районі, а потім колективно потягнемо района на перше місце в області. От ти й будеш перший в області. Влаштовує?"

Василь Іванович замахав обома руками, Павлов теж пустив у дію руки, промені заграли на його вкритих золотим пухом маленьких пальцях. Вони не зоглянулися, як і сонце спустилося на ліс, і кінчили сперечання дружним дуетом про майбутнє колгоспного села.

Які люди зростають на наших очах! Ще вчора був звичайний колгоспник, а сьогодні — Герой Соцпраці, державний діяч. І всім цікавиться. До всього докладає дбання, завбачливості, науки. Взяти б тваринницькі ферми або лісозахисні смуги. Він бачить усе в перспективі. Центральне опалення його цікавить. Водогін та каналізація. Всі вигоди мешканців міста. Це для колгоспного села не велика проблема. Це йтиме одночасно з підвищенням врожайності, науковим підходом до землі, до регулювання клімату, вологості в грунті, до впорядкування рік та лісів, це приходитиме як соціалістичне сьогодні й комуністичне завтра, дорогий товаришу полковник у відставці!..

Страви були, звичайно, перестояні, коли чоловіки надумалися, що їх чекають у полковниковій горниці дружини. Але все це було призабуте, відійшло на другий план, бо до суперечки встряли й жінки.

Швидко минув день, минав і вечір, радісний гомін не вгавав, близькі мрії ставали ще ближчі, ще рік, ще другий. На третій рік приїздіть, люди добрі, побачите! Стоїмо на вірному шляху...

XLV

Зима відступала, затримуючись, мов армія, на проміжних рубежах, наче дістала наказа нізащо не підкорятися весні. Пересілиря страшні морози, од яких земля репалася й стогнала, уляглися сніги, небо поголубіло, сонце все раніше й раніше випливало з-за крайнеба вранці. І

хоч зривалася часом хуга, як контратака зими, мела, хурделила, завивала, казилася, та сходило сонце, захлинався ворожий наступ, переставав рипіти під ногою сніг і аж брався сльозою: летіло вже на дужих вітрах весняне військо! На полях весна прохукувала теплим духом галявинки на ріллі, на озимині, розтоплювала крижану прозору плівку на струмках. Зиму загнано в доти — яри, хащі, урвища, де ще вільно їй чіплятися за клапоть схованої від сонця території. Валом пішли понад хмарами птахи з півдня — гуси, лебеді, лелеки, жайворонки. Вони летіли через море, несучи на крилах колгоспну весну, атакували останній опір зими. На мирну землю! Пливли ширококрилі лелеки, й коло них юрмилося мале птаство — страшно підбитися над водою й не долетіти до рідних місць; треба відчувати поруч дуже крило. Жайворонки сідали відпочити на спини лелек, довго синіло внизу на трасі польоту море, та ось нарешті й земля. В атаку!. — шуміли крила. В прозорому п'янкому повітрі почепився перший срібний дзвоник весни — крихітний жайворонок. Він дзвенить, він дзвонить — це він повернув на Радянську землю весну, славте сонце, купайтеся в його промінні. Зацвіли сади буйним білим цвітом, наче повилися в пахучі тумани. Під хатою на сонці сіла мати з немовлям, уперше винісши сина до ясного мирного неба. Чорногуз із подругою намостив гніздо на вивернутій сторч гарматі,— здоров, Халимоне, як літалося в ірій? Ні, це вже не він, це молоде подружжя почало на його місці нове життя. Поп'ялися трави, побралося листя на деревах, і раптом гуркнув перший грім, і другий, і ще. Весна. Мир.

1945-1950. Київ

1 Геркулес (Геракл) — герой грецької міфології, син бога Зевса і земної цариці Алкмени (від народження носив ім'я Алкід, Гераклом його пізніше назвала піфія з Дельфів). Наділений незвичайною силою, здійснив багато подвигів.

2 Кенігсберг—місто Калінінград (з 1946 р.), порт на Балтійському морі.

3 ...учасником боїв на Міус-фронті...— Міус-фронт проходив по річці Міус (Ворошиловградська область), що впадає в Міуський лиман Азовського моря.

4 "Це—Спарта"...— Джен вбачає в написі на танкові стильову подібність до напису на могильному камені античних часів, що увічнив пам'ять загиблих у Фермопільській битві воїнів Спарти: "Перехожий, піди сповісти нашим громадянам в Лакедемоні, що, їх заповіти шануючи, ми тут кістьми полягли" (Геродот. История. Л., "Наука", 1972, с. 374). Фермопільська битва відбулася під час греко-перської війни в 480 р. до н. е. 300 спартанців на чолі з царем Леонідом стійко обороняли від персів Фермопіли — гірський прохід між північними і південними районами Греції — і загинули в нерівному бою. —

5 Гестапо — таємна державна поліція у фашистській Німеччині, створена в 1933 р. Здійснювала масовий терор у Німеччині і за її межами. Міжнародним трибуналом у Нюрнберзі визнана злочинною організацією.

6 ...дивізія стрічалася на Ельбі...— В 1945 р. на Ельбі (ріка, що протікає по території Чехословаччини, НДР і ФРН; чеська назва Лаба) зустрілись наступаючі війська держав антигітлерівської коаліції.

7 С о з — спрощене від ТСОЗ — товариство по спільному обробітку землі. Форма сільськогосподарської виробничої кооперації в СРСР у перші роки Радянської влади (об'єднувалися земельні наділи і праця членів ТСОЗу). Згодом перетворені на колгоспи.

8 Васильків — місто за 36 км на південний захід від Києва; райцентр Київської області.

у Галицький базар (Єврейський базар, Євбаз)—був розташований на території нинішньої площі Перемоги в м. Києві.

10 Саксонія й Тюрінгія — історичні області в складі нинішніх ФРН і НДР.

11 Ельзас — історична провінція на сході Франції, анексована фашистською Німеччиною в 1940 р. (звільнена в 1944 р.).

12 ...б іду з дишле м...— Біда — двоколісний однокінний візок. Про дишель сказано помилково: однокінна упряжка має голоблі, а не дишель.

п ...к уркуль був, не питими й...— тобто не з куркульського роду, а той, що сам якимсь чином випнувся в куркулі.

14 Тотенкопф — мертва голова (нім.); йдеться про есесівців з частий "Мертва голова", які носили емблему — череп з кістками.

15 Холмщина (Холмська Русь, Забужжя) — історична область з українським населенням на лівобережжі Західного Бугу, назва від міста Холм. У різні часи належала до Галицько-Волинського князівства, Литви, Польщі, Австрії, Росії. Нині — в складі Польської Народної Республіки. За угодою з ПНР (1944) більшість українців Холмщини добровільно переселилась в УРСР.

16 Мазури — етнографічна група поляків, які населяють північно-східну частину Польщі, Підляшшя та південну частину Ольштинського воєводства.

17 Скобелєв Михайло Дмитрович (1843—1882) — російський воєначальник, генерал від інфантерії (піхоти). Проводив колоніальну політику царизму в Середній Азії; під час російсько-турецької війни 1877 — 1878 рр. відзначився в боях під Плевеном, на Шипці.

18Растреллі Варфоломій Варфоломійович (1700—1771)—видатний російський архітектор, представник стилю барокко. В Києві за його

проектом збудовано Андріївську церкву (1747—1753), Марийський палац (1750—1755).

19 В а тут і н Микола Федорович (1901—1944) — радянський воєначальник, генерал армії (1943), Герой Радянського Союзу (1965). У роки Великої Вітчизняної війни командував військами Воронезького, Південно-Західного і 1-го Українського фронтів.

20 Покрова — 1 жовтня за ст. ст.

21 Кузьми — Дем'яна — 1 листопада за ст. ст.

22 Рур — вугільний басейн у ФРН вздовж річки Рур (притоки Рейну).

23 ФольксдойчІ — німці за походженням, колишні вихідці з німецьких земель та їх нащадки серед місцевого населення тимчасово окупованих територій.

24 Рейхсдойчі — "імперські німці" (з території самої Німеччини). Григоркове уявлення про різницю між "фолькедойчами" і "рейхс-дойчами" помилкове.

25 Вермахт — назва збройних сил фашистської Німеччини в 1935—1945 рр.

26 Організація Тодта — займалася будівництвом, ремонтом та експлуатацією доріг.

27 Геббельс Йозеф-Пауль — один із головних німецько-фашистських воєнних злочинців. Ідеолог расизму, насильства і загарбницьких воєн. З 1933 р. глава пропагандистського апарату гітлерівської Німеччини, з 1944 р. імперський уповноважений по тотальній військовій мобілізації. Після вступу радянських військ у Берлін покінчив життя самогубством.

28 НІ бел у и ги — "діти туману" (скапд.), міфічний рід володарів чудесного золотого скарбу з найдавнішої пам'ятки німецького героїчного епосу "Пісня про нібелуигів". Персонажі з такою назвою зображені в творі неоднозначно: це і карлики, охоронці скарбу, і могутні богатирі на службі в короля. Фашистська пропаганда використовувала героїку епос} для насадження шовіністичних ідей.

29 Брунгільда, Крімгільда — героїні "Пісні про нібелунгів".

30 Дон Кіхот — герой однойменного роману великого іспанського письменника Мігеля Сервантеса де Сааведра (1547—1616).

31 Д оре Постав (1832—1883) — французький графік, відомий ілюстратор роману "Дон Кіхот".

32 "Выхожу один я на дорог у.."— пісня на слова М. 10. Лєрмонтова.

33 Антей — у грецькій міфології велетень, син бога моря Посейдона і богині землі Геї. Був непереможним, доки торкався матері-землі. Геракл, відірвавши Антея від землі, задушив його.

д4 ...жовтогарячим хвостом та зеленою шиєю.— Переробляючи "Живу воду" після гострої критики, автор за цими словами зробив дописки газетно-публіцистичного плану, явно чужорідні для художньої тканини твору. Це місце знімається.

35 П Т Р — протитанкова рушниця.

36 Паулюс Фрідріх — німецько-фашистський генерал-фельдмаршал. У 1942—1943 рр. командував 6-ю армією, яка була оточена під Сталінградом і капітулювала. В полоні вступив до антифашистської організації німецьких офіцерів. З 1953 р. жив у Німецькій Демократичній Республіці.

87 П а н цер ф а у сти — бронебійники, озброєні фаустпатронами (ручні гранатомети разової дії проти танків).

38 Коне в Іван Степанович (1897—1973)—радянський воєначальник, Маршал Радянського Союзу (1944), двічі Герой Радянського Союзу (1944, 1945). Під час Великої Вітчизняної війни командував військами різних фронтів. У 1955—1960 рр. головнокомандуючий Об'єднаними збройними силами країн Варшавського договору, в 1961— 1962 рр.— Групою радянських військ у Німеччині.

39 "Х е й н к е л і" — фашистські літаки конструкції Ернста Хейнкеля (1888—1958), німецького авіаконструктора й промисловця.

40 Пролетарський парк — колишній Марийський, нині Радянський (у м. Києві).

41 "К а т ю ш і" — народна назва безствольних систем реактивної артилерії; особливо ефективна зброя, що викликала жах у противника.

42Букринський плацдарм — плацдарм на правому березі Дніпра південніше Києва, захоплений військами 1-го Українського фронту наприкінці вересня 1943 р. З нього почалася битва за Київ, яка завершилась 6 листопада 1943 р. визволенням столиці Радянської України від німецько-фашистських загарбників.

43 Рибалко Павло Семенович (1894—1948) — радянський воєначальник, маршал бронетанкових військ (1945), двічі Герой Радянського Союзу (1943, 1945). Під час війни командував танковою і гвардійською танковою арміями.

44 Москаленко Кирило Семенович (1902 р. народж.)—радянський воєначальник, Маршал Радянського Союзу (1955), двічі Герой Радянського Союзу (1943, 1978); у боях за Київ командував 38-ю армією.

45 Манштейн ЕрІх фон Лсвінскі — німецько-фашистський генерал-фельдмаршал; командував 11-ю армією при загарбанні Криму, в 1942—1944-рр.— групою армій "Дон", потім "Південь". Засуджений як воєнний злочинець.

46 ...одповїв перекладач у новенькій накидці.—* Після переробки роману далі йшов незрозумілий читачеві уривок, який вилучається: "Новину про маршала вже знали всі десантники. Перший її сповістив старшина морської піхоти Векленко, який бігав до артилеристів, а ті знають. Потім поранений пришкандибав із передової, відчув себе в цьому яру, наче далеко в тилу, й багатозначно сказав, що позаду нього такі діла діються, хоч плюй на рану й вертайся. "І ти маршала сам бачив?"— запитали пораненого десантники. "Давай танки,— сказав той суворо, шкандибаючи далі,— так ви й фронту не понюхаєте!" (Яновський Юрій. Мир (Жива вода). Роман. К., "Радянський письменник", 1956, с. 208). У першій редакції твору йшлося про легенду, яка раптом поширилась серед бійців, нібито в бойових порядках під Києвом з'явився Сталін.

47 ...д итину вивезли з Франції, передали до німецької родини...— Фашисти широко практикували на окупованих територіях викрадення дітей нордичного типу і відправляли їх до "третього рейху" для повного онімечення.

48 Заукель Фріц — один із головних фашистських воєнних злочинців. У роки другої світової війни керував насильницьким вивезенням молоді у фашистське, рабство з тимчасово окупованої території Радянського Союзу, Чехословаччини, Польщі та інших країн. Засуджений Міжнародним військовим трибуналом у Нюрнберзі до смертної кари через повішення.

49 Кальтенбруннер Ернест — один із головних фашист* ських воєнних злочинців. Шеф служби імперської безпеки СД. Засуджений до смертної кари.

50Гіммлер Генріх — один із головних воєнних злочинців, організаторів фашистського терору. З 1929 р. керівник СС, із 1936 р. шеф гестапо, з 1943 р. імперський міністр внутрішніх справ гітлерівської Німеччини. У травні 1945 р. покінчив життя самогубством.

51 Розенберг Альфред — один із головних фашистських воєнних злочинців. З 1923 р. головний редактор центрального органу нацистської партії "Фолькішер беобахтер". У книзі "Міф XX століття" (1930) виступав з "обгрунтуванням" загарбницької зовнішньополітичної програми німецького фашизму. З липня 1941 р. міністр окупованих східних територій, один з організаторів масових убивств на землях СРСР, Польщі та інших країн. Страчений за вироком Міжнародного військового трибуналу.

52 Гогенцоллерни — династія бранденбурзьких курфюрстів у 1415—1701 рр., прусських королів у 1701—1918 рр., німецьких імпера-: торів у 1871—1918 рр.

53Дюрер Альбрехт (1471—1528) — видатний німецький живописець і графік, основоположник мистецтва німецького Відродження. У своїх творах передав гуманістичне розуміння сенсу буття, чекання всесвітньо-історичних змін у суспільстві.

64 Сакс Ганс (1494—1576)—німецький поет-мейстерзингер (спь вець), чоботар. Був актором, керував аматорською трупою. Створив понад 6 тисяч релігійних і світських пісень та інших творів, зокрема гумористичних.

65 ...где гуляет лишь ветер да я...— Дещо переінакшені слова з вірша О. С. Пушкіна "Узник".

56 Ш і л л е р Йоганн Фрідріх (1759—1805) — німецький поет, драматург, теоретик мистецтва доби Просвітництва, один з основоположників німецької класичної літератури.

57 Е н е й — герой поеми І. П. Котляревського "Енеїда", фабульною основою якої є однойменна героїчна епопея римського поета Марона Публія Вергілія (70—19 рр. до н. е.), присвячена героєві греко-римської міфології. Там Еней — син троянця Анхіза та богині Афродіти, один з головних захисників Трої в Троянській війні. Герой твору І. П. Котляревського, "перелицьований" на гумористичний лад,— образ оригінальний, має багато рис, підмічених письменником в українського народу.

58 Ко т л я р ев-ськ и й Іван Петрович (1769—1838) — український письменник, перший класик нової української літератури. Поема "Еисїда" Котляревського — перший твір, написаний українською народною мовою.

59 Мельпомена — в грецькій міфології одна з дев'яти муз, покровителька трагедії; нерідко трактують Мельпомену і як покровительку театру взагалі.